

Dolazimo u miru

Centar za nenasilnu akciju

Rad sa ratnim veteranima na izgradnji mira

Dolazimo u miru

Rad sa ratnim veteranima na izgradnji mira

Uredile:
Ivana Franović
Martina Fischer
Davorka Turk

Centar za nenasilnu akciju
Beograd | Sarajevo, 2024.

Dolazimo u miru
Rad sa ratnim veteranima na izgradnji mira

Izdavač:
Centar za nenasilnu akciju Sarajevo | Beograd
nenasilje.org

Fotografije:
Nenad Vukosavljević

Fotografija na koricama:
Ratni veterani odaju poštu ubijenim stanovnicima (Ahmići, 2019)
Nenad Vukosavljević

Lektura:
Jasna Dimitrijević

© Centar za nenasilnu akciju, 2024

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

327.346:061.23(497.6)
327.346:061.23(497.11)
316.62-058.65(497.1-89)
929:355.01

DOLAZIMO u miru : rad sa ratnim veteranima na izgradnji mira / [uredile Ivana Franović, Martina Fischer, Davorka Turk] ; [fotografije Nenad Vukosavljević]. - Beograd ; Sarajevo : Centar za nenasilnu akciju, 2024 (Subotica : Rotografika). - 232 str. : ilustr. ; 25 cm

Radovi na srp. i bos. jeziku. - Tiraž 1.500. - Str. 5-9: Predgovor / Martina Fischer. - Kratke biografije autora i urednica: str. 231-232. - Napomene i bibliografske reference uz tekst.

ISBN 978-86-89845-17-4

а) Центар за ненасилну акцију (Сарајево) б) Центар за ненасилну акцију (Београд) в) Активизам
-- Ратни ветерани -- Земље бивше Југославије

COBISS.SR-ID 158232073

Sadržaj

Predgovor, *Martina Fischer* 5

I. Potencijal ratnih veterana za izgradnju mira

Uvod, *Nenad Vukosavljević i Ivana Franović* 13

Razvoj saradnje, *Nenad Vukosavljević* 19

Vreme rata i poraća: Iskustva boraca, *Ivana Franović* 73

Učešće u antiratnim i mirovnim aktivnostima, *Ivana Franović* 93

Reakcije okoline, *Ivana Franović* 105

Borac pa graditelj mira – šta čaršija kaže?, *Amer Delić* 110

Sklad i harmonija? Neki zaključci, izazovi i naredni koraci, *Nenad Vukosavljević* 119

II. Ko su ti ljudi? Dodatne informacije

Ratni veterani u BiH, Hrvatskoj i Srbiji: Definicija, broj i pravni status, *Nedžad Novalić* 127

Ko su ti ljudi? Profili bivših boraca, *Ivana Franović* 141

In memoriam: Novica Kostić 209

O timu koji radi s ratnim veteranima, *Ivana Franović* 211

Skraćenice i pojmovi 229

Kratke biografije autora i urednica 231

Objavlivanje ove knjige podržano je sredstvima nemačkog Saveznog ministarstva za ekonomsku saradnju i razvoj (BMZ).

Predgovor

„Dolazimo u miru“, ovu frazu u pričama naučne fantastike često izgovaraju vanzemaljci pri prvom susretu sa stanovnicima neke planete, kako bi im stavili do znanja da dolaze s prijateljskim namjerama. „Došli smo u miru za cijelo čovječanstvo“, glasi natpis na lunarnoj plaketi dizajniranoj za Apollo 11, namijenjenoj za postavljanje na površini Mjeseca. U našem slučaju naslov se odnosi na drugu vrstu pionira – pionira u velikoj meri prizemljenih. Ova knjiga odražava snažan angažman bivših boraca sa Zapadnog Balkana koji su odlučili da stupe u kontakt s bivšim ratnim neprijateljima. U prvom koraku su razmjenjivali iskustva i gradili odnose. U drugom su javno progovorili o svojim osjećanjima i započeli angažman u korist kulture sjećanja koja poštuje bol i gubitke na različitim stranama. Bilo je potrebno mnogo hrabrosti da se uđe u razgovor s ljudima koji su se borili na drugoj strani. Korak po korak, grupa veterana preobražena je u mirovne aktiviste koji su pomogli da se izgradi šira mreža ljudi sličnih stavova, koji progovaraju, obraćaju se javnosti ili učestvuju u mirovnom obrazovanju.

To je bilo više nego hrabro i nije se podrazumijevalo nakon brutalne historije nasilja koje je pratilo raspad bivše Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (SFRJ) tokom devedesetih. Danas međunarodni akteri obično smatraju ovu regiju „stabilnom“. Međutim, mnoge rane još uvijek opterećuju ljude koji žive u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj, Srbiji, Kosovu, Crnoj Gori i Makedoniji. U nekim ratom pogođenim područjima uspostavljen je, takoreći, „hladni mir“, a ne razrješenje ili transformacija sukoba. Tako je naročito prisutno u Bosni i Hercegovini i Kosovu, na primjer, gdje su još uvijek sporna pitanja izgradnje države i političkog statusa. U nekim mjestima bi se moglo reći da ljudi čak još uvijek strahuju od povratka u sukob. Da bi se razumjela ova situacija važno je osvrnuti se na nedavnu historiju.

Regija Zapadnog Balkana trpjela je potlačenost i miješanje velikih sila pod Osmanskim carstvom, tokom habzburškog perioda i konačno u 20. stoljeću, za vrijeme nacističke okupacije u Drugom svjetskom ratu. Kroz cijelu svoju historiju, društva u regiji suočavala su se s visokim stepenom nasilja, promjenama granica i preseljenjima stanovništva. Različita carstva su uspijevala zadržati vlast na Balkanu u određenim periodima, ali istovremeno su se javljali i njegovali brojni oblici etnopolitičkog nacionalizma. Bivša Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija (SFRJ) sastojala se od multietničkih ili multikulturnih i multivjerskih društava. Međutim, raspad te države tokom devedesetih obilježen je nezapamćenim razbuktavanjem etnonacionalizma, praćenim brutalnim ratovima i brojnim zločinima.

Naročito Bosna i Hercegovina (BiH), Hrvatska i Srbija imaju za sobom zajedničku historiju sukoba i nasilnih borbi za vlast, imovinu i teritoriju. Kada je Hrvatska proglasila nezavisnost 1991. godine, izbio je rat između hrvatskih snaga i vojske SFRJ. Godinu dana kasnije, nakon što je BiH proglasila svoj suverenitet, uslijedio je rat koji je trajao više od tri godine i uključivao masovna ubijanja i sistematske etničke progone. Ratovi su okončani 1995. godine kad su sukobljene strane, uz pomoć međunarodnih posrednika i paralelno sa zračnim napadima NATO snaga, potpisale Dejtonski mirovni sporazum.

Zahvaljujući uspostavi međunarodnog mehanizma za krivično procesuiranje ratnih zločina, procesi tranzicijske pravde na Zapadnom Balkanu počeli su dosta rano u poređenju s mnogim drugim ratom pogođenim društvima. Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju (MKSJ), uspostavljen pod okriljem Ujedinjenih nacija 1993. godine, imao je vodeću ulogu u ovom procesu. Potpisivanjem Dejtonskog sporazuma, vlade BiH, Hrvatske i SRJ obavezale su se na uzajamno priznanje i mirno rješavanje sporova. Također su se usaglasile da će se pridržavati odredbi o rješavanju posljedica rata, što je u prvom redu značilo povratak izbjeglica i procesuiranje ratnih zločina. Saradnja s MKSJ-om je bila jedan od osnovnih kriterija Evropske unije (EU) za otvaranje pregovora o pristupanju s vladama u regiji, a međunarodni akteri (EU, UN, OSCE) su pomogli vladama u regiji da uspostave domaće sudove za ratne zločine i strategije tranzicijske pravde u svrhu osiguranja odgovornosti i utvrđivanja činjenica.

Svi ovi napori pomogli su da se stane u kraj nekažnjivosti, da se čuje glas žrtava i da se prikupi dokumentacija i upotpune historijski arhivi. Međutim, njihov uticaj na izgradnju mira je ograničen. Nakon Dejtonskog mirovnog sporazuma, nažalost, nije uslijedio odgovarajući proces izgradnje mira. Više od 25 godina nakon što je Dejtonskim mirovnim sporazumom okončan rat u Bosni, države koje su potpisale taj sporazum (Bosna i Hercegovina, Srbija i Hrvatska) i dalje se bore sa naslijeđem nasilne

prošlosti. Štaviše, bore se i sa političkim strukturama i institucijama, identitetima i kulturama sjećanja u sadašnjosti.

Naročito su u *Bosni i Hercegovini* etnopolitičke podjele trajne i primjetne u konstrukciji različitih jezika, kultura i vjerskih identiteta, a određeni dijelovi društva ne poistovjećuju se s (nacionalnom) državom BiH. Etnonacionalistički način razmišljanja i političkog djelovanja također otežava procese pomirenja i izgradnje odnosa u susjednim zemljama. *Srbija i Kosovo* još uvijek se nose s naslijeđem rata iz 1999. godine (koji je usložen zbog NATO intervencije). Politički akteri i društvo u Srbiji još uvijek se bore sa statusom i nezavisnošću Kosova. Nadalje, u *Sjevernoj Makedoniji* i dalje traju tenzije između onih koji se opredjeljuju kao etnički slavenski Makedonci i onih koji se opredjeljuju kao Albanci, nakon što su 2001. godine te tenzije skoro eskalirale u još jedan rat. Nekoliko linija sukoba po kojima su pokrenuti ratovi devedesetih još uvijek nisu transformisane, naprotiv, u nekim područjima (npr. u BiH i na Kosovu) možemo govoriti o zamrznutom sukobu u najboljem slučaju. Štaviše, postoje mitovi i narativi o događajima iz prošlosti koji se lako mogu aktivirati za potpirivanje nove dinamike mržnje. Etnonacionalistički politički lideri koriste različita sjećanja da hrane podjele umjesto da rade na socijalnoj koheziji.

U takvom kontekstu potrebni su ljudi koji će neporecive činjenice suprotstaviti lažnoj historiji i propagandi. Također su potrebne inicijative za priznanje i izgradnju mostova među ljudima različitih pripadnosti i zajednica, koji su opterećeni različitim, često suprotstavljenim sjećanjima o prošlosti. Bilo bi previše za očekivati da se uspostavi zajedničko shvatanje i tumačenje prošlih događaja. Ali trebalo bi da je moguće stvoriti izvjesnu empatiju za različite poglede i iskustva. Otvorenost za razumijevanje bola i patnje ljudi koji su pripadali „drugoj strani“ može popločati put za izgradnju pouzdanja, povjerenja i dobrih odnosa. Angažman pripadnika civilnog društva ima važan potencijal i odgovornost u jednom tako teškom procesu.

Centar za nenasilnu akciju, osnovan 1997. u Sarajevu (BiH), važan je akter u ovoj ključnoj oblasti, a posjeduje više od 25 godina iskustva u izgradnji mira i nenasilnoj transformaciji sukoba. Radeći preko etnopolitičkih i nacionalnih granica, CNA je pokazao visok stepen osjetljivosti za regionalne specifičnosti i rad s grupama i pojedincima iz različitih konteksta. Od 2001. godine tim CNA vodi urede u Sarajevu i Beogradu, odakle upravlja velikim brojem raznovrsnih aktivnosti umrežavanja i izgradnje mostova širom regije. Jedna od najvažnijih karakteristika CNA je izuzetna fleksibilnost i kreativnost u oblikovanju inicijativa za suočavanje s prošlošću na način koji doprinosi izgradnji mira.

Ali šta „izgradnja mira“ znači u izuzetno složenom okruženju? Ljudi koji su angažovani u ovoj oblasti moraju stalno preispitivati svoje aktivnosti i strategije

kako bi uspostavili procese koji uistinu ostvaruju pomak i doprinose društvenoj promjeni. Moraju se stalno pitati kome pristupiti, kakve saveze uspostaviti? Ko se usuđuje pridružiti ovom ambicioznom putovanju u okruženju koje insistira na etnopolitičkim podjelama i polarizaciji, na sjećanju isključivo vezanom za žrtve koje pripadaju vlastitoj grupi? Koja je uloga bivših vojnika i boraca? Mogu li ljudi koji su aktivno učestvovali u ratu (koji su bili ili prinuđeni ili su se dobrovoljno prijavili) doprinijeti mirnoj transformaciji ratom razorenog društva? Šta znamo o tim ljudima, njihovim stavovima i motivacijama? Iz tog razloga je tim CNA počeo ostvarivati kontakte s organizacijama ratnih veterana – da bi saznali kako su se uključili u rat, kakva su im bila iskustva i kako se nose sa svojim sjećanjima. Je li ih moguće uključiti kao povezaivače i graditelje mira?

Rad Centra za nenasilnu akciju (CNA) na izgradnji mira pokazuje da, uprkos tome što neke organizacije veterana u regiji njeguju etnonacionalističke identitete i ponašanja, ima i onih koje su često vrlo otvorene za razmjenu i dijalog. Isto vrijedi i za pojedince. Postoje ratni veterani koji su se borili na različitim stranama tokom (gore navedenih) ratova, a koji su više nego spremni da razgovaraju o svojim stavovima. Nakon debata u sigurnom prostoru, neki od njih postaju otvoreni da svoja iskustva i tumačenja prošlih događaja podijele ne samo s bivšim neprijateljima, već i sa širom javnošću. Uz podršku CNA preduzeli su inicijative zajedničkih komemoracija, kojima odaju počast žrtvama na svim stranama, i počeli uspostavljati inkluzivnu kulturu sjećanja.

Sa okruglih stolova koje je CNA održala s bivšim borcima u Berlinu, Sarajevu i drugim mjestima, ostala su mi u sjećanju tri osnovna zaključka. (1) Mnogi od bivših vojnika nisu rado otišli u rat, već su bili uvjereni da moraju braniti svoju naciju, teritoriju, domove i porodice. (2) Izjavili su da je potrebno uspostaviti druge oblike rješavanja političkih sukoba i da (3) trebaju preuzeti ličnu odgovornost da se rat više nikad ne ponovi: „Hoću da budem u stanju pogledati svojoj djeci u oči kad me možda pitaju: šta si ti učinio da se ne ponovi nasilje u našoj regiji.“ Ova rečenica se više puta mogla čuti, izražena različitim riječima. Zahvaljujući kontinuiranoj podršci Centra za nenasilnu akciju u proteklih 20 godina razvijena je impresivna mreža veterana koja povezuje grupe i pojedince spremne da posjećuju mjesta stradanja, održavaju tihe komemoracije i stupaju u kontakt s ljudima u lokalnim zajednicama, političkim strankama, medijima i vlastima. Mnogi od protagonista morali su proći kroz izazovne situacije – nisu svi mogli računati na prihvatanje u svom (kulturnom, nacionalnom ili vjerskom) kontekstu.

CNA i mreža ratnih veterana sada za sobom imaju više od 20 godina saradnje. Ova bogata iskustva imaju potencijal da nadahnu aktivnosti u drugim poslijeratnim

kontekstima. Upravo to je bila glavna motivacija tima CNA za izradu ove važne knjige. Čestitam autorima, sagovornicima i urednicima koji su doprinijeli ovoj važnoj publikaciji. Najveće priznanje zaslužuju ratni veterani koji su pristali da njihovi glasovi budu objavljeni. Sigurna sam da će ova knjiga biti inspirativna za čitatelje – ne samo na Zapadnom Balkanu, već i u mnogim drugim regijama – koji žele razumjeti potrebe bivših boraca i kako to oni ostvaruju međusobni dijalog i dijalog sa širim društvom. Ova knjiga nudi dosta praktičnih znanja, a istovremeno se ne ustručava naglasiti dileme i prepreke s kojima su se suočavali u poslijeratnoj izgradnji mira.

CNA je u posljednjih 25 godina izrasla u važan centar za prekogranični mirovni rad na Zapadnom Balkanu, fokusiran na mirovno obrazovanje, nenasilnu transformaciju sukoba i podizanje javne svijesti. Ljudi širom bivše Jugoslavije učestvovali su u obukama i radionicama za nenasilnu akciju. Tim CNA je razvio različite formate obuke koji pomažu da se koncept nenasilja prenese u regionalni kontekst. Pored toga, snimili su filmove i objavili publikacije u kojima predstavljaju različite pristupe suočavanju s prošlošću. Sve to je pomoglo u izgradnji impresivne prekogranične mreže stručnjaka iz obrazovnog sektora, medija i NVO zajednice, a na koncu i iz organizacija ratnih veterana.

Zahvalna sam na mnogobrojnim prilikama koje sam imala da pratim aktivnosti CNA tokom više od 25 godina, u različitim ulogama, kao što su evaluacija, prikupljanje sredstava, strateška promišljanja i zajedničke radionice s prijateljima i partnerima iz regije i šire. Svaka saradnja je bila zasnovana na atmosferi uzajamnog učenja. Zahvaljujući CNA sam shvatila da je stvarnost u društvima regije bivše Jugoslavije daleko sofisticiranija od onoga što su dosad pokazale naučne studije. Štaviše, naučila sam da mirovni rad može biti uspješan samo ako ga provode raznoliki pojedinci koji su otvoreni za eksperimente i spremni na promjenu perspektive. Pristup CNA je satkan od osjetljivosti, dostojanstva i poštovanja prema specifičnim lokalnim okolnostima i kompleksnim izazovima izgradnje povjerenja. To se vidi, na primjer, kada tim objašnjava zašto nerado koristi termin „pomirenje“ u postjugoslavenskom kontekstu kako ne bi preopteretio ljude preambicioznim zamislima. Želim zahvaliti timu na nekoliko desetljeća inovativnog i kreativnog mirovnog rada u kontekstu punom prepreka i odsustva podrške od političkih lidera. Moja konačna preporuka – molim vas da nastavite i osigurajte da mreža mirovnih aktivista raste. To će pomoći da ugledamo nadu i povjerenje. Oboje je hitno potrebno za stvaranje održivog mira u Evropi i svijetu. I molim vas (!) nastavite predstavljati iskustva graditelja mira u dokumentarcima i publikacijama.

Dr. Martina Fischer, Berlin, Njemačka.

I. Potencijal ratnih veterana za izgradnju mira

Uvod

Centar za nenasilnu akciju nastao je 1997. godine u Sarajevu. Mirovni rad započeli smo u malobrojnom timu, a nekoliko godina kasnije (2001) otvorili smo i ured u Beogradu. Na početku smo se fokusirali na organizovanje i sprovođenje treninga iz nenasilne razrade konflikata, koji su okupljali ljude sa različitih strana. Učesnici su dolazili iz nevladinih organizacija, obrazovnih institucija, iz medija i političkih stranaka, a većina je prvi put nakon rata u BiH i Hrvatskoj imala priliku da se sretne sa ljudima iz drugih krajeva. Već na prvom takvom susretu učestvovali su bivši borci sa suprotstavljenih strana. Bili su to mladi ljudi u svojim dvadesetim, koji su mobilisani tokom rata. Neki od njih su nerado delili sa drugima informaciju da su bili učesnici rata, iako je posve jasno da za obične ljude izbora nije ni bilo, opšte mobilizacije bile su obavezne i pod pretnjom prinude. Učešće ljudi sa direktnim borbenim iskustvom na različitim stranama davalo je uspostavljenom dijalogu na radionicama dodatnu težinu, čak i onda kada su ti mladi ljudi imali potrebu da se od tog svog ratnog iskustva distanciraju ili da ga potisnu. Rat nije nimalo poštedeo ni one koji nisu bili u uniformi, međutim, borbeno ratno iskustvo očito je ostavljalo neizbrisiv trag na dušama, a često i telima nekadašnjih boraca. Strah, patnja, stradanja, ranjavanja, surovost neprijatelja i sopstvenih saboraca, a izvesno i mržnja, deo su tog iskustva. U javnosti se o njima najčešće govori kao o onima koji su zadužili zemlju za koju su se borili. Nasuprot izbeglicama i/ili deztererima, koji su bili izloženi preziru i potcenjivanju, borci su uživali ugled, osim u Srbiji gde je sakrivana uloga države Srbije u ratovima, pa su ratni veterani ostali nevidljivi sve do rata na Kosovu. Često se o borcima znalo čuti „da nije bilo njih ne bi bilo ni ove zemlje, ni svih nas ovde“. U prvim godinama posle rata uživali su veliki ugled i poštovanje. Reč udruženja boraca imala je političku težinu i uticaj, a njihovi predstavnici su na početku postratnog perioda bili slobodni od optužbi za korupciju.

U prvim godinama neposredno nakon završetka rata u BiH strah od obnavljanja nasilja bio je veliki, a mogućnosti susreta sa ljudima sa druge strane vrlo sužene. Još nisu postojale ustaljene transportne i komunikacione veze, a generalna društvena klima dubokog neprijateljstva, nepoverenja i nepomirljivosti bila je nova normalnost. Sa svih strana glavni simbol tog neprijateljstva i neljudskosti druge strane bila je slika neprijateljskog vojnika. Bez preterivanja se može reći da su vojnici sa druge strane bili u potpunosti dehumanizovani, bile su im pripisane osobine nepravednosti, surovosti i neljudskosti i takav pogled je postojao u svim zajednicama. Neretko se takva slika prenosila i generalizirala na celokupne etničke zajednice čijim pripadnicima su ti vojnici bili, a prihvatanje izuzetaka je smatrano velikodušnim gestom i krunskim dokazom sopstvene pravednosti i tolerantnosti.

U ratom razorenim postjugoslovenskim društvima ratni narativi su podrazumevali kolektivnu krivicu čitavih nacija koje su bile u ratu. U opšteprisutnoj nametnutoj homogenosti ovih narativa nije bilo mesta za sumnje, za sopstvene greške, nepravednost i zablude, za ljudske geste neprijatelja. Replicirali su matricu pojednostavljenog pažljivo selektiranog narativa o Drugom svetskom ratu uz koji smo odrastali i odražavali dihotomije agresor/branitelj, fašista/antifašista, pravedni/nepravedni. U njima nije bilo mesta za saosećanje sa drugima, za razumevanje nepravedne činjene sa sopstvene strane ili razumevanje makar i neracionalnih, ali sasvim stvarnih strahova koje su ljudi osećali. U centru svih tih narativa smo bili pravedni i jedinstveni „mi“ u liku *našeg borca* i nepravedni „oni“ predstavljeni u dehumanizovanom, monstruoznom liku *njihovog borca*. U tako dubokoj isključivosti, sopstveni doživljaj kolektivne pravednosti je proživljavao zajednice, te su čak i pozivi na saradnju ili pomirenje doživljavani kao napadi, jer je ideja suočavanja ravnopravnih sagovornika, bivših neprijatelja, neprihvatljiva onima koji duboko veruju u moralnu superiornost kolektiva sa kojim se identifikuju.

Već smo na nekoliko prvih treninga imali priliku da doživimo zarazan emotivni naboj koji se razvijao među bivšim neprijateljskim vojnicima, usled procesa oslobađanja od straha prema (bivšem) neprijatelju i uočavanje jednakosti između dva ljudska bića. Uočili smo pozitivne efekte koje razvijanje dijaloga može da ima, kako on doprinosi rehumanizaciji neprijatelja i stvaranju empatije. Bilo je jasno kakvu simboličku snagu za celo društvo ovakvi susreti imaju i kakav potencijal bi se iz njih mogao crpeti kada bi ih pratila medijska vidljivost i neiskrivljena slika događaja.

Saradnja sa borcima značila je hvatanje ukoštac sa najtvrdim predrasudama, koje su ujedno predstavljale i najveću barijeru ideji normalizacije odnosa, značila je facilitiranje dijaloga između pripadnika neprijateljskih zajednica. Cilj nam je bio da stvorimo prostor gde bivši neprijatelji mogu da se sretnu kao jednaka ljudska

bića, u heterogenoj grupi, i da osvestimo da nisu svi počinili ili podržavali nepravdu, već da su neki i sâmi bili žrtve ili pomagači. Pristanak boraca na ovaj proces značio je iskorak iz udobnosti, sigurnosti i samodovoljnosti kolektivnih etničkih pozicija superiornosti i izlaganje kritikama za izdaju sopstvenog kolektiva.

Bilo je izvesno da će se, ako postignemo da razgovor neprijatelja postane prihvatljiv i ako se ovi susreti pokažu kao konstruktivni, otvoriti vrata ka izgradnji mostova i ka dijalogu u kom bi se mogli preispitati narativi o neminovnim ratovima. Bili smo uvereni da su ratovi koji su obeležili raspad Jugoslavije mogli biti sprečeni i da imamo odgovornost da sprečimo naša društva da ponove takvu katastrofu. To zavisi od svih nas i naše sposobnosti da ideju izgradnje mira, koja je nesumnjivo korisna za čitava društva, učinimo vidljivom, realnom, sprovodljivom i racionalnom. Emotivno rasterećenje koje dolazi razgradnjom mržnje i neprijateljstva biće čist hair/dobitak.

Na narednim stranicama detaljno su opisane mirovne aktivnosti koje smo sprovodili u saradnji sa bivšim borcima. Počeli smo sa javnim tribinama u lokalnim sredinama na kojima su govorili „bivši neprijatelji“. Potom smo kreirali poseban trening za ratne veterane. Organizovali smo međusobne posete ratnih veterana u kojima bi lokalno boračko udruženje bilo domaćin i „vodič“: vodili bi nas na mesta stradanja i mesta sećanja na rat, svedočeći šta se i kako dogodilo. Imali smo osećaj da smo čitavu revoluciju postigli kada smo prvi put zajedno otišli sa veteranima na mesto sećanja na zločin koji su počinili pripadnici njihove vojske. Polako smo u taj rad uključivali medije, ali i porodice žrtava, aktiviste za ljudska prava, predstavnike lokalnih vlasti i verskih institucija. Počeli smo da zajedno odlazimo na zvanične komemoracije, utičući na promenu paradigme da se žali samo za žrtvama „svojih“. Gostovali su zajedno po različitim medijima i slali izrazitu antiratnu poruku. Bili su od velike pomoći uključivši se u naš rad na obeležavanju neobebeženih mesta stradanja. Odlučno i nenametljivo pokazivali su javnosti da se može drugačije i da imamo šansu za trajan mir.

Ideja o ovoj knjizi pojavila se pre više godina, kada su ljudi iz drugih delova sveta počeli da se interesuju za naše iskustvo saradnje sa ratnim veteranima na izgradnji mira. Tada smo shvatili da bismo morali da pokušamo da ta naša iskustva sakupimo na jedno mesto i objavimo, ne bi li ono bilo lakše dostupno svima koji traže inspiraciju šta se još može učiniti i na koji način. Takođe, bili smo svesni da naši saradnici, ratni veterani, zaslužuju da im se još na neki način odužimo za svu hrabrost koju su pokazali, utabavajući zajedno s nama neutabane staze pomirenja i izgradnje mira u postjugoslovenskim društvima, za višegodišnju saradnju i ogromno poverenje koje su nam pružili. Ova dva razloga bila su sasvim dovoljna da dodatno zasučemo rukave.

Jedan od ciljeva ove knjige je da predstavimo mnoge autentične glasove ratnih veterana kako bismo ilustrovali njihovu motivaciju i predstavili njihovo lično iskustvo. Stoga smo organizovali intervjue sa 29 bivših boraca, koji su se sastojali iz čitavog seta pitanja: odakle su, čime su se bavili pre rata, čime se sada bave, koliko su imali godina kad je počeo rat, zašto su učestvovali u ratu, za šta su se borili, kako su izgledali ratni dani, šta im je najteže padalo, a čega se rado sećaju, čemu su se nadali na kraju rata, čime se ponose, itd. Bivše borce smo, takođe, pitali i o njihovom mirovnom iskustvu: zašto su se priključili mirovnom radu, šta su očekivali, kada su se prvi put sreli sa „neprijateljskim“ vojnikom, kako su zamišljali taj susret, a kako je on izgledao, kako ljudi iz njihove okoline reaguju na njihov mirovni angažman, kako su se nosili sa negativnim reakcijama, šta im je bilo podrška, šta smatraju da se postiže zajedničkim mirovnim radom ratnih veterana, treba li nastaviti i čemu se nadaju.

U tekstu „Razvoj saradnje“ Nenad Vukosavljević piše o tome kako se razvijala saradnja između CNA i nekadašnjih boraca od 2002. godine do danas. On opisuje aktivnosti koje smo sprovodili u BiH, Srbiji, Hrvatskoj i Crnoj Gori i detaljno pojašnjava dinamiku kojom se taj rad razvijao: šta smo pokušavali, koje smo dobre ili loše procene imali i kakvi su bili usponi i padovi tog rada, dajući pregled našeg iskustva sakupljenog tokom dvadeset godina.

Tekst Ivane Franović „Vreme rata i poraća: Iskustva boraca“ opisuje kako su se ljudi našli u ratu, šta su doživeli i kako su iz toga izašli. Njen sledeći tekst „Učešće u antiratnim i mirovnim aktivnostima“ ilustruje kako su se bivši borci, malo-pomalo, transformisali u mirovne aktiviste, a tekst „Reakcije okoline“ baca svetlo na često osetljiv društveni kontekst u kom su morali da se kreću. Kakvo su iskustvo imali? Koliko su njihovi rođaci, susedi, kolege i prijatelji cenili njihovu saradnju sa ljudima sa druge strane i njihov rad na inkluzivnoj kulturi sećanja? Amer Delić, i sam ratni veteran i jedan od koordinatora aktivnosti sa ratnim veteranima, opisuje svoje iskustvo u tekstu „Borac, pa graditelj mira – šta čaršija kaže?“. On prikazuje sasvim ličnu refleksiju o svojim ratnim aktivnostima i percepcijama (koje sadrže i kontradikcije i dileme u ophođenju prema „neprijatelju“), a opisuje i svoj lični proces transformacije.

Jedno od najčešćih pitanja koje nam ljudi postavljaju o našem radu i saradnji sa bivšim borcima, jeste kako izgledaju ti susreti, posvađaju li se ikada, *je li bilo fizičkog nasilja*? Atmosfera koja vlada na tim susretima najčešće se može opisati kao dirljiva, i pored velikih razlika koje postoje među pojedincima. O tome govori tekst Nenada Vukosavljevića „Sklad i harmonija?“, kao i o jednom pogledu na budućnost.

U drugom poglavlju knjige možete naći važne osnovne informacije. Tu, pre svega, predstavljamo podatke koji mogu biti značajni za čitaoce koji žele dublje da istraže ovo polje, kako bi bolje razumeli društvene i pravne aspekte ratnih veterana u regionu. Nedžad Novalić u svom uvodnom tekstu „Ratni veterani u BiH, Hrvatskoj i Srbiji: Definicija, broj i pravni status“ bavi se pitanjima ko je borac, koliki je broj ratnih veterana u regiji, koja je uloga boračkih udruženja i koliko ih ima, kolika su budžetska izdvajanja za ratne veterane i kako oni žive.

Zatim, u odeljku „Ko su ti ljudi? Profili bivših boraca“ predstavljamo kratke profile i fotografije nekih od bivših boraca koji su doprineli mirovnom radu, koji su išli na komemoracije i posećivali mesta stradanja. Profile je sastavila Ivana Franović na osnovu intervjua sa njima.

Na žalost, naš veoma blizak prijatelj Novica Kostić napustio nas je pre nego što je okončan projekat sa ovom publikacijom. Veoma nam nedostaje. U njegovu čast objavljujemo tekst „*In memoriam* Novica Kostić“.

Tekst „O timu koji radi s ratnim veteranima“ opisuje iskustva ljudi (članove CNA tima i saradnike) koji sprovode aktivnosti sa bivšim borcima. Na osnovu intervjua sa njima Ivana Franović predstavlja njihovu motivaciju – kako su došli do mirovnog rada i šta smatraju da je u tom radu važno.

Želimo da se zahvalimo svim bivšim borcima koji su učestvovali u stvaranju ove knjige dajući nam duge i sveobuhvatne intervjue. Zahvaljujemo i svima onima koje nismo uspeli da intervjuišemo, a koji su sarađivali sa nama dugi niz godina, koji su doprinosili da se naš zajednički mirovni rad razvija i raste, sa kojima smo zajedno učili i održavali nadu da je bolji svet moguć. Želimo da posebno pomenemo da su to: Franjo Grgić, Krešo Primorac, Spasoje Kulaga, Zoran Milenković, Samir Škiljan, Senad Jusić, Krsto Rakić, Seid Čeho – Čupo, Ibrahim Topčić – Pajo, Enver Karabeg, Đorđo Jež, Goran Nikolić, Sead Đulić, Mirko Vujanović, Zdravko Kufner, Nesib Efendić, Boban Gorčić, Ljudevit Kolar, Boban Blagojević, Zerina Džambić, Nermin Karačić, Gordan Bodog, Zoran Leković, Drago Francisković, Kemal Bukvić, Marko Martinić, Dževad Budimlić, Vojo Vuković, Dragan Mavrak, Željko Bračun, Emir Zjajo, Aljoša Bauk, Abdulah Sijerčić - Pelam, Božo Matanović, Narcis Mišanovic, Nenad Bukvić, Osman Zulić, Stipan Grgić, Viktor Maras, Vlado Dragojlović, Adem Macić, Zdenko Šupuković, Rado Purić, Emir Likić, Marijan Čapek, Mevludin Zulfić, Radovan Aleksovski, Sead Delić, Zijad Kazić, Ivica Petrić, Stanoje Lelić, Miodrag Tasić - Miki, Mirko Tomić, Faruk Šehić, Ivan Lončar, Miodrag Živković, Zlatko Prkić, Haris Kljako, Željko Šikanac Prki, Zoran Blagojević, Miro Šikarac, Muhamed Azabagić, Zoran

Panić, Mustafa Kamenjaš, Željko Špelić, Musto Bečirević, Mirsad Omerović, Dejan Ivanović, Miloš Lazović, Almir Tutić i Danijel Šapina. Zahvalni smo i prijateljima koji nisu više sa nama: Stanislavu Krežiću, Ljubanu Volašu, Marku Čoliću, Hamdiji Kariću i Velimiru Stojanoviću. U našim srcima čuvamo posebno mesto za njih.

Zahvaljujemo, takođe, onima koji su finansijski podržavali ovaj rad. Švajcarsko ministarstvo inostranih poslova pružilo nam je finansijsku podršku na samom početku, kada nismo mogli da garantujemo da ćemo uspeti da izvedemo ono što smo naumili (javne tribine sa ratnim veteranima). Nemačko Savezno ministarstvo za ekonomsku saradnju i razvoj kroz svoj program Civilne mirovne službe pružalo nam je nemerljivu podršku tokom dugog niza godina. Fleksibilan pristup koji odlikuje ovaj program omogućio nam je da ne odustajemo nakon prvog ili drugog neuspeha, već da se iznova trudimo i nalazimo nove načine da napravimo neke važne korake. Ta upornost koju smo mogli sebi da priuštimo dovela je do toga da postignemo ono što se činilo nemogućim.

Iako se ova knjiga posebno fokusira na saradnju sa ratnim veteranima, rad CNA ima širok obim i teži da uključi celokupnu zajednicu. Zato posebno hvala i svim udruženjima žrtava koje smo u ovim godinama sreli i sa kojima smo zajednički odavali počast stradalima. Otvorena vrata i srca na koja smo nailazili bili su nam motiv da učinimo više i prebrodimo teškoće i neuspehe. Hvala i lokalnim vlastima sa kojima smo ostvarili saradnju, predstavnicima verskih zajednica koji su nas podržali ili se priključili našim akcijama, kao i svim drugim dobronamernim ljudima i organizacijama koje smo sretali i čiju smo podršku osetili makar tapšanjem po ramenu. Zahvaljujemo svim medijima koji su se odazivali i propratili aktivnosti ratnih veterana, a posebno zahvaljujemo novinarima/novinarkama koji su svojim senzibilitetom doprineli da se bolje razume koliki doprinos izgradnji mira ovi ljudi daju.

Nadamo se da će ova knjiga inspirisati mirovne aktivistkinje i aktiviste i kod nas i u svetu. Zato će ona, kao i sva naša izdanja, biti besplatna i dostupna na našoj internet stranici nenasilje.org.

Ivana Franović i Nenad Vukosavljević za Centar za nenasilnu akciju

Razvoj saradnje

Nenad Vukosavljević

U ovom tekstu pokušaću da predstavim početak i razvoj rada sa ratnim veteranima na izgradnji mira, koji nije bio nimalo lak, niti pravolinijski. Da bi bilo jasnije kako se taj rad razvijao i šta je činilo sledeći korak mogućim, aktivnosti koje smo osmišljavali i sprovodili predstaviću hronološki, a ne po vrstama. Poseban akcenat staviću na naše zablude, preterana očekivanja i greške koje smo pravili. Nismo imali od koga da učimo, pa smo učili jedni od drugih, mi, mirovni aktivisti, ratni veterani, bivši i sadašnji zemljaci. Učili smo iz svojih uspeha i neuspeha. Učili smo se strpljenju, prihvatanju nesavršenosti i razumevanju. Neću preterati ako kažem da smo učili kako da budemo bolji ljudi, prvo spram onih čiji stavovi su nam bili tuđi i odbojni, pa onda i spram sebe i društava u kojima živimo.

Javne tribine i šta je iz njih proisteklo

Naš prvi cilj bio je da razgradimo ili makar nagrizzemo uniformnost i homogenost slike neprijatelja, tako što bismo stvorili prostor da bivši borci iznesu svoja ljudska iskustva, da to učine zajedno, u prisustvu neprijatelja i da taj proces bude javan, otvoren za zainteresovanu publiku. Nije nam cilj bio da dokažemo da „oni“ nisu takvi kako ih se doživljava, već da pokažemo pojedince sa druge strane koji se ne boje da svedoče pred publikom „neprijatelja“, a da prepustimo publici da sama donese svoj sud. Ta potreba rezultirala je nizom javnih tribina, koje organizujemo od 2002. godine (sedam godina nakon završetka rata), na kojima su govorili bivši borci sa tri strane (bosanske, hrvatske, srpske). Svojim nastupom oni nisu predstavljali ni

celu boračku populaciju, ni narod, ni državu, već bi govorili isključivo u svoje ime. Namera nije bila da se prepričavaju i ponavljaju opštepoznate iskrivljene istorijske interpretacije proteklog rata, već da se razaznaju ljudske sudbine i sa druge strane linije razdvajanja. Kako bismo umanjili šansu da govornike neko ipak doživi kao predstavnike vojske u kojoj su se borili tokom rata, u tribinama su, pored voditeljke, od četvoro učesnika dve osobe bile sa *iste strane*, čija je različitost iskustva i viđenja pružala uvid u to da priča o ratnoj prošlosti nije i ne može biti uniformna. Tribine smo zato nazvali *4 pogleda – Od prošlosti: Otkud ja u ratu? Ka budućnosti: Kako ka trajnom miru?* Osim kolege Adnana Hasanbegovića, člana CNA i bivšeg borca Armije BiH, ostale sagovornike smo tražili kroz susrete sa udruženjima ratnih veterana ili putem preporuka i poznanstava, te kontakata ostvarenih kroz treninge izgradnje mira koje smo organizovali.

Cilj nam je bio da suočavanje sa prošlošću približimo običnim ljudima i da iskoračimo mimo vrlo prisutnih društvenih podela, posebno u Srbiji tog vremena, na „pametne i nevine“ i one druge koji su „glupi i snose krivicu za rat“. Taj jaz između onih koji su podržavali rat i onih koji su se suprotstavljali koracima koji su ka njemu vodili bio je neproduktivan, jer osim moralne osude nije nudio put kojim bi društvo izvuklo pouke da se tako nešto ne ponovi u budućnosti. Želja nam je bila da započnemo dijalog neistomišljenika i time pružimo primer, da se razvije svest da je on potreban, neophodan i moguć uprkos razlikama. Program javnih govorenja nije bio organizovan u Beogradu, već u drugim gradovima Srbije, u kojima je mogućnost susreta sa ljudima iz susednih zemalja bila značajno sužena, dijalog sa lokalnom sredinom širi i verovatniji, a efekat značajniji.

Prva serija javnih tribina *4 pogleda* započeta je u junu 2002. godine u četiri grada u Srbiji: Indiji, Nišu, Novom Pazaru i Kragujevcu. Četiri bivša borca, politički i profesionalno uglavnom nepoznati ljudi, bez iskustva medijskih nastupa, okupila su se oko ove ideje. Sa nekima od njih je postojao osećaj da delimo zajedničke ideje izgradnje mira, dok sa nekima nismo bili sigurni šta možemo očekivati.

Bila nam je važna podrška lokalnih vlasti, pa smo se potrudili da ih pridobijemo. Same tribine su uglavnom organizovane u prostorijama opština, čime smo umanjili bezbednosni rizik. Uprkos tome, u Kragujevcu je bilo pokušaja da se spreči održavanje tribine i reagovala je policija.

Odziv publike na prve četiri tribine bio je veliki, kao i odziv lokalnih medija. Međutim, već nakon prve našli smo se u nelagodnoj poziciji: neki govornici izneli su stavove i viđenja sa kojima se duboko vrednosno ne slažemo, ali nam pozicija organizatora nije davala prostor da se aktivnije uključimo u diskusiju. Koliko god da nas je ohrabrila pozitivna reakcija publike, a ona se pre svega odnosila na pozitivan

doživljaj susreta sa bivšim neprijateljima tj. gostima koji su došli iz Hrvatske i Bosne i Hercegovine, toliko nam je mučno bilo sa pojedinim porukama govornika iz Srbije, koje su predstavljale ili generalizaciju, etiketiranje ili neprihvatljivo pojednostavljena i selektivna tumačenja istorije. Naša molba govornicima bila je pre svega usmerena na to da se uzdrže od generalizacija i pokazivanja prstom na druge, odnosno od prebacivanja odgovornosti. Želeli smo sve njih da potaknemo da pre svega budu samokritični i govore o sopstvenim preispitivanjima, prateći pretpostavku da bi takav postupak nagnao i najveći deo publike da učini isto. Želeli smo da pokušamo da izbegnemo obrazac dokazivanja krivice drugih, kakav se uobičajeno mogao čuti kroz dominantne medije. Podrazumeva se da su govornici imali slobodu da naše mišljenje uvažavaju ili ne uvažavaju. Očigledno, jednom delu naših saradnika je uspelo da se otrgnu potrebi prebacivanja krivice drugima, dok nekima to nije pošlo za rukom. Naravno, u sigurnom prostoru, gradeći međusobno poverenje, i te kako smo pričali šta nas boli i šta nam smeta i kod „svojih“ i kod „drugih“.

U **publikaciji** koja je štampana kao dodatak nezavisnog političkog nedeljnika *Vreme* – tada najcenjenijeg – predstavljeni su govornici, cela ideja i sam Centar za nenasilnu akciju.

Lekcija koju smo naučili iz ovih prvih koraka bila je da bi bolje međusobno poznavanje i prilika da u sigurnom prostoru vodimo dijalog, mogla da učvrsti poverenje između grupe govornika i nas koji organizujemo i da na taj način kreiramo potrebnu dinamiku samopreispitivanja i samokritike. Primena ove lekcije bila je tek delimično moguća pred već planirane sledeće tribine u Bosni i Hercegovini.

Nastavak prve serije tribina *4 pogleda* organizovan je u Bosni i Hercegovini u Zenici i u Banja Luci. U Zenici su dva govornika bila bivši pripadnici Armije Republike Bosne i Hercegovina (ARBiH), uz bivše pripadnike Vojske Republike Srpske (VRS) i Hrvatskog vijeća obrane (HVO), a u Banja Luci su dvojica bili bivši pripadnici Vojske R. Srpske, uz bivše pripadnike HVO i ARBiH. Bilo je vrlo teško naći lokalne partnerske organizacije, koje poznaju i razumeju lokalni kontekst, a da su spremne da učestvuju u organizaciji ovih tribina, jer je procenjeni rizik bio vrlo veliki. Neretko su ljudi komentarisali da se može desiti da nam neko baci bombu na tribinu, ako se usudimo da dovedemo bivše neprijatelje sa druge strane. Tribina u Banja Luci je zato organizovana u zgradi vlade uz prateće visoke bezbednosne mere. Činjenica da su se ove tribine uopšte organizovale bio je veliki uspeh i iskorak koji svedoči o mogućnosti dijaloga u društvenoj klimi netrpeljivosti u kojoj su se odvijale.

Nakon ovih tribina i doživljenih poteškoća odlučili smo da oformimo jednu veću grupu potencijalnih govornika koje bismo po potrebi i mogućnostima mogli da angažujemo, a imajući u vidu ideju da bi idealno bilo da se sami borci ubuduće

povežu i uz našu pomoć organizuju, te da samostalno sprovede prekogranične aktivnosti. Ovaj koncept se naslanjao na iskustvo programa koji smo primenili u mirovnom obrazovanju, gde smo za kratko vreme uspeli da napravimo regionalnu mrežu aktivista, a koji su potaknuti mirovnim obrazovanjem stečenim na CNA osnovnom i Treningu za trenere i trenerice uspeli da pokrenu brojne akcije i/ili osnuju nove mirovne organizacije. Jasno nam je bilo da recept koji je funkcionisao sa aktivistima nije bilo moguće u potpunosti preslikati, ali smo računali da će se nedostaci u veštinama lakše prevazići ukoliko do povezivanja dođe na razini prepoznate motivacije i ideje.

Shodno tome, odlučili smo da sprovedemo **dvodelni trening (5+2 radna dana) izgradnje mira za učesnike rata** iz Bosne i Hercegovine, Hrvatske, Srbije i Crne Gore. Fokus treninga je bio na međusobnom dijalogu, razvoju empatije, vežbanju komunikacije i međusobnoj senzibilizaciji. Radili smo sa 10 učesnika koji su dobro prihvatili njima neuobičajenu radioničarsku interaktivnu metodologiju. Iz tada okupljene grupe učesnika, oformili smo tim ljudi koji su bili spremni za zajedničke javne nastupe i oni su činili okosnicu **druge serije tribina 4 pogleda**. Trening je doprineo upravo na način kako smo se i nadali, premašivši prvobitna očekivanja, te su govornici na narednim tribinama i pratećim TV nastupima povremeno delovali i sa pozicije razumevanja, braneći svoje bivše neprijatelje. Ta atmosfera među njima se prenosila na publiku izazivajući snažan emotivni naboj kakav je pratio drugu seriju tribina 2003–2004. godine (tri u Srbiji: Vlasotince, Novi Sad, Kraljevo, tri u BiH: Nevesinje, Gornji Vakuf, Sarajevo, dve u Crnoj Gori: Bijelo Polje, Podgorica). Vrednosno, poruke koje su odaslate u javnost tokom druge serije tribina bile su u načelnom skladu sa vrednostima nenasilja i izgradnje mira, te je postojao prostor i za dijalog i za kritiku između nas organizatora i učesnika tribina, bivših boraca.

Tokom 2004. godine snimili smo i **dokumentarni film *Tragovi*** u kojem su učestvovali bivši borci sa tri strane i pojedini članovi njihovih porodica, koji je narednih godina prikazivan na svim većim javnim TV servisima u regionu. U periodu 2002–2004 uložili smo puno energije u program rada sa bivšim boricima, a paralelno sa tim smo nastavili i ostale naše programe, posebno program mirovnog obrazovanja.

Bivši borci sa kojima smo tada sarađivali bili su pojedinci koji nisu imali funkcije unutar boračkih udruženja, a pokušaji pridobijanja podrške od boračkih udruženja bili su delimično uspešni i zadržavali se na deklarativnom nivou, za poneku tribinu. Olakšavajuća okolnost je svakako bila u tome što su neki članovi CNA bili bivši borci, ali to nije bilo dovoljno za ostvarivanje stvarne partnerske saradnje i dugoročnijeg opredeljenja boračkih organizacija za izgradnju mira. Želeli smo da ovaj rad prenesemo na institucije, a naši novi saradnici, bivši borci, i sami su delom bili

frustrirani nacionalističkim krutim kursom svojih boračkih organizacija. Stoga smo pomislili da bi osnaživanje, trening i podrška njima kao grupi mogli dati rezultat kreiranja prekogranične mreže saradnje, koja bi delovala samostalno i bez CNA. Doživljavali smo da je uloga CNA da razbija led, pokreće i prepušta polje drugima da nastave tamo gde je put makar delimično raskrčen. Znali smo da će otpori aktivnostima bivših boraca u izgradnji mira biti snažni kao što su snažni bili otpori ideji da neprijatelji dolaze i govore o svom viđenju rata.

Naši apetiti porasli su nakon druge serije tribina i velikog zadovoljstva njihovim vanserijskim uspehom, posebno napretkom koji je bio vidljiv u odnosu na prve tribine. Osim sjajnog odziva publike i medija, nastup bivših boraca je bio slobodan od govora mržnje, poticao je na preuzimanje sopstvene odgovornosti bez paušalnih generalizacija krivice i nevinosti ili kolektivizacije žrtve. Njihovi nastupi su izazivali empatiju, publika ih je pratila sa velikom pažnjom i poštovanjem i govornici svojim nastupima nisu dali povoda da se podrije poverenje u njihove iskrene namere. Pomislili smo da možda možemo da osposobimo grupu ratnih veterana za samostalan rad bez nas, koji bi nastavili tragom tribina i interesa koji su one pobudile. Isplanirali smo da napravimo **Desetodnevni trening iz izgradnje mira za učesnike rata** i da nakon toga procenimo na koji način ih možemo dalje podržati.

Taj desetodnevni trening održan je 2005. godine pod ekstremno teškim okolnostima, jer smo po preporuci jednog veteranskog udruženja iz Srbije dobili jednog učesnika koji je očito imao zadatak da susret sabotira. Odbijao je učešće u radionicama, nije odgovarao ni na jedno postavljeno pitanje i svaku priliku da govori koristio je isključivo da bi iskazivao svoje nepoverenje prema timu i organizatorima. Ljudi koji imaju iskustva u radu s grupama na dijalogu i izgradnji poverenja mogu da zamisle kako takvo ponašanje jedne osobe u grupi može da deluje na grupne procese i zajednički rad. Pošto taj učesnik nije reagovao na naše pokušaje razgovora i poticaje da učestvuje, morali smo već treći dan da ga zamolimo da napusti trening. U mojoj dvadesetpetogodišnjoj trenerskoj praksi ovo je jedan jedini slučaj te vrste. Ipak, atmosfera u grupi ipak je bila narušena i jedan deo učesnika je odlučio da se ranije vrati kući (uz izgovor). Sabotaža je uspela. Bili smo ljuti i tužni što je ovaj pokušaj bio tako frustrirajuće neuspešan. Ipak, skoro deset godina kasnije, jedan od učesnika koji su tada otišli ranije nam je ponovo bio lokalni partner i na situaciju sa sabotiranjem treninga se osvrnuo rečima: „Ja tada nisam razumeo šta se tamo desilo“, indirektno se izvinivši što nas tada nije eksplicitno podržao. Zapravo smo sa većinom učesnika tog treninga ostali u kontaktu i nakon treninga, a sa nekima razvili dugogodišnju saradnju koja traje do danas. Međutim, cilj da se formira prekogranična grupa sastavljena samo od bivših boraca koja bi imala kapacitet da samostalno saraduje,

kreira programe i deluje, pokazao se kao potpuno nerealan. Naša očekivanja bila su pogrešna i morali smo da se vratimo korak nazad i suočimo sa tegobama koje je rad sa ratnim veteranima podrazumevao, a koje bismo rado izbegli da je to bilo moguće. Razlozi neuspeha formiranja prekogranične grupe ratnih veterana koji samostalno, bez ikakve naše podrške, vode mirovni rad, bili su pre svega u nedostatku potrebnih veština i nedostatku struktura koje bi bile podržavajuće za preuzimanje odgovornosti i samostalno vođenje procesa saradnje između bivših boraca odnosno njihovih organizacija. U krajnjoj liniji, i životne okolnosti su tek retkima od njih dopuštale da se potpuno posvete ovakvom radu; neki su bili ograničeno radno sposobni, neki su bili zaposleni, neki su osećali potrebu za podrškom i nisu imali ambiciju da preuzimaju veću odgovornost, a pretpostavka je da je delom postojao i strah od sukoba u situaciji kada bi bili sami među sobom, kada između njih ne stojimo mi iz CNA kao mešoviti tim ljudi koji dokazano zna da se nosi sa takvim situacijama.

Za razliku od obrazovnog rada sa potencijalnim multiplikatorima, koji nam je bio poznat iz mirovnog diskursa, rad sa ratnim veteranima, neretko okarakterisanim kao ometačima mirovnog rada, bio je izazovan, težak, emotivno opterećujući i vrlo nepredvidljiv. Momenti koji su usledili narednih godina su mene lično obeležili, oplemenili i, da to nije fraza reći, naučili me puno stvari, a da to nisam ni očekivao ni tražio. Procesi ličnih transformacija, unutrašnjih borbi, hirovitosti, neusklađenosti, trapavosti, iskrenosti i emotivnosti, ne zvuče kao procesi koje pripisujemo ratnim veteranima, a upravo su oni obeležili taj rad. Kao prigovarač savesti, redovno sam bio označavan kao dezertar i zbog toga suočen sa povremenom sumnjičavošću bivših boraca. Ipak, s vremenom sam počeo da volim mnoge te ljude, hrabre ratne veterane sa svih strana, uprkos brojnim razlikama koje nas dele. Na kraj pameti mi nije bilo da je moguće da neki visoki oficir „neprijateljske“ vojske plače na mom ramenu ili da me lideri velikih boračkih udruženja tretiraju kao rođenog brata, a upravo to sam doživeo i smatram se srećnim zbog toga, ne samo zato što su me naterali da svoj rad učinim boljim, već što verujem da sam tim putem postao makar malo bolji čovek.

Nismo bili u potpunosti zadovoljni onime šta smo postigli tim prvim treninzima i dijaloškim susretima s borcima. Ali nam je dugogodišnje iskustvo rada s drugim mešovitim grupama govorilo da su ti susreti alatka zlata vredna i da ne treba da odustanemo, već da se svojski potrudimo da nađemo model koji bi odgovarao ovako specifičnoj grupi. Znali smo da je rad na izgradnji poverenja srž svake plodotvorne saradnje. Beležili smo sve propuste i nezadovoljstva i sledećim korakom se trudili da unapredimo pristup. Nismo imali od koga da učimo, pa smo učili iz sopstvenog iskustva.

Tokom 2006. godine ponovo smo organizovali dvodelni trening za učesnike ratova (5+2 dana). U organizaciji treninga bili smo suočeni sa brojnim poteškoćama prouzrokovanim pre svega nepoverenjem, koje je ograničavalo spremnost udruženja boraca za saradnju sa CNA kao mirovnom organizacijom, te njihovim kolebanjem i u kasnijoj fazi ipak odustajanjem od učešća. Trening je zbog toga bio održan sa manjim brojem učesnika od planiranih i primorao nas je da promišljamo kako dalje. Sadržaj treninga – dijaloške interaktivne radionice – dovodile su do razgradnje nepoverenja i strahova spram svih uključenih, ali su ostavljale maglovitu perspektivu o tome šta i kako se može raditi zajedno. Trening jeste ispunio cilj izgradnje poverenja, ali nije ispunio naše, ispostavilo se preterano očekivanje, aktiviranja bivših boraca u pravcu strukturisane izgradnje mira. Oni nisu videli prostor u svojim sredinama za tako nešto, odsustvo podrške u njihovoj okolini bio je značajan faktor sputavanja, niti su oni sami imali veštine ili znanja da svoju probuđenu potrebu angažovanja preobrazu u strateški osmišljene pravce delovanja i da oblikuju, makar na idejnom nivou, konkretne akcije. Prosto rečeno, put je bio predugačak, sa puno međustanica i njima potpuno nepoznat. Nisu mogli sami.

Za dvodelni trening koji smo organizovali 2007. godine uneli smo dve bitne promene. Prethodno smo sproveli seriju pojedinačnih sastanaka na kojima je dogovoreno učešće po 1–3 osobe iz svakog udruženja boraca sa kojima smo se sastajali. Komunikacija sa njima je pre samog treninga bila vrlo frekventna, čime smo obezbedili i planirani broj učesnika i željenu heterogenost grupe. U prvom delu treninga smo radili na komunikaciji, razmeni među ljudima, uspostavljanju poverenja i utvrđivanju zajedničkog vrednosnog tla, kao osnove za zajednički rad i pripremu za drugi deo treninga. Druga konceptualna promena u programu bila je ta da smo se u drugom delu treninga isključivo fokusirali na ispitivanje mogućih zajedničkih akcija. Uložili smo vreme u njihovo dizajniranje i jedni drugima davali povratne informacije o tim idejama, te ih tako učinili zamislivim. Poseban akcenat je usmeren na razradu akcija poseta mestima sećanja i mestima stradanja. Razgovarali smo o tome da, osim postojećih spomenika kao mesta sećanja na stradanje, postoje i brojna neobeležena mesta stradanja na kojima su stradali pripadnici drugih, na tom prostoru manjinskih zajednica, te da i ona zavređuju posetu. Upravo to može biti podsticaj lokalnoj vlasti da ta mesta dostojno i trajno obeleži. Razgovarali smo o mestima stradanja civila i mestima stradanja vojnika. Pošto javna poseta mestima stradanja ljudi iz svoje zajednice podrazumeva da je smisao takvog obeležavanja da se iskazuje žal za žrtvom te poštovanje i zahvalnost poginulim borcima, postavlja se pitanje kakav smisao bi se učitavao poseti mesta stradanja neprijateljskih vojnika. Smisao takve posete ne može biti ni poštovanje žrtvovanja u zajedničkoj borbi,

niti zahvalnost, jer bi to podrazumevalo odustajanje od priznavanja plemenitosti sopstvene borbe. Ako poštujemo žrtve neprijatelja, kakav smisao onda imaju žrtve saboraca, kakva poruka se šalje njihovim porodicama, celim zajednicama? Strah od „izdaje“ sopstvenih ideala, zapravo dominantnih narativa o pravednosti sopstvene borbe, koje su prihvatili pre, tokom i posebno nakon rata, bio je vrlo prisutan. Koji odgovor se može dati na ova pitanja? Svako od boraca iz grupe je tokom narednih godina za sebe tražio odgovor na ova pitanja, ponekad više puta iznova. Za nas u CNA, zajednički imenitelj svakoj poseti, bez obzira na žrtve i okolnosti stradanja, bila je žal za izgubljenim životom, ništa više ili manje od toga. Svojim gestom iskazivanja poštovanja života nismo opravdavali ratne ciljeve ma koje strane, niti smo donosili ikakav vrednosni sud o njima, nismo žrtve zvali nevinim, niti krivim, nismo uopštavali krivicu, nismo se podsmevali mitovima, niti tumačili rat, nismo podržavali odmazdu ili opravdavanja ubijanja i drugih zločina.

Prve, istorijske posete

Početakom 2008. godine dogodile su se prve organizovane akcije grupe ratnih veterana: posete mestima stradanja održane su u tri grada, u Sarajevu, Bugojnu i Prnjavoru. Svaki grad odlikovala je različita većinska etnička zajednica. Odluke o planu posete donosila su boračka udruženja koja su bila domaćini posete u dogovoru sa CNA, ali konačnu odluku o uključenju mesta na kojima su stradale nepopularne, manjinske žrtve i koja ni na kakav način nisu obeležena donosili su domaćini. Sa druge strane, svi koji su dolazili u posetu morali su, svako za sebe, odlučiti da li prihvataju posetu spomenicima podignutim u sećanje na stradale vojnike neprijateljske vojske. Nije čudno što je želja svih ratnih veterana bila da mediji ne budu pozvani, obzirom na to da je kod svih bio prisutan strah da bi se mogla pojaviti zlonamerna tumačenja u javnosti koja bi im zagorčala život, prinuđavajući ih da se pravdaju i brane od optužbi za izdaju i umanjivanje važnosti „svojih“ žrtava.

Tokom ove prve serije poseta nije bilo komemorativnih odlazaka do neobeležanih mesta stradanja i polaganja cveća i slično, ali jeste bilo razgovora o postojanju takvih mesta u gradu u kojem smo bili.

Ove posete su bile istorijske, jer je to prvi put da su boračke organizacije, a ne samo pojedinci, stali iza ideje dijaloga, susreta i saradnje sa ratnim neprijateljima. **Saradnja ratnih neprijatelja bila je plod razumevanja da za izgradnju boljeg društva moraju zajedno da traže rešenja i da taj pogled u budućnost ne može preskočiti suočavanje sa prošlošću i sa nepravdama koje su činjene u ime kolektiva. Ohrabreni iskustvom**

teškog, ali produktivnog dijaloga sa radionica na kojima su učestvovali, pojedinci su pokrenuli sopstvene lokalne organizacije i pridobili ih za put izgradnje mira.

Mesta stradanja drugih – lutanje i nestrpljivost

Ohrabreni iskustvom uspeha prvih poseta i ispunjeni ponosom što smo na taj način ispisali istoriju, krajem 2008. organizovali smo novu seriju poseta u Tuzli, Doboju i Brčkom. Osim ovih gradova u BiH, u istoj seriji je bila planirana i poseta Hrvatskoj, istočnoj Slavoniji, ali je ona izostala jer je grupa veterana iz Hrvatske, koja je bila voljna da je organizuje, dobila od druge grupe hrvatskih veterana, sa kojima nismo imali kontakt, pretnje „da će nas sve pobiti, ako dođemo“, te su usled toga odustali. Nažalost, nakon te situacije deo grupe veterana iz Hrvatske je prekinuo kontakt sa CNA. Umesto planirane akcije u Hrvatskoj, okupljanje sa tom namerom je prenamenjeno i iskorišteno za razgovore o mogućim pretećim i opasnim situacijama, načinima da se preduprede i kako da se sa njima nosimo kada se pojave.

No, tokom sprovedenih akcija poseta mestima sećanja i mestima stradanja, grupa se osetila dovoljno sigurnom da se poziv uputi i medijima, što je bio prvi direktan iskorak u javnost. Dodatna dimenzija bio je susret sa predstavnicima lokalne vlasti u Doboju koji su nam poželeli dobrodošlicu i pozdravili našu akciju.

Svakako je najvažniji korak prilikom ovih poseta bio odlazak na mesto stradanja neprijateljskih vojnika, kao i na neobeleženo mesto stradanja zajednice koja je danas manjinska u tom mestu, čime je ostvaren jedan od velikih ciljeva koji smo sebi postavili kada smo maštali o saradnji bivših neprijatelja. Istup u javnost je, sa izrazima poštovanja života poginulih neprijateljskih vojnika uz svu nelagodu koju to sa sobom nosi, polako postao vezivno tkivo ove grupe i naše zajedničko tlo. Osnajeni ovim iskorakom o kojem smo bezmalo sanjali, bili smo potaknuti da budemo još smeliji i da tražimo načine za više i dalje. Pozitivan prijem ljudi iz veteranskih udruga, koji su se prilikom akcija upoznavali sa nama, uputio nas je na širenje grupe aktivista među borcima. To nije bilo tek prosto povećanje broja, uvezivanje novih ljudi iz gradova koje smo posetili i u kojima je prethodno postojalo jezgro onih spremnih na saradnju sa bivšim neprijateljima. To je značilo je da jezgro dobija podršku u svom okruženju, da je ideja saradnje preko granice razdvajanja prepoznata kao vesnik razgradnje straha i mržnje.

Na leto 2009. godine organizovali smo novi dvodelni trening, uključivši još novih ljudi. Posebno smo tražili ljude koji osim osnovne radoznalosti i želje za susretom

sa bivšim neprijateljem, imaju i funkciju u boračkim udruženjima, kako bi unutar njihovih struktura dobili stalne partnere za mirovni rad.

Godine 2010. planirali smo razne nove akcije, ali smo osetili i potrebu da iz našeg ugla objasnimo značenje i nameru zajedničkih poseta stratištima, te da pojasnimo šta one jesu, a šta nisu. Cilj nam je bio da jasno formulišemo stavove, kao i da ta razmišljanja podelimo sa ratnim veteranima koji su imali volju da organizuju akcije u svom gradu, a koji su ujedno bili zabrinuti zbog mogućih negativnih reakcija i optužbi koje mogu uslediti. Želeli smo da ih na taj način ohrabrimo, ali i da im ukažemo da proces sprovođenja akcija ne vidimo kao uslugu i protivuslugu. Ovde u celosti navodimo pismo koje im je bilo upućeno.

Tekst pisma udruženjima boraca

Zajedničke posete bivših neprijatelja stratištima iz poslednjeg rata

Značenje poseta i poruke koje se šalju

Lokalno udruženje boraca koje je domaćin u mestu koje posećujemo ima konačnu odluku o tome koje lokacije će biti posećene.

Postoje najmanje dve vrste stratišta koje se mogu razvrstati u grupe i to po vrsti poruke koje šalju.

- Poseta stratištima „naših“ – na kojima su stradali vojnici ili civili koji su u ratu bili na istoj strani kao i domaćini.
- Poseta stratištima „drugih“ – na kojima su stradali ljudi koji su se tada bili viđeni kao „druga strana“.

Kada posećujemo stratišta naših, šaljemo poruku našoj sredini da:

- negujemo sećanje na žrtve sa naše strane i opominjemo na zlo koje se dogodilo. Mi kao domaći ne snosimo odgovornost za stradanje na tom mestu.

Tada upućujemo poruku drugoj strani da:

- nam je važno da iskažu poštovanje spram naših žrtava, a posebno ukoliko se radi o stradanju koje se negira ili nipodaštava.
- želimo da uspostavimo komunikaciju i međusobno uvažavanje na ravnopravnoj osnovi.

Kada posećujemo mesta stradanja drugih, šaljemo poruku našoj sredini:

- da je naša sramota i odgovornost, zlo koje je činjeno u naše ime (a sramota drugih je ono zlo koje je u njihovo ime činjeno)
- da se ograđujemo od zločina i jasno kažemo da osuđujemo nepravdu i kada se čini drugima i kada se čini nama
- da nismo kolektivno krivi, već da je krivica pojedinačna.

Kada posećujemo mesta stradanja drugih, šaljemo poruku drugima:

- da se ograđujemo od zločina i jasno kažemo da osuđujemo nepravdu i kada se čini drugima i kada se čini nama
- da smo spremni da poštujemo bol drugih, da osudimo nepravdu jednako kao što bi to učinili za naše

Kada budete odlučivali o tome koja mesta u vašem gradu/regiji treba posetiti, vodite se isključivo svojim osećajem za pravdu.

Nemojte da mislite o tome šta od vas možda očekuju ljudi iz CNA ili šta je to što očekuju oni borci sa druge strane kojima ćete biti domaćini tokom posete. Iskazivanje pošte stradalima nije trgovina u kojoj će jedna strana ponuditi nešto da bi druga uzvratila, niti je pokušaj da se vrše poređenja ili nekakva merenja. Moguće je da će neko to doživeti pomalo i kao razmenu i da će kalkulirati na način „ako oni nas odvedu tamo, onda ćemo mi...“. Bolje bi bilo razmisliti nego delovati u žurbi na taj način. Različiti smo i različita životna iskustva smo prošli, nemojmo ni sebi dati za pravo da olako sudimo o motivima drugih. Bolna iskustva iz rata zahtevaju pažljivost i strpljivost.

Kako se nositi sa mogućim negodovanjem i nerazumevanjem sredine?

Ukoliko je mesto na koje nas nameravate odvesti jedno od onih čije su okolnosti poznate javnosti i neosporno dokazane, nije očekivano da bi se iko ozbiljan mogao usprotiviti poseti takvome mestu. Za pretpostaviti je da bi lokalne vlasti i mediji stali na vašu stranu u takvoj situaciji.

Kako sa mestima i događajima iz prošlosti čije okolnosti nisu neosporno ispitane i dokazane?

Kako sa optužbom da ste kao borci dovedeni u situaciju da veličate broj žrtava druge strane?

Sumnja je ljaga na celu zajednicu ukoliko ostane neispitana.

Ako vi niste odgovorni za takav zločin, zašto biste ga skrivali? Ukoliko zločina možda i nije bilo, šta nas sprečava da tamo odemo i čujemo ono o čemu se priča, a da ne možemo sa sigurnošću znati šta je istina?

Šta ako vas optuže da ste izdajnik, jer „dovodite zločince na mesto zločina“?

Svako ko je počinio nešto kažnjivo, neka odgovara za to, ovi susreti nikoga ne amnestiraju od lične krivice. Kao što niste vi odgovorni za zločine počinjene u vaše ime, tako nisu ni borci sa druge strani odgovorni za takva dela.

Graditi mostove razumevanja i poštovanja, a prevazilaziti mržnju, strah i nepoverenje jeste istinsko dobročinstvo za sve naše zajednice. A pre svega je doprinos izgradnji održivog i trajnog mira za generacije koje dolaze.

15. mart 2010.

CNA

Novi momenat za istoriju

U aprilu i maju 2010. godine sprovedene su četiri posete gradovima: Zavidovići, Brčko, Modriča i Šamac. U svim gradovima organizovan je i susret sa lokalnim vlastima, koje su iskazale deklarativnu podršku našim naporima.

Poseta Zavidovićima imala je poseban simboličan značaj jer je u plan posete uključena lokacija 13. kilometar, na kojoj je tokom rata pogubljen više zarobljenih neprijateljskih vojnika. U grupi ratnih veterana bili su prisutni i članovi jedinice čiji su vojnici, njihovi drugovi, ovde pogubljeni. Tokom susreta sa gradonačelnikom lokalno udruženje boraca ARBiH izrazilo je želju da podrži postavljanje spomen-obeležja na to mesto. **Prvi put se desilo da lokalno udruženje boraca zahteva od vlasti da se dostojno obeleži mesto ratnog zločina nad neprijateljskim vojnicima.** Bio je to novi momenat za istoriju. Bili smo jako ponosni. U razmeni na samom kraju akcije, jedan od učesnika je rekao: „Zahvaljujem svima u CNA što su nas okupili, kao i domaćinima na gostoprimstvu. Zahvalan sam Muhamedu što potencira obilježje na 13. kilometru, pošto su tamo stradali moji zemljaci. Meni je danas bilo teško. U spomen-sobi sam vidio amblem brigade koja je iz mog mjesta, amblem koji je tu stigao silom, koji je skinut s mrtvog čovjeka. Zahvaljujem se Ameru što je o tome progovorio. Niko nije zaslužio da bude zvjerski mučen, pa ni zarobljeni borci. O 13. kilometru sam čuo od jednog časnog doktora iz Prnjavora. To nisu mučili Muslimani, to su mučili neljudi. Nisu radili ono što je u vjeri i tradiciji muslimanskog naroda. Moj brat je bio na drugom brdu. Vidio sam da tamo ima ljudi iz raznih mjesta koji su poginuli. Ovaj rat nikom nije donio dobrog. Još jednom se zahvaljujem svima, kao i ljudima koje vidim prvi put.“

U leto 2010. godine ponovo smo održali dvodelni trening za učesnike ratova, sa istim konceptom kao i prethodni, pri čemu smo nastojali uključiti ljude iz sredina u kojima prethodno nismo pridobili saradnike. Pritom, držali smo se toga da, ukoliko je ikako moguće, na trening dolaze manje grupe ljudi iz iste sredine, kako bismo izbegli situaciju da samo jedna osoba bude kontakt i potencijalni nosilac saradnje. Iskustvo je pokazalo da su šanse za uspeh neuporedivo veće ukoliko dvoje-troje ljudi zastupa ideju i jedni su drugima podrška.

Iako sve ovo što pišem zvuči lako, logično i jednostavno, ceo proces – od uspostavljanja prvog kontakta sa udruženjima do učešća na akcijama – prepun je uspona i padova, nepredvidljivih reakcija i u pravilu ometajućeg uticaja dnevno-političkih zbivanja. Pa ni sam trening koji se odvija u zaštićenom okruženju, bez pritiska izloženosti javnosti i uz osećaj sigurnosti i slobode da se svoje emocije i mišljenje iskažu i budu poštovane, nije lak proces. Kakve unutrašnje lomove prolaze

ljudi koji su godinama svoju sliku sveta gradili na mitovima da su drugi zli, da ih mrze, da su neljudi i slično, kada se suoče sa strahovima, bolom i nadanjima tih istih? Oni sami najbolje znaju šta sve to sa sobom nosi, ali iako se u popularnoj kulturi prikazuje drugačije, na tim susretima nikada nije bilo fizičkog nasilja ili namernog verbalnog nasilja. Katarze jeste bilo. Jedan učesnik na kraju tog treninga iz 2010. kaže:

„Lakše mi je bilo uzeti pušku i ratovat, nego raditi na pomirenju i izgradnji mira, al' nema nam druge.“

U stvarnosti Zapadnog Balkana te 2010. godine, a i 2021. u malo manjoj meri, sećanje na ratnu prošlost koristilo se da bi se održao razdor i mržnja na kojoj profitira značajan sloj političke klase naših zemalja. Sećanje na ratnu prošlost propisano od etnonacionalista je selektivno, a bivši borci su zgodan ukras u toj predstavi. Prekogranična saradnja bivših neprijatelja dobija ogromnu podršku običnih ljudi koji u tome prepoznaju nadu za bolje sutra, ali je ujedno i trn u oku onima koji tvrde da je naše neprijateljstvo večno i sudbinski određeno, a da politika sećanja koju oni kreiraju prosto reflektuje te činjenice. Poneseni dostignućima kroz zajedničke posete, ostvarenjem javnih iskaza solidarnosti sa bivšim neprijateljem, pridoneli smo razgradnji mržnje i izgradnji poverenja, i to ne samo u grupi direktno uključenih već i znatno šire, jer ove akcije počele su privlačiti sve veću pažnju medija. Shodno momentu, mi u CNA timu bili smo na talasu optimizma, dopuštajući sebi da maštamo o sledećim koracima koji su izgledali jednako nerealno kao i to da bivši vojnici pokažu svojim neprijateljima mesto stradanja za koje je odgovorna njihova sopstvena strana. Maštali smo o tome da ostvarimo uticaj i promenimo selektivne politike sećanja i uvedemo ih u dijalog i saradnju, menjajući na taj način i samu kulturu sećanja, prihvatanjem inkluzivnosti kao osnovnog elementa i pretpostavke izgradnji mira.

Osećali smo da naša maštanja o boljoj budućnosti treba da podelimo sa našom grupom bivših boraca i sa njima započnemo proces zamišljanja bolje budućnosti, pored već razvijenog sistema malih koraka i planiranja akcija kakav smo uveliko razvili.

Oči širom otvorene

Krajem 2010. godine usledile su još dve akcije: u Derventi i u Brodu, a na proleće 2011. kreirali smo i održali trening pod nazivom „Sjećanje na ratnu prošlost“. Iako je maštanje o boljoj budućnosti bilo temom treninga, započeli smo sa prepoznavanjem

bolnih stvarnosti, tj. problematičnih komemorativnih praksi koje treba promeniti u našem okruženju. Šta nam sve smeta i nedostaje u postojećoj kulturi sećanja? Kako upristojiti pojedine postojeće i buduće spomenike da oni ne predstavljaju pretnju i uvredu drugima, kako ih učiniti takvima da ne veličaju i podstiču na rat i mržnju? Kako uključiti neprijatelja? Ima li primera dobre prakse mimo onog što je u našem neposrednom okruženju? Govorili smo o mogućnostima obeležavanja neobebeženih mesta stradanja na načine koji nisu ideološko-politički predodređeni za etničke grupe iz kojih žrtve dolaze. Govorili smo o tome da vremenski trenutak i način tumačenja mogu promeniti značenje spomenicima, tako da ono što je izgrađeno sa namerom da bude ponos, postane simbolom sopstvene sramote.

Jedan od najupečatljivijih momenata bio je trenutak kada smo u malim mešovitim grupama podelili fotografije postojećih memorijala iz poslednjeg rata i zamolili ih da ih kritički prokomentarišu. Grupe su razgovarale o spomenicima sa fotografija, da bi potom ostalima predstavili šta iz njihovog ugla gledanja na datom spomeniku nije dobro i vređa osećanja ljudi. Nakon što je jedna od grupa iznela niz zamerki na neprimeren izgled i manipulativnu prirodu prisvajanja žrtava jednog od spomenika, javio se čovek iz grada u kojem je taj spomenik podignut i rekao otprilike ovo: „Ljudi, ja sam ispred boračke organizacije bio član komisije koja je odobrila ovaj spomenik. Bilo je to malo iza rata, taj predlog je došao i iskreno govoreći, nije mi na pamet palo da razmislim kako bi neko od ljudi koji ovde više ne žive, mogao da doživi taj spomenik. A u to vreme kad se to radilo ja uopšte nisam vjerovao da će oni koji su tokom rata pobjegli da se vrate nazad da ovde žive. Ja sad kad vas čujem šta sve ne valja na tom spomeniku, ja shvatam da smo pogriješili. I žao mi je zbog toga, krivo mi je.“ Za mene je ovaj doživljaj bio strašno upečatljiv, jer sam često imao osećaj da su oni koji prave takve spomenike moji protivnici koji to čine iz svojih tvrdih ideoloških uverenja, da oni baštine mržnju, da odbijaju dijalog, da žele segregaciju. I onda vidim ovog čoveka ispred sebe i umesto ljutnje osećam saosećanje i tugu, žao mi je što mu je teško i znam da je na stotine takvih na svim stranama. On nije znao, ali otvorile su mu se oči. Nije njemu niko silom ili manipulacijom otvorio oči, on je sam došao do toga.

Složen je sistem koji proizvodi mržnju i replicira crno-bele narative o sopstvenoj pravедnosti. On najpre deluje dobro organizovan, kontrolisan i neupitan, a onda se ispostavi da se zapravo radi o inerciji i odsustvu komunikacije. Ljudi to tako rade, jer misle da tako treba, jer je oduvek tako bilo i jer nema nikoga ko bi argumentovano rekao „ljudi, nemojte to tako raditi“. Zbunjujuće! Ne kažem da lepa reč može sva vrata otvoriti, ali se zaboravlja na to da postoje ljudi kod kojih se upravo to može desiti. Ne možete odjednom da promenite celokupnu politiku ili kulturu, ali možete

Vremenska linija

2002

Održana je **prva javna tribina 4 pogleda** u Inđiji, Srbija 3. 6. 2002.

Do juna 2005. održane su tribine i u Nišu, Novom Pazaru, Kragujevcu, Zenici, Banjaluci, Vlasotincu, Novom Sadu, Kraljevu, Bijelom Polju, Podgorici, Nevesinju, Gornjem Vakufu–Uskoplju, Sarajevu i Beču

2008

Održana je **prva poseta** veterana kolegama sa „druge strane“ tokom koje su zajedno obišli mesta stradanja civila i vojnika u tom kraju. Tom prilikom posetili smo Sarajevo, Bugojno i Prnjavor.

2012

Prvo **značajno prisustvo medija** jednoj zajedničkoj akciji veterana (poseta Srebrenici, novembar 2012. godine). Prvo učešće mešovite grupe bivših boraca **na zvaničnoj komemoraciji** (Gornji Vakuf–Uskoplje, decembar 2012. godine).

2003

Održan je **prvi trening** / dijaloške radionice sa bivšim borcima iz različitih vojski u proleće 2003. godine. Do 2022. godine održano je još 14 treninga i dijaloških susreta različitih formata.

2010

Prvi put lokalno udruženje boraca zahteva od vlasti da se **obeleži mesto ratnog zločina nad neprijateljskim vojnicima** (Zavidovići, BiH).

2015

Početak saradnje na akcijama **obeležavanja neobeležanih mesta stradanja** (onms.nenasilje.org).

da podstaknete pojedince da promene svoje viđenje. I to se ne dešava tako što ćete ih optuživati, etiketirati i vređati, već tako što ćete ih saslušati, potruditi se da ih razumete, pokazati im da im niste pretnja, iskazati im poštovanje, graditi poverenje i saradnju.

Proizvod naše razmene i promišljanja na treningu bio je i zaključak da nam za transformaciju načina sećanja na rat nije potreban buldožer, ali jeste evolucija. Uz mudrost, strpljenje i pre svega poštenje, sve deluje moguće, ne odmah, ne danas ili sutra, ali u perspektivi – da. Naš odgovor na selektivno sećanje prilagođeno ideološkim, etnonacionalističkim smernicama bio je zaključak **da nam je za mir potrebno sećanje koje uključuje viđenja svih nas.**

Iskreno, već tada smo znali da smo na tragu i početku nečega što ima moć da raskrinka bedu manipulisanja žrtvama, da uzdrma mit o neprijateljstvu i ako već nema moć da izbriše postojeći mitološki način sećanja, može da ga dovede u pitanje, da dokaže da može drugačije, da stvari nisu crno bele i da generalizacije tipa „svi su isti“ nemaju uporište u stvarnosti.

Tokom 2012. godine smo kao CNA pozvani i bili zvanična delegacija u programu na otvaranju spomenika ARBiH u Brčkom. Na ceremoniji otvaranja smo položili venac palim borcima kao predstavnici CNA Sarajevo–Beograd i za to od okupljenih građanki i građana dobili veliki aplauz. Činjenica da neko iz Beograda polaže venac palim borcima ARBiH je očigledno prihvaćena sa velikim odobravanjem, što govori u prilog tome da je velika većina ljudi željna prepoznavanja sopstvene patnje i da su spremni da na gest poštovanja uzvrate dobrom voljom. A ako to mogu bivši borci, ko onda sme da tvrdi da to nije dobro?

U maju 2012. godine organizovali smo trening za bivše borce na kojem smo okupili grupu aktivnu oko organizovanja zajedničkih akcija i gde smo, pre svega, razmatrali probleme na koje smo nailazili dosad, te isprobavali i istraživali načine njihovog prevazilaženja. Na taj način smo želeli postići i bolju spremnost za očekivane poteškoće, te osnaživanje i podizanje samopouzdanja za buduće akcije.

Izvori inspiracije

Stalno smo se pitali kako možemo kreirati alternativnu politiku sećanja i razvijati drugačiju formu, drugačiju kulturu sećanja, ako su svi primeri oko nas upravo monolitni, homogeni, isključivi.

Odlučili smo da dodatnu inspiraciju potražimo van sopstvenog konteksta i da je podstaknemo i kod naše grupe veterana, ukazujući im istovremeno i čast i dužno poštovanje. Organizovali smo studijski put u Berlin kako bismo, zajedno sa ratnim veteranima i dvojicom novinara, obišli tamošnja mesta sećanja i mesta stradanja, te saznali više o vremenskim odrednicama u kojima se takva kultura sećanja razvijala. U saradnji sa dugogodišnjom saradnicom, koja nam je uvek bila velika podrška u radu, Martinom Fischer, tada istraživačicom Berghof centra, organizovali smo radionicu za zainteresovanu grupu istraživača na kojoj su imali priliku da razgovaraju sa našom grupom ratnih veterana. Izdata je i publikacija¹ koja dokumentuje taj događaj.

Studijska poseta nas je sve ohrabrila jer nam je od ljudi van našeg konteksta dala jasnu potvrdu da je ono što radimo strašno važno i da je jedinstven poduhvat u mirovnom radu. I u samoj grupi boraca se osetila ta spremnost da probaju da postignu još više nego do sada. Prilika da vidimo kakve sve oblike kultura sećanja može imati bila nam je podsticaj za preispitivanje i kritiku načina sećanja kod kuće.

Već u novembru 2012. godine smo sproveli posetu Memorijalnom centru Potočari, u Srebrenici. Ta poseta je bila vrlo teška i upečatljiva, jer to je mesto na kojem je izvršen genocid, a ujedno je to bio prvi put da bivši vojnici sa srpske strane javno posete ovaj centar i susretnu se ne samo sa predstavnicima medija, kojih je bilo, za CNA, u rekordnom broju (kuriozitet je da je AFPovu vest preneo čak i *Washington Post*), već i sa predstavnicama udruženja *Majke Srebrenice*. O emotivnom naboju najbolje govore reči posetilaca.

Đoko Pupčević, pripadnik VRS-a iz Šamca, svoja razmišljanja je ovako sažeo: „Emotivno mi je bio težak dan. I prije sam znao dosta o Srebrenici, ali kad dođeš i vidiš 8000 grobova, nišana, onda vidiš da je život ništa. Danas ima više mrtvih u Srebrenici nego živih. Nisam zapazio nijedan dječiji pogled ili osmijeh. Ulice su puste, a danas je neradni dan. Došao sam da odam počast nevino ubijenim ljudima, koji su ubijeni samo zbog toga što su pripadali drugoj vjeroispovjesti.“ Novica Kostić iz Vlasotinca u Srbiji, veteran JNA iz 1991. u Hrvatskoj, amputirac, bez nekoliko prstiju na ruci, i s ranom na „zdravoj“ nozi je rekao: „Srebrenica je sveto mjesto. U Srebrenici se nije desio samo genocid, Srebrenica je kruna zločina.“ Ljuban Volaš, pripadnik VRS-a iz Prnjavora, rekao mi je da je dva puta do sada dolazio u Potočare. Jednom je samo gledao kroz ogradu, drugi put je ušao u krug Memorijalnog centra i razgledao, ne ulazivši među grobove. „Kao čovjek, ja sam protiv zločina. Jedinica kojoj sam komandovao nije činila zločine. Bila mi je čast da položim cvijeće žrtvama

¹ Martina Fischer i Miriam Schroer-Hippel, *Jedno je lice užasa. Radionica i studijski put u Berlin sa ratnim veteranima iz Bosne i Hercegovine i Srbije* (Beograd, Sarajevo: CNA, 2013). Dostupno na: <https://nenasilje.org/jednojeliceuzasa>.

Srebrenica, 2012.
Penzionisani pukovnik VRS Ljuban Volaš (1954-2022) tokom posjete Memorijalnom centru Srebrenica.

u Srebrenici. Osjetio sam tu bol i gorčinu majki koje i dan-danas nose to u sebi. Treba vidjeti i drugu stranu, srpsku stranu, jer je i tu bilo zločina. Samo tako se može dobiti kompletna slika tragedije u BiH“, zaključio je Ljuban.²

Ne mogu zaboraviti momenat odlaska iz Potočara, kada mi prilazi žena iz udruženja koja nas je vodila kroz Memorijalni centar, pruža mi ruku u znak pozdrava i zahvaljuje što smo došli i što smo doveli grupu bivših boraca. To je trenutak kada vam ponestane reči.

Usledile su posete mestima stradanja u Busovači i Vitezu, uključujući i jedan od logora koji je bio pod kontrolom ARBiH, u čijem obilasku su nam se pridružili i bivši logoraši, pripadnici HVO. Značajno je da je akcija bila medijski praćena, jer je time povećana vidljivost zločina i torture koji su vršeni na toj strani, a koje su manje poznate široj javnosti.

Zvanične komemoracije: Rat je stvarno gotov

Dugo smo čekali da sazri momenat za akciju kakvu smo zamišljali: mešovita grupa bivših neprijatelja dolazi na javne, zvanične komemoracije, iskazuje poštovanje za žrtve i time utiče na prisutne šaljući im poruku da nisu neprijatelji, da poštuju sve žrtve i da je rat stvarno gotov. Za razliku od posebno organizovanih poseta spomenicima ili mestima stradanja, mimo godišnjica događaja koji se obeležavaju, zvanične komemoracije organizuju po pravilu udruženja žrtava i/ili boraca uz uobičajenu saradnju sa lokalnim vlastima i verskom zajednicom u koju se žrtve svrstavaju.

Za kraj intenzivne 2012. godine napravljen je taj krupni iskorak: prva zvanična komemoracija na koju su bili pozvani i bivši neprijatelji, koji su i prihvatili poziv. Desilo se to u Gornjem Vakufu–Uskoplju gde je lokalno udruženje boraca Goranovi organizovalo godišnju svečanu akademiju „Sjećanje na komandanta Gorana Čišića“. Organizator tog događaja bio je ujedno i jedan od najaktivnijih članova naše grupe ratnih veterana. On je svojim autoritetom „branio“ takav potez u lokalnoj zajednici. Kako je Gornji Vakuf jedan od podeljenih gradova u BiH, u kojem žive dve zajednice, ali jedna pored druge, sa minimalnom komunikacijom i odvojenim institucijama, pokušali smo pridobiti i bivše članove HVO iz Uskoplja za susret sa grupom veterana, ali nam to nije pošlo za rukom.

² Iz teksta Faruka Šehića „Srebrenica, sveto mjesto i mjesto pomirenja“, 2012, dostupnog na <https://nenasilje.org/srebrenica-sveto-mjesto-i-mjesto-pomirenja-faruk-sehic>. Nešto skraćena verzija ovog teksta objavljena je u *Danima* 23. 11. 2012. godine.

Probijanjem leda pojavljivanjem na zvaničnoj komemoraciji, shvatili smo da naša ideja radi, da je učinak moćan i da ovakve akcije moramo širiti gde god je to moguće.

Tokom 2013. i 2014. godine usledile su posete zvaničnim komemoracijama: civilnim žrtvama NATO bombardovanja voza u Grdeličkoj klisuri uz posetu Vlasotincu/Leskovcu; manifestaciji *Junski dani otpora* u pomen poginulima tokom bitke na „Brdu smrti“ kod Zavidovića; ponovna poseta Gornjem Vakufu–Uskoplju istoj manifestaciji na kojoj smo bili godinu dana ranije; manifestaciji u selu Stog kod Vozuće/Zavidovići pod nazovom *Obilježavanje godišnjice egzodusa naroda Vozuće, naselja dolinom rijeke Krivaje i južnog dijela Ozrena*; poseta Novom Gradu na godišnjoj manifestaciji pod nazivom *Obilježavanje odbrane zapadnih granica Republike Srpske i Bosne i Hercegovine od hrvatske agresije*, te poseta Velikoj Kladaši.

Osim toga organizovana je i poseta mestima stradanja u Bihaću, ali ona nije bila na dan zvanične komemoracije. Posetu smo iskoristili i za uspostavljanje kontakata sa udruženjima boraca iz Velike Kladaše sa dve suprotstavljene strane (Narodna odbrana i Armija RBiH), pripremajući na taj način posetu tom gradu.

U posetama zvaničnim komemoracijama bilo je značajnih momenata, poput onog da je jedan od govornika u Zavidovićima, bivši borac, prišao našoj grupi i izvinio se što će u svom govoru govoriti o srpskoj strani kao o „agresorima i četnicima“, jer je to zvanično i on to tako mora. Ovaj detalj govori ne samo o tome da se na zvaničnim komemoracijama govore stvari koje pripadnici drugog naroda mogu doživeti kao uvredu, što je opšta usvojena praksa, već da postoji i svest o tome da je to neprimereno. Činjenica da su bivši neprijatelji prisutni remeti sklad situacije u kojoj smo „mi među svojim“ i u kojoj se niko neće usprotiviti nacionalističkoj retorici. Prozivanje ratnih protivnika kao „dušmana“, „krvnika“, „neljudi“ i slično, nije ništa neobično na takvim skupovima. Neobično je kada su ti ljudi sa druge strane prisutni, a rezultat njihovog prisustva – čak i da ništa ne učine ili kažu – jeste nelagoda kod onih koji koriste govor mržnje. Ovakva nenasilna akcija je, po meni, primer za udžbenike o izgradnji mira.

Naše prisustvo u selu Stog kod Vozuće, u kojem živi mala povratnička i manjinska srpska zajednica, očekivano je primljeno sa velikim zadovoljstvom, jer je naš dolazak bio signal da postoji više poštovanja, slobode i sigurnosti, pa smo sa radošću primljeni i od sveštenika SPC i od cele zajednice. Na mestima gde žive povratničke manjinske zajednice komemoracije obično nisu mesta za govor mržnje, to je ono što im je zajedničko. Sa druge strane, tamo gde su dominacije izvojevane vojnim putem, situacija je drugačija, tamo zvanična sećanja na rat predstavljaju prilike za slavljenje vojnih pobeda, podsećanja na pravednost borbe i samo svoje žrtve. Nelagoda da se koristi govor mržnje zbog prisustva ratnih neprijatelja komemoracijama nije uvek davala isti rezultat kao u opisanom događaju u Zavidovićima ili susretu kod Vozuće.

Žegar kod Bihaća, 2013.

Franjo Grgić, domaćin posjete centralnom spomeniku braniteljima

Bihać, 2013.

Ratni veterani u posjeti spomen obilježju ARBiH – „Memorijal braniocima grada“

Sukob kao neminovni deo procesa

Poseta Novom Gradu (RS)/Bosanskom Novom³ 2014. godine, koja je dogovorena i sprovedena u saradnji sa lokalnim udruženjem boraca koji su i sami učestvovali u nekim ranije sprovedenim mirovnim aktivnostima, bila je prva poseta zvaničnoj komemoraciji na teritoriji Republike Srpske. Tada se dogodilo nešto novo što nam je ukazalo na važan deo procesa izgradnje mira i pomirenja, koji je verovatno neminovan.

Naime, manifestacija *Obilježavanje odbrane zapadnih granica Republike Srpske i Bosne i Hercegovine od hrvatske agresije* godišnja je manifestacija u koju je uključeno tri opštine iz zapadnog dela RS, a za organizaciju programa je zadužen Odbor Vlade Republike Srpske za njegovanje tradicija oslobodilačkih ratova. Tokom manifestacije se odvija nekoliko događaja na različitim lokacijama, te je bilo predviđeno da se venci u spomen žrtvama polažu na dva mesta. Tokom prvog polaganja venaca, na mestu van grada, organizatorima je najavljeno da će venac položiti i delegacija CNA sa grupom ratnih veterana, bivših pripadnika različitih vojski. Očigledno je nekom od organizatora iz Odbora jako zasmetalo naše prisustvo, te je našu delegaciju sprečio da položi venac tokom zvanične manifestacije. Položili smo venac nakon završetka protokola. Naši prijatelji, bivši borci VRS, bili su posebno povređeni ovim gestom, jer su se osetili lično odgovorni i posramljeni dočekom kakav smo doživeli. Usledio je i čin polaganja venca na centralnom spomeniku u Novom Gradu ispred Spomen-obilježja poginulim borcima Novog Grada u odbrambeno–otadžbinskom ratu. Po dolasku do spomenika saznali smo da su organizatori odlučili da, zbog dolaska ratnih neprijatelja, isključe boračko udruženje Novog Grada iz protokola i ne dozvole im da polože cveće svojim poginulim saborcima. Jednog od boraca iz RS, inače ratnog vojnog invalida bez noge, legitimisalo je obezbeđenje, što je dodatno doprinelo osećaju poniženja kojem smo bili izloženi. Svi borci iz RS iz naše grupe, a posebno domaćini iz Novog Grada, bili su gnevni zbog ovog postupka, dok smo mi iz CNA osećali žal zbog neuspeha i neprijatnosti koju su ljudi doživeli. Ipak, malo nam je trebalo da shvatimo da je otvaranje sukoba unutar boračke organizacije bilo signal promene koja će uslediti. Ne samo da je udruženje iz Novog Grada uputilo protest Odboru, zahtevajući obrazloženje postupaka, već smo i mi iz CNA započeli sistematski niz pokušaja komunikacije sa Odborom, upoznavajući ih sa našim radom i ciljevima i tražeći da prepoznaju pravo naše inicijative da učestvujemo na komemoracijama ili pak da nam pismeno obrazlože zbog čega smo nepoželjni. Nismo odustajali. Kako odgovor uporno nije stizao, tražili smo termine za susret i razgovor. Više puta su nam

³ Više detalja o ovoj poseti vidite na: <https://nenasilje.org/komemoracija-u-novom-gradu/>

otkazivali u poslednjem trenutku. Znali smo da ne postoji smisleno obrazloženje za sprečavanje nekoga ko želi da iskaže poštovanje žrtvama, znali smo da su naše namere čiste, znali smo da nismo uradili ništa što nas može diskreditovati, što se može iskoristiti kao argument protiv nas i našeg rada. Vreme je bilo na našoj strani i to saznanje je zamenilo osećaj nelagode, poniženja i ljutnje.

Samo mesec dana kasnije usledila je poseta Velikoj Kladuši, gradu u kojem su i članovi pojedinih porodica bili podeljeni na „Alijine“ i „Babine“. Poseta je bila osetljiva jer je, prvi put nakon rata, na komemoraciji pripadnicima Narodne obrane trebalo da se pojave i predstavnici udruženja ARBiH, i obrnuto. Kao što smo i očekivali, uzbuđenje oko ovog događaja bilo je veliko jer su ga mnogi, pa i predstavnici udruženja žrtava, doživeli kao simbolički čin pomirenja, što je dočekano sa oduševljenjem. U susretu sa predstavnicima lokalnih vlasti oni nisu krili to oduševljenje i svoju fasciniranost činjenicom da su iz dalekih krajeva BiH, Hrvatske i Srbije bivši borci došli u Kladušu i na taj način pomogli ljudima u gradu da se jedni sa drugima pomire. U stvari, mi smo samo pokazali da ispružene ruke čine most i ljudi su to prihvatili i napravili taj most sazdan pre svega od izraza saosećanja. Zahvalnost koju smo doživeli kao mešana grupa bivših neprijatelja podigla nas je i na neki dodatni način obavezala da idemo dalje. Sve propratne poteškoće koje su povezane sa ovakvom akcijom, poput smeštaja bez grejanja na početku zime, te putovanja koja traju više od 6–7 sati, bile su i ostale nebitne.

Odobranje

Šest meseci nakon situacije u Novom Gradu, kada nam je onemogućeno da položimo cveće na spomeniku stradalima, uz svu komunikaciju i trud da dobijemo dozvolu za učešće, u proleće 2015. godine smo to i uspeli, prisustvovali smo zvaničnoj godišnjoj komemoraciji u RS, u mestu Sijekovac. Ovo je komemoracija koja je srpskoj strani posebno važna jer su tu stradali civili i jer se to dogodilo krajem marta 1992. godine, tj. pre datuma koji mnogi smatraju početkom rata u BiH (6. 4. 1992. godine). U Sijekovac smo smo sa grupom veterana bili i ranije, ali ovo je bio prvi put da prisustvujemo zvaničnoj komemoraciji. Ovakav događaj podrazumeva prisustvo političara, crkvenih, vojnih i čak paravojnih (nepostojećih/izmišljenih formacija) predstavnika, te snažne nacionalističke poruke homogenizacije protiv onih koji „nas mrže“. Ljudima koji dolaze iz drugih zajednica nije jednostavno da sve to čutke podnesu, ali vas vodi misao da znate zašto ste tu, da pokažete poštovanje prema ubijenima i da svojim prisustvom pošaljete poruku da je rat gotov i da dolazite u

Vremenske linije

Posete mestima stradanja

(organizovane posete ratnih veterana u periodu 2008-2022 godina)

2008	
Sarajevo Bugojno Prnjavor Tuzla Doboj Brčko	
2012	2010
Srebrenica Busovača Vitez	Zavidovići Brčko Modriča Šamac Derventa Brod
2014	2013
Velika Kladuša	Vlasotince Leskovac Bihać
2015	2016
Kruševac Varvarin Čelebići	Novi Grad/ Bosanski Novi Daruvar Pakrac Lipik
2017	2019
Vozučko ratište Goražde	Niš Aleksinac Jajce
2020	2021
Mostar	Trusina Stupni Do

Zvanične komemoracije

(organizovane posete ratnih veterana komemoracijama)

2012	2013
Gornji Vakuf / Uskoplje	Grdelička klisura Kota 715 (Zavidovići) Gornji Vakuf / Uskoplje
2014	2015
Stog Novi Grad	Sijekovac Laništa i Ulice Varvarin
2016	2017
Hrastova glavica Trnopolje Pakrac	Varivode i Gošić
2018	2019
Aleksinac Trusina Stupni Do	Aleksinac Ahmići Grabovica
2021	2020
Boderište Brčko Bradina Vitez Uborak i Sutina	Skelani Prijepolje Vitez Uborak i Sutina Briševo Zecovi Korićanske stijene Grabovica Varivode i Gošić
2022	
Skelani Tarčin Vitez Sjeverin Lozje Rogatica	

miru, da niste neprijateljski raspoloženi. Naše prisustvo na ovakvim skupovima je tek jedan jedini put dovelo do toga da se neko oseti isprovociranim, verovatno jer osoba nije znala da ćemo biti prisutni. Uobičajena reakcija na naše prisustvo bila je u to vreme blago čuđenje – što bivših boraca, što sveštenika, predstavnika žrtava i običnih građana – ali i tiho odobravanje.

Naredna poseta koju smo organizovali odnosila se na mesto stradanja ljudi od „četničkog masakra“. Tako piše na spomeniku podignutom 2003. godine u mestu Laništa kod Brčkog. Kad smo se pojavili na zvaničnoj komemoraciji uočili smo da se dobar deo ljudi sa čuđenjem osvrće na naš parkirani automobil sa beogradskom registracijom. Neko iz naše grupe je primetio da je osoba iz udruge žrtava prepravljala ranije pripremljeni govor. U govoru koji smo čuli nije bilo govora mržnje ili uvredljivih delova. Potom smo prešli u susedno selo i okupili se ispred crkve u kojoj je služena misa, a svećenik je u svom obraćanju rekao da je prisutna grupa ratnih veterana iz bivših neprijateljskih vojski, zahvalio nam se što smo došli i okupljenima rekao da je to put kojim svi trebamo ići, put saosećanja, razumevanja, ljubavi. Stajali smo u neverici, dirnuti upućenim rečima dobrodošlice. Osećao sam zahvalnost i ponos. Gledao sam u ostale članove naše grupe, okretali su se jedni ka drugima, blago zbunjeni i srećni. Bili su to trenuci koji se ne zaboravljaju. U razgovoru pred rastanak jedan od ljudi iz grupe je rekao da će „za desetak godina sve naše komemoracije izgledati ovako“.

U Srbiji smo posetili Varvarin i Kruševac i učestvovali na komemoracijama civilnim žrtvama iz 1999. godine. U oba mesta primili su nas i predsednici opštine. Igrom slučaja, tadašnji predsednik opštine Varvarin i sam je izgubio kćerku kada je NATO bombardovao most, te je bio potresen i zahvalan što su došli ljudi iz daleka, iz susednih zemalja, da odaju poštu žrtvama. Ma kojoj strani da pripada, roditelj koji je izgubio dete se oseća vrlo slično. To objašnjava i odsustvo ikakvog otpora saradnji sa nam, a jer nismo dali nikakvog povoda da neko pomisli da se iza akcije krije nekakva politička agenda ili bilo kakve druge manipulative namere. Na višem političkom nivou to često izgleda sasvim drugačije, jer uglavnom dominira sumnjičavost i zatvorenost „među svoje“, koja se svodi na čuvanje sopstvenih pozicija i izbegavanje svega što bi ih moglo dovesti do toga da budu meta napada, u šta susret sa (bivšim) neprijateljima svakako spada.

Praksa, a ne incident

Osetili smo da smo pronašli način za prevazilaženje prepreka, ali put pred nama nije bio utaban, niti je bilo očekivano da će dalje sve ići jednostavnije. Želeli smo da kao mešovita grupa bivših neprijatelja pronađemo svoje mesto na javnim komemorativnim okupljanjima, pre svega širom BiH, pa onda i Hrvatske i Srbije. Želeli smo da naša pojavljivanja ne budu zapamćena kao incident, već da postanu očekivana praksa. Želeli smo na puno novih mesta da odemo, da idemo na mesta na kojima ranije nismo bili.

S obzirom na to da je veličina grupe ratnih veterana spremnih na saradnju sa CNA već tako narasla da nije bilo moguće da ih sve zajedno pozivamo na akcije, odlučili smo da tražimo ravnotežu između želje da se aktivnosti prošire i da se uključi više novih ljudi i između potrebe da ljude koji su već sa nama podržimo tako što ćemo praviti akcije u njihovim lokalnim zajednicama, čime bi širili i njihovu mrežu podrške na mikro nivou, preko potrebnu da bi ljudi istrajali uprkos i dalje učestalim pritiscima .

Okupili smo jezgro grupe kako bismo razgovarali o budućim akcijama, ali i kako bismo se, bez uticaja drugih ljudi ili događaja, mogli susresti u našem sigurnom prostoru i gajiti taj prijateljski odnos unutar grupe kakav je već postojao. Okupljanje radi razgovora je obuhvatilo i posetu jednom od neobebeženih mesta stradanja unutar kasarne Čelebići blizu Konjica, gde smo, posle mnogo pokušaja, uspeli da dobijemo dozvolu vojnih organa za ulaz. Koliko god da su važne te javne akcije prisustvovanja komemoracijama, a naričito zajedničko iskustvo prisustvovanja, odnos poverenja i podrške gradi se kroz strukturisane dijaloge na radionicama i kroz neformalno vreme provedeno zajedno.

U martu 2016. godine posetili smo Novi Grad/Bosanski Novi. U okviru ove posete obišli smo mesta stradanja bošnjačkog stanovništva, mesto stradanja srpskih civila 1995. godine, te spomen-sobu boraca VRS i spomenik u centru grada. Dogovoreno zajedničko učešće predstavnika Islamske zajednice i Srpske pravoslavne crkve je, nažalost, svedeno na učešće imama u samo jednom delu programa, jer se sveštenik SPC nije pojavio. Susret sa predstavnicima lokalne vlasti nije izostao i time je sprečavanje postavljanja venca koje smo doživeli dve godine ranije (2014) dobilo svoj epilog.

Iste godine usledile su posete komemoracijama na Hrastovoj glavici kod Sanskog Mosta i Trnopolju kod Prijedora.

Važnu posetu sprovedli smo prvi put u Hrvatskoj i to u zapadnoj Slavoniji (Daruvar/Pakrac/Lipik). Do organizovane posete je došlo nakon višegodišnjih pokušaja da

nešto slično napravimo i u Hrvatskoj, a prethodilo joj je nekoliko sastanaka i učešće na komemoraciji u Pakracu nazvanom *Obilježavanje godišnjice početka rata u Hrvatskoj*. Poseta je obuhvatila čitav niz mesta stradanja i mesta sećanja u regionu zapadne Slavonije, uključujući i stradanje srpskih civila 1995. godine. Poseta je postala moguća zbog zadobijanja poverenja naših lokalnih partnera, braniteljskih udruga, kojima nije nedostajalo hrabrosti da ovu nenasilnu akciju izgradnje mira brane u javnosti i pred svojim ratnim drugovima, suprotstavljajući se nekim zlonamernim optužbama do kojih je došlo.

Od 2013. godine, kada smo prvi put posetili opštinu Zavidovići, potom odlaska na komemoraciju u Vozućoj/Stogu, pa sve do 2017. godine, kada smo ponovno došli, razvili smo saradnju, ali i osećaj uzajamnog razumevanja i poštovanja, sa lokalnim udruženjem boraca. U dogovoru sa njima, u zajedničku posetu pozvali smo i udruženje boraca iz Doboja, te smo tako okupili ljude koji su neposredno ratovali jedni protiv drugih u istoj regiji. U posetu su uključeni i predstavnici SPC, IZ i RKC koji su uz gradonačelnike Zavidovića (Federacija BiH) i obližnjeg Doboja (Republika Srpska) učestvovali u akciji.

Poseta komemoraciji u Varivodama i Gošiću, malim mestima u hrvatskoj Krajini gde je nakon operacije *Oluja* 1995. godine izvršen zločin nad civilima srpske nacionalnosti, ostvarena je po pozivu organizatora, Srpskog Narodnog Vijeća (SNV). Pokušali smo pridobiti kninskog gradonačelnika da nam se pridruži, ali do toga ipak nije došlo. Međutim, snažno je odjeknula činjenica da su se na komemoraciji zajedno pojavili ratni veterani nekada neprijateljskih vojski te da su, prvi put, u tim mestima na komemoraciju došli i javno govorili bivši pripadnici Hrvatske vojske. Lokalnom stanovništvu je ta poseta predstavljala snažno ohrabrenje i bili su izrazito zahvalni. Srećni smo bili što smo u SNV našli partnere koji razumeju šta radimo i kako naše akcije utiču na lokalnu zajednicu, a u ovom slučaju su oni i bolje od nas mogli da procene njeno značenje. Važno je reći da je SNV naredne godine uspelo pridobiti gradonačelnika Knina da se i sam pojavi na komemoraciji, ohrabren iskustvom prethodne godine i učešćem veterana Hrvatske vojske, koje je njemu otvorilo prostor da ne ugrozi svoju političku poziciju učešćem na ovim akcijama.

Krajem 2017. organizovali smo posetu Goraždu, mestu u istočnoj Bosni, koje ne odlikuje veliki broj prekograničnih inicijativa saradnje i pomirenja. Bilo je teško pridobiti lokalne partnere koji bi imali dovoljno kredibiliteta u lokalnoj zajednici da se odupru kritici oportuniste. Jedan od komandanata odbrane grada prihvatio je ponuđenu saradnju, a za samu posetu smo, prateći iskustvo posete Zavidovićima, uspeli pridobiti i gradonačelnika susednog grada iz drugog entiteta, Rudog. Iz susedne Foče učestvovao je predstavnik udruženja boraca VRS, koji je nakon svog

Novi Grad/Bosanski Novi, 2016.

U posjeti spomeniku palim borcima iz proteklog rata

Ekići - Alići, 2016.
U posjeti spomeniku stradalima (Novi Grad/Bosanski Novi)

Svodna kod Novog Grada, 2016.

Grupa ratnih veterana u posjeti spomeniku izbjeglicama poginulim u bombardovanju
8.8.1995

Lipik, 2016.

Tokom posjete jednom od mjesta stradanja, napušteni objekat koji je služio kao improvizovani zatvor.

istupa u medijima tokom te posete doživeo čitav niz napada onih koji su njegovo učešće u poseti smatrali „izdajom“. Čovek je razrešen dužnosti, izgubio je posao i našao se u ozbiljnoj nevolji, što govori o stepenu neslobode u društvu u RS, iako su se slični napadi dešavali i na drugim mestima.

Susreti ljudi koji su se neposredno našli na liniji fronta kao ratni neprijatelji sasvim su specifični po tome što oni dele svoju posebnu mikroistoriju. O tome piše Nedžad Novalić: „*Ratno iskustvo Goraždaka sa Ruđanima primjer je jedne mikrohistorije koja se ne da ukalupiti u narativ svi protiv svih. Naime, Goraždaci su Ruđane zapamtili kao ljude protiv kojih su se borili, ali koji su im redovno javljali kada bi stizali na položaje i davali znak da u narednom periodu neće biti granatiranja grada i stradanja civila, a kad bi odlazili, upozorili bi neprijatelje na moguću opasnost dolaskom nove smjene iz nekog drugog mjesta.*“⁴

Zajedno s prijateljima iz udruženja *Graditelji mira* iz Kruševca, 2018. godine posetili smo zvaničnu komemoraciju stradalim u bombardovanju Aleksinca 5. aprila 1999. godine. Učešće na komemoraciji bilo je prethodnica planiranoj većoj poseti grupe ratnih veterana, koja je ostvarena naredne godine.

Razgradnja hijerarhije žrtava

Retko smo uspevali da ostvarimo posetu sa udruženjima žrtava, jer je njihov prirodan odklon prema vojnicima druge strane bio prevelik. Ogromna je snaga potrebna da se prevaziđe taj bol i pruži ruka borcima druge strane. Na to smo naišli u Trusini. Pozvala nas je hrabra žena Dragica Tomić.

Prisustvovali smo komemoraciji za devetnaest ljudi stradalih u ratnom zločinu u Trusini, 16. aprila 1993. godine. Ubijeni su bili hrvatske nacionalnosti, a počinitelji zločina su bili pripadnici ARBiH. Istoga jutra, tog 16. 4. 1993. godine, nekih 100 kilometara od Trusine, u selu Ahmići, desio se daleko poznatiji ratni zločin u kojem je stradalo više ljudi nego u Trusini, ali su i uloge bile zamenjene, ubijeni su bošnjački civili, a počinitelji su bili iz jedinica HVO. Iz tog razloga je Trusina godinama bila nevidljiva u javnosti, čak se i komemoracija održavala narednog dana. Želja nam je bila da svojim prisustvom doprinesemo prevazilaženju ove nepravde kojom se zanemaruju jedne žrtve i stime otavlja utisak da su one manje vredne i manje važne nego neke druge. Prigovoriće neko da je to relativizacija, misleći na sopstveno tumačenje političkog konteksta iz kojeg proizilazi da je jedna ratna strana vodila

4 Nedžad Novalić, „[Posjeta veterana Goraždu: Uši žele da čuju](#)“, CNA, 6. 12. 2017.

pravedan rat, a druga nepravedan. Ako je to već tako jednostavno i crno-belo, kako se objašnjava ubijanje civila u pravednom ratu? Hijerarhija žrtava produbljuje podele i iznova povređuje one žrtve koje se smatraju „manje važnim“. Zato nam je dolazak na komemoraciju u Trusinu bio tako značajan. I primljeni smo toplo i srdačno, a otišli sa punim srcem.

Dragica Tomić je tada rekla: „*Na jednom mjestu skupiti bivše pripadnike nekada zaraćenih vojski, a danas ljude dobre volje koji iskazuju počast stradalim, to je doista veliko. To je nešto što nam treba, kao primjer koji će slijediti drugi na putu mira, oprosta, suosjećanja sa svim žrtvama. Ovakav odnos prema svim žrtvama je značajan korak ka budućnosti u kojoj, vjerujem, niko ne želi da se ponovi ono što nam se dešavalo devedesetih.*“

Učinilo nam se važnim da te godine, posle dužeg vremena, napravimo Trening za ratne veterane. U suštini, to je trening izgradnje mira sa puno dijaloških radionica, koji nudi prostor za razgovor oko tačaka neslaganja, ali i prostor za određivanje mogućih akcija u budućnosti, sakupljanje ideja i potreba. To je razmena i uvezivanje na jednom mestu, u strukturisanom prostoru stvorenom baš za to. Bitno je napomenuti da trening ima ulogu da ojača grupu, dok istovremeno pozivanjem grupa od 2-3 učesnika iz istog okruženja želimo podstaći kreiranje jezgara ljudi po mikroregionima, koji su međusobna podrška jedni drugima i time su otporniji na spoljne uticaje. Takve podgrupe su se i u prošlosti pokazale kao odličan model organizovanja i ne samo da ih praktikujemo na treninzima za borce, već to po mogućnosti činimo i na drugim obrazovnim programima, a posebno kada se radi o krajevima u kojima i dalje postoji jak otpor susretima sa drugim zajednicama.

Trening za učesnike ratova smo 2018. godine održali na Jahorini i po njegovom završetku imali smo osećaj da smo stekli neverovatne nove saborce sa kojima možemo i treba da mnogo toga napravimo. Divan osećaj.

Da sve ne bude baš tako sjajno, moram da napomenem da smo se godinama nosili sa mentalnim opterećenjem koje ovaj rad jednim delom nosi, sa izgaranjem, slabostima i bolestima zavisnosti koje su savladale nekoliko naših saboraca, kao i sa neuspehom da ih sačuvamo, iako smo probali sve što smo umeli.

Potom, želeli smo da organizujemo posetu veće grupe ratnih veterana komemoraciji u Mrkonjić Gradu 12. 10. 2018. godine, no kako to nismo uspeli da dogovorimo sa domaćim udruženjem boraca, odlučili smo da grupa od nekoliko ljudi ode na komemoraciju i da, uz to, iskoristimo priliku da razgovaramo sa

Trusina, 2018.

Mirovni aktivisti na komemoraciji ubijenim mještanima

organizatorima. Kao i u nekim prethodnim slučajevima, poput Pakraca, ovaj oblik akcije je nastao iz potrebe da se izgrade kontakti i postupno dođe do saradnje sa, često nepoverljivim, lokalnim udruženjima boraca.

Sa većom grupom ratnih veterana smo 23. 10. 2018. godine prisustvovali i komemoraciji u Stupnom Dolu, kod Vareša u BiH, na 25. godišnjicu stradanja bošnjačkih civila. Najavljivanje u medijima da ćemo prisustvovati na komemoracijama je u nekim slučajevima ostajalo bez vidljivih rezultata, dok je u drugim, poput komemoracije u Stupnom Dolu, izazivalo veliku pažnju.

Zajednički spomenik

Još jedan važan proces koji smo započeli 2018. godine jeste preduzimanje konkretnih koraka koji bi vodili ka cilju postavljanja spomenika na Koti 715 kod Zavidovića, koji bi uključivao sve žrtve, tj. poginule vojnike ARBiH i VRS. Inicijativu o postavljanju spomenika predstavili su nam par godina ranije naši saradnici iz Zavidovića i zatražili našu pomoć. Na taj upit smo pokrenuli dijalog sa njima oko mogućnosti da spomenik ne bude samo spomenik njihovim stradalim saborcima iz ARBiH, već da on uključi i neprijateljske vojnike sa te linije, na istom mjestu poginule. Naša inicijativa je isprva oprezno, a potom sasvim otvoreno prihvaćena, te smo pokrenuli potragu za partnerskom organizacijom sa srpske strane. Kontaktirali smo sa predstavnicima boraca VRS iz Doboja koji su bili na tom ratištu i u dijalogu sa njima shvatili da ne možemo očekivati podršku, s obzirom na političku nepopularnost ideje o zajedničkom spomeniku. Dominantna politika sećanja u BiH, uz nijanse, na sve tri strane teži da uspostavi jaz, a ne da gradi mostove. Paralelno sa pokušajem pridobijanja partnera sa srpske strane, okupili smo jezgo naše veteranske grupe i uključili ih u savetovanje oko ove ideje, koje je urodilo zajedničkom izjavom podrške nameri izgradnje zajedničkog spomenika koju su potpisali svi prisutni. Ovde je u celosti navodim.

Izjava podrške nameri da se izgradi zajednički spomenik

Izjava o saradnji

Podizanje spomenika na mjestu stradanja
Kota 715, Zavidovići

Zajednički spomenik za poginule ljude, stradale kao vojnici Armije Republike Bosne i Hercegovine i Vojske Republike Srpske na mjestu Kota 715, opština Zavidovići, žele podići:

Organizacija ratnih vojnih invalida Zavidovići '92 – nositelj i realizator sprovođenja ideje

I

_____ – partner

Namjera i principi:

Cilj nam je ukazati poštovanje poginulima. Želja nam je da se stradanje nikada više ne ponovi. Želimo da ovo mjesto stradanja postane mjesto susreta, dijaloga i učenja budućih naraštaja, mjesto na kojem ćemo se sjećati ratne prošlosti bez podsticanja na mržnju i osvetu, već da bi upozorili na tragične i višegeneracijske posljedice rata. Sjećajući se stradanja naših drugova, komšija, saboraca i bivših neprijatelja, koje smo doživjeli i kojima smo svjedočili, želimo ukazati na neophodnost da se svaka žrtva poštuje i da je to put ka izgradnji održivog mira koji želimo graditi.

Odluke o izgledu memorijala donosićemo zajedno u procesu dogovaranja.

Podršku ovom procesu saradnje pruža mirovna organizacija Centar za nenasilnu akciju Sarajevo–Beograd.

U startu smo sebi rekli da je sama činjenica da se o ovome razgovara kao o mogućnosti – uspeh!, i da bez obzira na ishod uviđamo vrednost procesa, jer će u njega biti uključene i lokalne vlasti i lokalna udruženja, jer će se zajednička izjava uputiti potencijalnim partnerima koji će biti suočeni sa ponudom koju je teško odbiti. Videli smo mnogo potencijalnih prepreka, što formalno tehničke prirode, što sadržajne. Iz različitih razloga proces se otegao i po svemu sudeći zajednički spomenik neće biti izgrađen. Umesto njega, verovatno će se postaviti drugi, koji ima za cilj da rekonstruiše ratnu situaciju i zamrzne je u vremenu kao oblik sećanja na

stradanje. Tumačenje smisla i besmisla natapanja jednog brda u srednjoj Bosni krvlju stotina ljudi, moraće da pruži više sadašnjih i budućih generacija, koje će verovatno imati različite zaključke.

Tokom 2019. godine smo organizovali četiri akcije poseta odnosno učešća na komemoracijama: Aleksinac/Niš, Ahmići, Grabovica i Jajce.

Važno nam je bilo da ostvarimo posete i u Srbiji i da pokažemo solidarnost sa žrtvama rata iz 1999. godine, uprkos tome što nismo bili u mogućnosti da slične akcije sprovedemo i na mestima na kojima su stradali Albanci. Za društvo u Srbiji jako je važno da dobije poruke solidarnosti kakve su poslali ratni veterani iz BiH i Hrvatske, jer takve poruke retko imaju priliku da čuju i zato što one razgrađuju uvreženi mit o neprijateljstvu koji opstaje u odsustvu dodira sa bivšim neprijateljima. Reakcija ljudi su bili iznenađenje, zahvalnost i dobrodošlica. Neobično je to doživeti, znajući koliko je snažna propaganda koja širi sliku o tome da svi susedi mrze Srbe, kako su nevladine organizacije neprijatelji i izdajnici i slične propagandne matrice koje su svakodnevno prisutne u javnosti u Srbiji. Uprkos svemu tome, bili smo dobrodošli. Vredelo je pružiti ruku.

Posetu Ahmićima smo dugo pokušavali da ostvarimo. Ta nam je poseta bila tim važnija jer smo prethodne godine bili u Trusini (oba su zločina izvršena istog dana, 16. 4. 1993. godine). Za razliku od Trusine, u Ahmićima su zločin počinile jedinice HVO, a žrtve su bili Bošnjaci. Preko 100 ljudi je ubijeno, a selo je uništeno. Kroz lične kontakte sa organizatorima dogovarali smo svaki detalj posete, a naše prisustvo je izazvalo neobičnu veliku medijsku pažnju. Ova komemoracija je najpoznatija među komemoracijama koje se odnose na bošnjačke žrtve iz rata ARBiH i HVO 1993. godine. Osim same komemoracije na mestu gde je spomenik, učestvovali smo i u propratnim komemorativnim aktivnostima, učinivši tako naše prisustvo vrlo vidljivim.

Grabovica je mesto u Hercegovini, poznato po zločinu nad hrvatskim civilima počinjenim od strane ARBiH 8. 9. 1993. godine. Politički predstavnici mu pridaju veliko značenje i ta komemoracija predstavlja jedno od centralnih kada se govori o hrvatskim žrtvama. Našim prisustvom u Trusini prethodne godine izgrađeno je neophodno poverenje koje je dovelo do toga da nam je upućena pozivnica za učešće sa većom grupom ratnih veterana. Učešćem na ovoj komemoraciji dodatno smo poslali poruku poštovanja i saradnje sa poslovično zatvorenim političkim i braniteljskim strukturama i udrugama u zapadnoj Hercegovini. Neki novi i neki stari kontakti su doprineli tome da budemo dobrodošli, što smo punog srca prihvatili.

Jedan od naših novopridobijenih saradnika, koji je bio učesnik treninga na Jahorini 2018. godine, izrazio je želju da se u Jajcu organizuje poseta ratnih veterana,

Grabovica, 2019.
Na komemoraciji žrtvama ratnog zločina

Plivsko jezero, 2019.
Odavanje počte poginulim braniteljima

te se prihvatio odgovornosti da nam bude domaćin. U okviru posete organizovana je i izložba o mestima stradanja i sećanja u BiH *Rat sjećanja*⁵, te uvodna tribina na kojoj su govorili borci sa raznih strana. Posetili smo spomenike u gradu kao i tri mesta stradanja u okolini Jajca, od kojih je jedno neobeleženo. Tom prilikom susreli smo se sa preživelim žrtvom i svedokinjom tog događaja, koja je posebno zbog toga došla u Jajce/Bravnice. Kako je Jajce na samoj granici FBiH i RS, jedno od mesta stradanja bilo je i bošnjačko selo Jezero koje se nalazi unutar RS, gde smo posebno srdačno primljeni, što nije neobično. Naime, ljudi koji se nalaze u manjini u okruženju u kojem žive, posebno dobro razumeju i osećaju šta znači kada se bivši neprijatelji okupe zajedno da ukažu poštu žrtvama. Njima to uliva osećaj sigurnosti, snažno osećaju izraze poštovanja i solidarnosti i u pravilu nam pružaju bezrezervnu podršku. Specifičnost posete Jajcu bilo je i značajno prisustvo novinara, čak tri TV ekipe, jedna iz Zagreba, jedna iz Banja Luke i jedna iz Podgorice, koje su proizvele vrlo zapažene reportaže o tom susretu. Tada smo definitivno prevazišli strah od medijske izloženosti i manipulacije, koji je na počecima ovog rada bio prevelik, te je veliki broj veterana zazirao od medijskog eksponiranja. U Jajcu se osetila ta sloboda da se izađe u javnost i energija zajedništva koja prevazilazi kurtoazna okupljanja.

S obzirom na to da se rukovodstvo BORS-a opiralo saradnji s nama, nismo uspevali da pridobijemo partnere u raznim krajevima entiteta RS u kojima smo želeli da sprovedemo akcije. Ipak, učestvovali smo na komemoraciji u Skelanima u okolini Srebrenice, imali susrete sa ondašnjim udruženjem boraca i udruženjem žrtava, iskazali saosećanje i sa žrtvama na srpskoj strani, onako prirodno kako smo to činili bilo gde drugde. Govor koji je održao izaslanik iz Srbije (Predsednik Odbora za dijasporu i Srbe u regionu Narodne skupštine Republike Srbije M. Linta) bio je ekstremno nacionalistički, isključiv, sa prezirom je govorio o drugim narodima i bilo ga je teško slušati. Žalostno je kada se na komemoracijama održavaju ostrašćeni govori, jer oni samo prizivaju mržnju i podstiču na ponavljanje i osvetu. No, zato smo i bili tamo, da kao grupa koja okuplja bivše neprijatelje kažemo: mi ne mrzimo, mi žalimo, mi poštujemo. Nismo držali vatreni govor, ali smo svojim prisustvom sve rekli.

Mesec dana kasnije prisustvovali smo u Prijepolju komemoraciji žrtvama Bošnjacima, otetim iz voza 1993. godine u Štrpcima na granici između BiH i Srbije. Susreli smo se sa bratom jedne od žrtava koji nam je ispričao o dugoj borbi koju su porodice vodile da saznaju istinu o svojim. Sreli smo predstavnike opštine i udruženja boraca. Prisustvovali smo i komemorativnoj akademiji koju je Islamska

⁵ Na stranici <https://kulturasjecanja.org/> dostupne su fotografije predstavljene na izložbi, kao i fotografije, podaci i tekstovi objavljeni u istoimenoj publikaciji *Rat sjećanja*, CNA, 2018.

Ćanino Polje kod Jajca, 2019.
Odavanje počte poginulim braniteljima

zajednica organizovala u Prijepolju. Govorili su pojedini politički i verski predstavnici bošnjačke zajednice, koji su po svojim funkcijama pomalo ispreplitani. A bili smo vrlo neprijatno iznenađeni govorom mržnje kojem smo svedočili i koji nas je podsetio na ono što smo čuli u Skelanima mesec dana pre toga. Sistem spojenih sudova na delu.

Usledila je Covid godina, restrikcije putovanja, zatvaranja javnih prostora, a mi smo se trudili da nastavimo planirano u nešto manjim grupama i uz mere predostrožnosti.

Prisustvovali smo komemoraciji u Vitezu, koja se svake godine održava 10. 6. i obeležava stradanje osmoro dece ubijene granatom ispaljenom s položaja ARBiH. Učestvovali smo i u akciji *Dan bijelih traka* u Sarajevu koja obeležava početak progona prijedorskih Bošnjaka i Hrvata time što im je naređeno da u javnosti oko ruke nose bele trake, a svoje kuće obeleže belim čaršavima.

Uvek smo dobrodošli kada posećujemo mesta sećanja i mesta stradanja na kojima je određeni narod u manjini, jer ljudi, koji se osećaju nesigurno i ugroženo, odmah prepoznaju da nosimo poruku poštovanja i mira, prepoznavanja njihove boli, nadu da je život bez mržnje moguć, a prenosimo i dodatni osećaj sigurnosti. Tako je bilo i tokom komemorativnih poseta u okolini Prijedora na kojima su stradali pripadnici bošnjačke i hrvatske zajednice. Posetili smo Briševo i Zecove kod Prijedora, a nešto kasnije i Korićanske stijene, opština Kneževo/Skender Vakuf, lokaciju na kojoj su ubijeni brojni prijedorski civili i manji broj ljudi iz Kotor Varoši.

Početkom 2020. godine nadali smo se da će nam, pored niza drugih akcija, konačno poći za rukom da posetimo Mostar, što bi bila prva poseta u Hercegovini, a da to nije samo prisustvo komemoraciji.

I zaista, krajem leta 2020. godine ostvarili smo san i napravili posetu Bijelom Polju kod Mostara, okupili smo borce sa sve tri strane, posetili mesta stradanja sve tri strane, uključili udruženja žrtava, uključili predstavnike sve tri verske zajednice, uključili predstavnike lokalne zajednice i kantonalnih struktura. To je prvi put u Hercegovini da su delegacije boraca posetile mesta stradanja i mesta sećanja onih drugih. Ključno za ostvarenje ove akcije je bilo to što su lokalni partneri bili ljudi koji imaju ogroman kredibilitet u lokalnoj zajednici kroz svoj braniteljski, logoraški i postratni mirovni angažman. Jedan od dvojice ljudi koji su se založili da se ovaj susret dogodi jeste i hrvatski časnik, koji je devet godina ranije bio na našem treningu za borce. U međuvremenu je, zbog manjka podrške, odustao od pokušaja saradnje sa nama, ali devet godina kasnije kucnuo je čas i on je bio tu za nas. Za mene je bilo jako emotivno susresti ga nakon toliko godina, jer se među nama uspostavila neobična veza razumevanja, naklonosti i poštovanja.

Nacionalno pomirenje

Narednog dana smo, po svršetku posete Mostaru, učestvovali na komemoraciji u Grabovici, ali u manjoj delegaciji. Primetili smo da ove godine, za razliku od prethodne, kada smo zbog toga i uputili diskretnu kritiku lokalnom saradniku, nisu puštane ratnohuškačke pesme sa razglasu. Da li je do nas ili nije, nikad nećemo saznati, ali nam jeste bilo drago. Nije tome mesto na komemoracijama.

Tokom susreta u Mostaru pripremili smo video podrške komemoracijama u Hrvatskoj, u Varivodama i u Gošiću, koji je objavljen pred datum komemoracije, a samoj komemoraciji je, zbog pandemije, prisustvovala samo manja delegacija CNA i bivših boraca. Potpredsednik hrvatske vlasti iz srpske manjinske stranke je 2020. godine učestvovao na obeležavanju akcije *Oluja*, a potom su predstavnici hrvatske Vlade i predsednik Hrvatske prisustvali komemoraciji u Gruborima, još jednom srpskom selu gde se desio zločin nad lokalnim stanovništvom. Objašnjavajući svoje učešće na obeležavanju akcije *Oluja* potpredsednik hrvatske vlade Boris Milošević je rekao: „Želim da se prekine spirala mržnje kako se užasi rata nikada ne bi ponovili.“ Ministar hrvatskih branitelja Tomo Medved je prilikom komemoracije ubijenim srpskim civilima kazao: „Hrvatska žali zbog svih stradalih i naša je dužnost iskazati pijetet prema žrtvama.“ Za dvanaest godina, od situacije u kojoj smo dobijali pretnje smrću zbog pokušaja da organiziramo posetu (istočna Slavonija 2008. godine) koja uključuje bivše borce sa srpske strane u Hrvatskoj, korak po korak, **u nizu naizgled nepovezanih poteza**, uz podršku hrabrih i blagonaklonih nositelja javnih funkcija, **došli smo do prvorazrednog istorijskog zaokreta** sažetog u izraze solidarnosti i žala za izgubljenim životima koje su izrazili visoki politički predstavnici dve zajednice. Tako je malo potrebno, a tako teško i tako važno da ljudi shvate da je rat završen. Makar za taj dan. I te 2008. godine smo znali da tadašnji neuspeo pokušaj nije bio uzaludan, iz učinjenih propusta naučili smo da moramo pratiti svaki detalj pripreme koji sprovode lokalni partneri. U konkretnom slučaju su greške napravljene jer su se zaobilazile očekivane tačke otpora ideji zaobilazile, umesto da se otvorenim dijalogom pokuša zadobiti barem prihvatanje i razumevanje, ako ne i podrška. Naučili smo da nestrpljivost ponekad odmaže i da treba ići sigurnim malim koracima umesto preskakanja prepreka. Tako se dogodilo da putem kojim smo prošli zajedno sa partnerima iz Hrvatske, prođu i predstavnici hrvatske vlade, simbolički uvodeći pomirenje u željeni politički diskurs. Jasno je da sve što se izgradi mora i da se održava, da ništa nije nepovratno dostignuće, jer nacionalistički pritisak sredine vremenom erodira postignuto, ali veliki put nesumnjivo je pređen.

Zijemlje, Istočni Mostar, 2020.
Odavanje pošte pred spomenikom palim borcima

Godina 2021. bila je druga godina pandemije koja nam je diktirala šta je moguće napraviti, a šta nije, te su naše aktivnosti bile svedene ili na manje grupe ili su sprovedene u letnjim mesecima kada je opasnost zaraze bila značajno niža.

Tokom posete Brčkom učestvovali smo na dve komemoracije: u mestu Boderište i na mostu preko Save u samom gradu.

U Boderištu su nam lokalni partneri bili dugogodišnji saradnici. Komemoracija se održava 8. 3. u znak sećanja na poginule pripadnike HVO, a naš saradnik Mirko Zečević Tadić, veteran 108. pješačke brigade HVO iz Brčkog, na toj komemoraciji je rekao: „Danas iskazujemo počast braniteljima koji su položili svoje živote braneći svoja ognjišta i svoje kućne pragove. Naravno, žalimo i za žrtvama sa suprotne strane koje su pale i tog dana na Boderištu, ali i svih narednih dana sve do kraja rata. Ja ne mogu da mrzim ljude sa druge strane i trebamo da oprostimo svim ljudima, nebitno kojoj strani da su pripadali, da pokušamo da nastavimo život jedni sa drugima, ako je to ikako moguće da nastavimo taj put ka pomirenju i boljem suživotu i da napokon nastavimo da živimo ovdje zajedno, kako nam ne bi za nekih deset, dvadeset, pedeset godina, ponovo došao rat.“ Planirana je i naša poseta susednom srpskom selu, koje isti dan obeležava svoje gubitke, ali su nam domaćini ipak uskratili potvrdu poziva kako se datum približavao, te smo bili prinuđeni da odustanemo od nje. Ipak Mirko je svojim rečima obuhvatio i gubitke života bivših neprijatelja.

U Laništima u okolini Brčkog smo pet godina ranije doživeli da svećenik na misi pomene prisutnu mešovitu grupu ratnih veterana uz reči da je „to put kojim trebamo ići“ i zahvali za iskazivanje solidarnosti i saosećanje u žaljenju. **Ove godine smo doživeli da ratni veteran u svom obraćanju javno iskaže žaljenje i zbog poginulih neprijateljskih vojnika.** Pomirenje u reči i delu.

Dok na nekim komemoracijama srpskom stanovništvu i dalje nismo dobrodošli, sasvim suprotno je bilo u Bradini, selu nadomak Konjica, koje se nalazi u Federaciji BiH, gde srpsko stanovništvo nije u većinskoj poziciji. U Bradini je 25. 5. 1992. godine pobijeno više od 40 lokalnih meštana civila, od kojih se jedan deo još vodi kao nestao, a deo ljudi je bio zatočen na tom mestu i nakon tog dana. Nismo ovde čuli zapaljive nacionalističke govore, pozive na mržnju, osvetu i neprijateljstvo. Osim verske službe, prisutni sveštenik je povodom našeg prisustva izjavio: „Hvala i vama koji ste došli, koji ste se zainteresovali, nama je vrlo važna takva podrška. Osim podrške, svojim dolaskom ste pokazali i jedan međuvjerski dijalog i bratsku ljubav, jer dolazeći jedni drugima na ovakva mjesta pokazujemo tu bratsku ljubav i razumijevanje. Često je lakše biti i otići na mjesta stradanja gdje su stradali pripadnici našeg naroda, a teže je otići tamo gdje su stradali ‘drugi’ ljudi.“ Dirljivo je doživeti zahvalnost ljudi

koji se osećaju usamljeno i napušteno, kojima se čini da se njihove žrtve ne vide, ne prepoznaju i ne poštuju. A još je tužnije kada neko odluči da podrška, saosećanje i prijateljstvo nisu dobrodošli na nekom mestu, zato što se osećaju moćni da to učine i zato što misle da tako treba. Na sreću, u Bradini 2021. godine nije bilo tako.

Na komemoraciji u Vitezu smo prethodne godine bili u maloj delegaciji, a 2021. smo došli u većoj grupi. Osmoro dece je 10. 6. 1993. godine ubijeno granatom, a da za to do danas niko nije odgovarao. Komemoraciju organizuju sami roditelji, bez političara i predstavnika udruženja proisteklih iz proteklog rata, jer, kako poručuju, ne dopuštaju manipuliranje žrtvama. Kako kažu, „dobrodošli su svi dobronamjerni da se zajedno, u molitvi, sjete nevino ubijenih“. Našim prisustvom iskazali smo da saosećamo u njihovoj boli. Tek u 2022. godini uspeli smo otići na istu komemoraciju sa celom grupom – to je važno kao pokazatelj da se mnogo puta ovakvim akcijama mora pristupiti sa mnogo strpljenja i ići stepenicu po stepenicu, jer često postoji strah od zloupotrebe komemorativnog skupa za neke druge namere.

Za zločin u okolini Mostara, počinjen 1992. godine u mestima Uborak i Sutina, u kojem je ubijeno 114 civila Bošnjaka i Hrvata, a počinile su ga vojne i paravojne srpske jedinice pri povlačenju iz Mostara, takođe niko nije osuđen. Sa većom grupom bivših boraca učestvovali smo u komemoraciji na 29. godišnjicu zločina. Ni ovde, ne samo da nikome nije smetalo učešće ratnih veterana sa srpske strane, već smo svi zajedno bili dobrodošli, jer su ljudi prepoznali iskrenu nameru i poruku koju nosimo.

U januaru 2022. godine smo ponovo organizovali posetu komemoraciji u Skelanima, opština Srebrenica, ovoga puta sa nešto većom grupom bivših boraca. Organizatori nisu bili voljni da pominju pred okupljenima da su prisutni veterani iz ARBiH i HVO, već smo najavljeni kao Centar za nenasilnu akciju Sarajevo–Beograd, ali su zato ljudi sa kojima smo se sreli dve godine ranije prilazili i pozdravljali nas. Strah da se preuzme politička odgovornost za pozivanje „neprijatelja“ i dalje je bio prisutan.

Usledile su akcije obeležavanja godišnjice zatvaranja zatočeničkog objekta *Silos* kod Hadžića, gde je prvi put ostvarena direktna saradnja sa srpskim udruženjem logoraša, a potom akcije odavanja počasti stradalima u Trusini i Stupnom Dolu, komemoraciji ubijenoj djeci u Vitezu, obeležavanju trideset godina od zločina u Sjeverinu kod Priboja; akcija *4 silosa*, komemoracija civilima u Lozju kod Goražda i učešće u komemoraciji žrtvama iz Rogatice.

Ta poseta Trusini i Stupnom Dolu, mestima iz srednje Bosne u kojima su od strane vojske onih drugih stradali Hrvati i Bošnjaci je posebna, jer su prvi put predstavnici dve zajednice i članovi porodica žrtava, uz učešće grupe ratnih veterana

i aktivista CNA, zajedno obišli oba spomenika i odali poštu stradalima na obe strane. Veliku zaslugu u ostvarivanju ove zamisli imala je Dragica Tomić, predsjednica Udruge poginulih, umrlih i nestalih hrvatskih branitelja u Domovinskom ratu Konjic, sa kojom je ovime nastavljena iskrena saradnja pokrenuta godinama ranije, te organizatori komemoracije iz Stupnog Dola, koji su se odlučili za ovaj odvažan korak. Mustafa Kamenjaš, član porodice stradalih iz Stupnog Dola i ratni veteran ARBiH, tom je prilikom rekao: „*Danas smo u Stupnom Dolu u okviru aktivnosti za mir. Rado sam se odazvao i uvijek ću se odazivati pozivu da se pridružim aktivnostima obilaska ovakvih mjesta, da se ne zaboravi i da se na neki način pokuša kazati ljudima da je sve ovo bilo uzalud. Mir nam treba, treba mi dostojanstvo čovjeka, da mogu otići u Zagreb, Beograd, Sarajevo kao svojoj kući. Nadam se da će ovakve inicijative dati neke rezultate, da ćemo omasoviti ove stvari i da će ovaj rad biti prepoznat kao važan i značajan.*“

Akcija 4 silosa obuhvatala je realizaciju zamisli da se, u saradnji sa logoraškim udruženjima Bošnjaka, Hrvata i Srba u okviru dvodnevne akcije, ostvare posete neobebeženim mestima zatočenja i mestima stradanja, koja bi na taj način bila obeležena, a u poseti su učestvovali ratni veterani i mirovni aktivisti, uz manju grupu novinara koja ja celu akciju pratila. Posetili smo mesta zatočenja Tarčin kod Hadžića i Kaćuni kod Busovače, bivše logore u Žepču i Derventi, i na kraju mesto ubistva logoraša u Doboju. Poseta je protekla u suzama, u borbi sa pretećim sećanjima na sopstveno stradanje, dirljivoj međusobnoj pažnji i zahvalnosti na poštovanju patnje i bola. Poseta je na momente poprimala oblike nestvarnog, poput spontanog pružanja ruke logorašu sa druge strane, nakon svedočenja o stradanju. Kao bizaran momenat mi ostaje u sećanju pitanje koje mi je uputila jedna prisutna nemačka novinarka: „Da li je ovo izrežirano?“ Nije izrežirano, suze su stvarne, drhtaji su stvarni.

Nakon posete ovim mjestima bivši logoraši i mirovni aktivisti iz BiH i regiona uputili su zajednički apel, koji ovde prenosim.

Apel bivših logoraša i mirovnih aktivista

Duboko vjerujući da sve žrtve zaslužuju jednako poštovanje, ovakvom zajedničkom posjetom mjestima stradanja, među kojima su i nekadašnja mjesta zatočenja, želimo iskazati ljudsko poštovanje, podijeliti bol, ohrabriti i podržati jedni druge. Zajedničkom posjetom ovakvim i sličnim mjestima nadamo se da će ona postati mjesta susreta, dijaloga i učenja budućih naraštaja, mjesta na kojima ćemo se sjećati ratne prošlosti bez podsticanja na mržnju i osvetu, već da bi upozorili na tragične i višegeneracijske posljedice rata. Sjećajući se stradanja svih, ma iz kojeg naroda bili, spremni da jednako osudimo svaki zločin počinjen od strane bilo koga, želimo ukazati na neophodnost da se svaka žrtva poštuje i da je to put ka izgradnji održivog mira u kojem želimo živjeti.

Naše prijatelje, komšije, sunarodnike i sve ljude dobre volje pozivamo da nam se pridruže na ovom putu sjećanjem na sve žrtve i uvažavanjem svake ljudske patnje. Ne bježeći od svih naših razlika, vjerujemo da međusobno uvažavanje i razumijevanje, zasnovano na ovim principima, može stvoriti prostor za dijalog u kojem ćemo otvorena srca čuti jedni druge, čuti za naše boli i potrebe koje su, u toliko mnogo slučajeva, slične.

Svjedoci smo da mnoga mjesta stradanja, među kojima su i zatočenički objekti, do danas nisu obilježeni, a bivšim zatočenicima, preživjelim i porodicama ubijenih nerijetko se onemogućuje ili otežava pristup ovakvim mjestima. Pozivamo vlasti, posebno one na lokalnom nivou, da žrtvama koje se bore za pravo na sjećanje budu podrška, a ne prepreka, da im omogućе nesmetan pristup lokacijama, kao i trajno obilježavanje ovakvih mjesta. Želja nam je da se stradanje nikada više ne ponovi.

Ne možemo nadomjestiti ljudske gubitke i patnju, ali želimo učiniti sve što je u našoj moći da izgradimo odnose međusobnog uvažavanja, poštovanja i povjerenja koji bi bili brana prijateljstva da mržnja među ljudima različitih zajednica bude temelj novih nepravdi i nasilja u budućnosti. Vjerujemo da pravo na slobodu i mir možemo ostvariti samo radeći zajedno, prelazeći granice koje nas od rata razdvajaju i učeći iz bolne prošlosti.

Nezaustavljivi aktivizam

Najvidljiviji segment rada sa ratnim veteranima su javne akcije. Njima su prethodile dijaloške radionice/treninzi, koji produbljuju osnovu za rad na teškim pitanjima i osnažuju ljude da se suoče kako sa javnim nastupima tako i sa pritiscima na koje nailaze u svojim sredinama od onih koji se suprotstavljaju izgradnji mira, misleći da time i dalje vode rat i brane sebe od neprijatelja.

Međutim, s vremenom su se razvijali i različiti oblici saradnje, a neki od njih su:

- učesće ratnih veterana u dokumentarnim filmovima, kako u našoj produkciji, tako i kroz naše preporuke u eksternim produkcijama; javni nastupi na tribinama, u radio i TV emisijama, gostovanja na konferencijama, učešća u studijskim putovanjima i međunarodnim radionicama razmene; ispomoć i podrška nama u CNA prilikom sakupljanja materijala za istraživanje mesta stradanja i mesta sećanja u BiH;
- zajednička organizacija izložbi *Rat sjećanja*, gde su bivši borci često bili i govornici na otvaranjima;
- učestvovanje u sakupljanju informacija oko neobebeženih mesta stradanja i u akcijama simboličkog obeležavanja ovih mesta, gde su borci često imali ulogu vodiča u sredinama koje su znale biti nebezbedne;
- društveni angažman pojedinaca koji su razvili sopstvene programe (razgovori malih grupa ratnih veterana sa srednjoškolicima, tzv. KUVI dijalozi – organizacija Pravi požar, Derventa) te u njih uključile druge članove naše široke neformalne grupe;
- odlasci sa nama na sastanke i pregovore tokom planiranja akcija sa nepoverljivim predstavnicima udruženja, zalažući na taj način svoj integritet kao garant naše bezbednosti;
- gostujuća učestvovanja na radionicama i treninzima, gde su se ponudili kao resursne osobe kojima učesnice i učesnici mogu postaviti pitanja koja žele.

Preokret – preuzimanje odgovornosti

U retkim slučajevima su pojedinci lični proces transformacije prolazili u drugim okvirima, ali i tada je to bilo okruženje koje odlikuje prisustvo ljudi sa druge strane, iz drugih zajednica, sa kojima dele slično ratno iskustvo (pogibiju bližnjih ili torturu tokom zarobljenništva).

Dok smo na nekim mestima doživljavali da nismo dobrodošli ukoliko tokom posete želimo da posetimo i mesta stradanja drugih, na nekim drugim mestima su čak i ispred udruga veterana ljudi pozvani da žale i za poginulim ratnim neprijateljima. Proces promene koji smo prošli zajedno sa bivšim borcima bio je spor i neravnomeran, sadržavao je česte padove i nagle uspone, no kada uporedimo stanje na početku i stanje danas, preko dvadeset godina kasnije, pređen je dugačak i težak put. Ono što karakteriše taj proces jeste opredeljenost da se prati potreba i

Kačuni kod Busovače, 2023.

Bivši logoraši i ratni veterani ispred objekta nekadašnjeg logora

spremnost grupe boraca sa kojima smo radili. Od onog trenutka kada smo shvatili da, ako se povučemo, ovaj rad neće biti nastavljen, preuzeli smo vodeću ulogu – ulogu onih koji predlažu, podstiču i organizuju u stalnoj komunikaciji sa borcima, proveravajući njihove potrebe i spremnost da se izlože potencijalnoj kritici zbog svojih hrabrih poteza. No, nijednog trenutka nismo trgovali sa njima, ubeđivali bilo koga da pristane na nešto što su procenjivali kao rizično za sebe, već smo prihvatili da svako ima svoju unutrašnju brzinu promene, što je podrazumevalo ponekad i pravljenje koraka unazad, kako se grupa širila i novi ljudi se uključivali u akcije. Uz to, nismo se ustezali da iznesemo neslaganja kada ih je bilo, kao ni ono što proizilazi iz toga: nismo bežali od konflikata i nijednog trenutka nismo želeli da kreiramo osećaj lažne harmonije. Kao posledica građenja odnosa, međusobnog poštovanja i podrške, trudili smo se da budemo solidarni i da tu vrednost gajimo i unutar grupe ratnih veterana. Vredi napomenuti, jer se ne podrazumeva, to da smo gajili odnos ravnopravnosti. Nismo prihvatili da budemo gurnuti u podređenu ili nadređenu ulogu. Među bivšim borcima nismo prihvatili prenos hijerarhijske podele iz vojnih redova i vrlo retki povremeni pokušaji nametanja autoriteta koji prozlati iz vojnog čina su glatko odbijani uz napomenu da živimo civilne živote u slobodi odsustva rata.

Zato što je bilo važno *kako*, na koji način pravimo taj niz koraka u traženju poštenijeg odnosa prema prošlosti, manje je bilo važno kuda tačno idemo. Borcima je cilj bio da budu zajedno u tom koračanju ka boljem društvu, da se međusobno proveravaju i samokoriguju. Oni nisu imali jasnu viziju pojedinačnih promena koje bi trebalo da se dese u logičkom sledu, niti jasne ideje o nizu akcija koje treba sprovesti. Proces maštanja i planiranja je uglavnom tekao unutar CNA, a usaglašavan je sa borcima, te su njihove sugestije i ideje imale stalan upliv i time su kreirale konačan oblik akcija koje smo sprovodili. Neobično je to odsustvo vizije društvene promene, a sa druge strane i nije, jer pojedinačno cilj svakog od nas je to traženje mira samih sa sobom i društvom oko nas. Tražili smo proces u kojem bismo se osećali verni sebi i korisni za društvo i prepoznali smo se u njemu zajedno, jedni sa drugima.

Tekst koji koristimo objašnjavajući ljudima kakve su nam namere i zašto radimo to što radimo (u upotrebi su i latinična i ćirilična verzija teksta)

Dolazimo u miru, podsjećamo na stradanja, upozoravamo da se ne bi ponovilo

Bivši borci zajedno u akciji

Zajedničko obilježavanje stradanja na svim stranama u ratu dio je procesa pomirenja, ukidanja mržnje i osvajanja novog prostora slobode u našim društvima. Ovaj proces ima posebnu težinu i značenje kada su njegovi nosioci bivši borci, učesnici rata. Proces pomirenja ne podrazumijeva opraštanje nedjela drugim ljudima, jer je oprost lični čin i ne možemo ga činiti u ime drugih, ali znači suprotstavljanje sistemu svaljivanja krivice na čitave grupe ili narode. Pomirenje u društvu podrazumijeva otklon od mržnje, nepovjerenja, diskriminacije i predrasuda.

Rad sa učesnicima rata na uspostavljanju dijaloga bivših neprijatelja i izgradnji miraj jedan je od temelja rada Centra za nenasilnu akciju, koji se višestruko prepliće s drugim poljima izgradnje mira i suočavanja s prošloću. Iz rada sa ratnim veteranima crpimo motivaciju, spoznaje i inspiraciju koje nam pomažu da tražimo načine da se sa izazovima razgradnje mira nosimo na način koji doseže do što više ljudi, a da pritom nikoga ne ugrožava.

Od samog početka rada sa bivšim borcima važno nam je bilo da izgradimo komunikaciju i povjerenje, ne koristeći se pritom strategijom da govorimo ono što mislimo da ljudi žele da čuju.

Sve žrtve rata zaslužuju poštovanje, što podrazumijeva kako civilne, tako i vojne žrtve. Odavanje pošte svim stradalima ne podrazumijeva odobravanje ciljeva za koje su se oni možda zalagali, već predstavlja prije svega iskazivanje ljudskog poštovanja i žaljenja za gubitkom ljudskih života. Samim borcima je ideja zajedničkog obilježavanja stradanja sa jedne strane bliska, a sa druge strane je povezana sa nelagodom, jer nosi rizik nerazumijevanja i osude u vlastitoj sredini. Osuda i nerazumijevanje dolaze upravo onda kada okolina pogrešno pretpostavi da je poštivanje žrtava drugih istovremeno omalovažavanje vlastitih i odobravanje ratnih napora one druge strane. Odlaskom na sve strane stradanja, šaljemo poruku da nikoga ne omalovažavamo i da cilj nije da se neko osudi, a drugome oda priznanje, već da je naše zajedničko tlo – to da smo okupljeni oko žala za gubitkom svakog ljudskog života i ujedinjeni u opredjeljenju da ne dozvolimo da se rat, nepravde i stradanja ponove.

Posebno organizovane zajedničke posjete stratištima bivših neprijatelja, a ratnih veterana, jesu veliki korak naprijed ka pomirenju. Izazov koji je pred nama sada i pravac u kojem idemo jesu zajedničke posjete zvaničnim komemoracijama, koje se u saradnji vlasti i boračkih organizacija organizuju redovno i služe obilježavanju važnih događaja iz rata, najčešće datuma velikog stradanja. Ideja prisustva bivših neprijatelja takvim događajima, zajedno sa domaćim borcima, ima isti karakter i istu poruku kao i kada samostalno odemo na spomenik ili mjesto

stradanja. Ta poruka je iskazivanje poštovanja spram žrtava i slanje poruke živima da više nismo neprijatelji, da u njima vidimo ljude, komšije, one koji su doživjeli bol, patnju i tugu koje rat nosi sa sobom. Kada dolazimo na mjesta stradanja, dolazimo u miru, podsjećamo na stradanja, sa željom da upozorimo kako se ne bi ponovilo. Na komemoracije dolazimo samo uz poziv i podršku lokalnih udruženja boraca iz tog mjesta ili regije. Otvoreni smo za dijalog i kritiku, spremni da preispitujemo svoje postupke i stavove.

Prisustvo na mjestima stradanja nije lagodno nama koji dolazimo, ono nas ispunjava tegobom i ponekad strepnjom. Strepimo od nerazumijevanja i toga da naš čin neko protumači kao skrnavljenje, provokaciju ili napad. To nije naš cilj.

Živimo u društvima u kojima je „normalno“ da suosjećanje u boli ne prelazi liniju između „nas“ i „njih“. Zato zajedničko iskazivanje suosjećanja potiče na preispitivanje i ohrabruje na izlazak iz „uobičajenog“ načina sjećanja i žaljenja. Svjesni smo da naše prisustvo može izazvati i nelagodu kod drugih ljudi koji su prisutni i ne razumiju zašto neprijatelji dolaze da odaju poštu na mjesto stradanja, a za koje su „sami krivi“. Istina je da se ne može olako tvrditi da su ti pojedinci krivi, niti da su počinio nedjela, čak i kada je to nedjelo počinjeno u ime njihovog naroda. Kao što su mnoga nedjela počinjena u ime našeg naroda, a mi za to nismo krivi, štaviše, gnušamo se tih nedjela.

Našu nelagodu nadvladava uvjerenje u ispravnost ljudskog postupka da se oda počta svim žrtvama rata i to učini osnovom svih naših dijaloga, saradnji i zajedničkom lekcijom iz nedavne strašne prošlosti. Imamo vjeru da je jedinstvo u ljudskosti najvažnije za stvaranje života u miru, poštovanju, sigurnosti i dostojanstvu.

Vreme rata i poraća: Iskustva boraca

Ivana Franović

Kako ljudi završe u ratu, šta dožive i kako uspeju da prežive? S ciljem da prikupimo autentična iskustva bivših boraca, sproveli smo intervju sa 29 ratnih veterana koji su među onima koji često učestvuju u mirovnim aktivnostima koje CNA organizuje, a koji su devedesetih bili pripadnici različitih vojski koje su međusobno ratovale. Intervjui su vođeni 2021. godine. Sprovodili smo ih u mestima gde žive (u Brčkom, Mostaru, Daruvaru, u Glini) ili u jednom od dva ureda CNA, u Beogradu ili Sarajevu. Među intervjuisanima je 27 muškaraca i 2 žene. Neki od njih su bili jedva punoletni kada je rat počeo, jedan je bio maloletan, ostali su bili odrasli ljudi. Više informacija o njima nalazi se u tekstu „Ko su ti ljudi“ u drugom delu ove knjige. Intervjui su trajali između sat i po i dva sata, mada bilo je i dosta dužih, jer je potreba da se govori bila ogromna.

Ratna iskustva veterana svedoče o svom besmislu rata. Zato smo odlučili da im u okviru intervjuja postavimo čitav set pitanja o ratnom periodu: pored toga koliko su godina imali kad je počeo rat, zašto su uopšte učestvovali u ratu, za šta su se borili, kako su izgledali ratni dani, šta im je u ratu najteže padalo, sećaju li se rado nekih momenata iz rata, kako je izgledao kraj rata, sećaju li se te situacije kad su saznali da je gotovo. Pitali smo ih i čemu su se nadali, koliko teško je bilo navići se na mirnodopski život i na šta su najviše ponosni, a čime se ne ponose. Bili su vrlo voljni da pričaju, a te priče su izrazito antiratne, jer govore koliko rat unesreći običnog čoveka. Na kraju, kojim god suprotstavljenim interesima i ideološkim postavkama da pokušamo da objasnimo rat, on je uvek rat protiv stanovništva. Međutim, iskustvo nam govori da oni koji su u stanju da povedu ljude u rat, ne mare mnogo za stanovništvo, ni za *naše*, ni za *njihove*.

Zašto su učestvovali u ratu?

U zemljama nekadašnje Jugoslavije uvrežena mišljenja zašto su *oni drugi* ratovali protiv *nas* jesu: da su hteli da se osvete za nepravde iz Drugog svetskog rata i/ili poraća, da su hteli da završe ono što u prethodnom ratu nisu uspjeli, da su hteli da nas proteraju i imaju zemlju samo za sebe, da bi uništili Jugoslaviju, zbog mržnje prema nama, zbog ovakvih ili onakvih ideologija, zbog slepog verovanja u svoje ratoborne lidere i zbog zadojenosti nacionalizmom. Ponekad se pominju i neke biološke kvalifikacije (npr. *genocidan narod*). Ovakva razumevanja su fino protkana kroz zvanične i dominantne narative o ratovima na koje nas svako malo podsećaju, kad se ukaže potreba da se podignu tenzije među ljudima, osećaj ugroženosti i strah. Ti osećaji su posebno korisni pred izbore ili kada treba odagnati pažnju sa još jedne novootkrivene afere funkcionera.

Međutim, kada bismo pitali ratne veterane zašto su učestvovali u ratu, dobijali smo čitav niz odgovora sasvim različitih od navedenih uvreženih mišljenja. Skoro svi govore da su nešto branili. Branili su svoj život, ili svoju porodicu, ili svoje selo, grad, branili su svoj zavičaj, branili su svoj narod ili su branili državu: Bosnu i Hercegovinu, Hrvatsku, Jugoslaviju.

Fikreta iz Bihaća kao razlog navodi opstanak, svoj i svoje familije, braće i sestara. Suljo iz Goražda kaže da se nije borio ni za kakvu ideologiju, već za goli život, za svoje prijatelje i svoj grad. Mirko iz Brčkog kaže da se borio da spase svoju glavu i glavu svojih najmilijih, mlađe sestre i roditelja i da ostane da živi na svome. I Đoko iz sela pokraj Šamca navodi da se borio da ostane na svome, da ga niko ne mrda. Oni koji su bili proterani borili su se za povratak u zavičaj, ili da bi zaštitili ili pronašli članove svoje porodice.

Neki od ljudi iz ove grupe dobili su poziv za mobilizaciju, neki su osećali dužnost da se dobrovoljno prijave, neki su se zatekli na redovnom služenju vojnog roka, ili su bili aktivni vojnici u JNA. Treba imati u vidu veliki uticaj kulture, patrijarhata i rasprostranjenog očekivanja od muškaraca da *brane*. Krešimir iz Daruvara napominje da ga oružje nikad nije zanimalo, a da je u ratu završio pre od srama nego iz straha, i pojašnjava: „Kako bih se ja vratio u svoje selo da nisam sudjelovao u oslobađanju mog sela? U spašavanju moje kuće? Ta sramota je savladala moj strah.“ Siniša iz Šamca govori ono što se može ili što se moglo čuti od mnogih koji su u to vreme služili JNA: „Ja sam dao zakletvu Jugoslaviji, i ja sam bio vojnik JNA i tu sam ispunjavao svoju obavezu, branio sam taj srpski narod na tom dijelu, branio sam bilo koga ko je bio ugrožen, nevezano da li je to srpski narod i ti vojnici koji su bili, ginuli su, i jedni i drugi i peti, i deseti, nisu samo pripadnici srpske nacionalnosti. U nekim momentima

kad dođe do borbe najviše sam gledao da niko ne nastrada. Nisam o sebi razmišljao. Uvek sam gledao da moji ljudi budu zaštićeni, da moja posada bude zaštićena.“

Tek poneko od intervjuisanih pomenuo je poguban uticaj medija i neodgovornih lidera u zakuvavanju rata, kao Marinko, koji govori:

„U tom trenutku je nacionalna retorika bila takva da svako ko je imalo slušao morao je ić svome jatuu. Pričaju o užasima šta rade Muslimani, o užasima šta rade Hrvati, vjerovatno i Muslimani pričaju užas o Srbima... Tvrđili su, čim se uvede ta demokratija i višestranački sistem, biće nam bolje. Sve se svaljivalo na komunizam, na socijalizam, da je to bauk koji nas ubija. Međutim, kad je došla demokratija došao je i rat s demokratijom. Znači, mi smo sami tražili to na izborima, nema niko drugi, ne možeš sad kriviti nekog drugog. Većina Srba je glasala za SDS, većina Muslimana za SDA, većina Hrvata za HDZ. Znači, mi smo se sami na tu priču tih nacionalnih lidera podijelili. I onda je sve krenulo svojim tokom.“

Saša iz Daruvara, čiji se grad nalazi na tzv. „Šešeljevoj liniji“, tj. „na zamišljenoj granici koja postoji u nečijim ideologijama (granice Velike Srbije, Virovitica–Karlovac–Karlobag)“, priča o tome kako je njega najviše ponukalo da se prijavi kao dragovoljac u Hrvatsku vojsku upravo ono što se moglo čuti na TV Beograd, kao i na nastupima srpskih političara širom Hrvatske, od kojih posebno izdvaja govor Jovana Raškovića, „najpoznatijeg velikosrpskog ideologa u RH“, u centru Daruvara:

„Taj njegov govor bio je pun mržnje, s pozivanjem srpskog dijela populacije na oružje. Od tog trenutka nisam dvojio ni sekunde o dragovoljnom pristupanju u obranu domovine. Raškovićeva agresivna retorika zastrašila je pripadnike svih nacionalnosti u našoj multinacionalnoj sredini. Tadašnje nazivanje svih Hrvata ustašama, negiranje mogućnosti suživota, unošenje straha, razdora i nepovjerenja među stanovnike grada i okolice... Putem radio-valova srpskih radio-stanica svakodnevno smo slušali iznošenje informacija o nepostojećim velikim vojnim jedinicama hrvatske vojske odjevne u crno koja se sprema na napad na naselja s pretežito srpskim stanovništvom. Mi domaći smo znali da te postrojbe ne postoje, imali smo uvid u stvarno stanje na terenu, ali mogao sam si zamisliti što je prolazilo kroz glavu srpskom dijelu populacije.“

Milorad iz Novog Grada u Bosni i Hercegovini priseća se kako su u njegovom gradu žitelji, i Srbi i Hrvati i Bošnjaci, zajedno gledali vesti iz rata u Hrvatskoj i verovali da se tako nešto u BiH ne može dogoditi. Međutim, kada je na vestima video izveštaj o zločinu nad srpskim zarobljenicima na mostu u blizini Karlovca, kaže da se u njemu nešto slomilo i odlučio je da dobrovoljno pristupi vojsci. Tada je pretpostavio da će rat doći i u Bosnu. Prisetio se svoje porodične istorije i Drugog svetskog rata i

rekao je sebi da ga neće uhvatiti nespremno. S druge strane, Zoran i Stana iz okoline Mostara krenuli su u rat za odbranu svog naroda i stvaranje hrvatske države. Stana, koji je u međuvremenu postao mirovni aktivista i u radu na izgradnji mira uspevao da otvori mnoga zatvorena vrata, u intervjuu nam samokritički govori da je ratovanje ludost i da mu je neverovatno kako je tada razmišljao. Kao primer navodi situaciju kada mu je rođeni brat rekao da su mu važnija žena i deca od države: „Tada sam ga gledao kao izdajnika.“

Edin iz Prijedora je smatrao da to nije njegov rat. Mislio je, samim tim što ne želi rat, da će ga on zaobići, ali nije se tako desilo. Nakon što su mu otac, brat i brojni rođaci odvedeni u logor, a on i majka proterani, postao je borac. Borio se za povratak u zavičaj. Svoju motivaciju da u tome učestvuje dodatno pojašnjava:

„Dok smo ratovali, imali smo privid da se zaista borimo za plemenitu stvar: da smo napadnuti, da se borimo protiv zla koje se zaista u mnogo čemu bilo manifestovalo; planovi otimanja djelova zemlje, progoni, sve ono što se dešavalo. Imao sam osjećaj da se suprotstavljamo samom zlu. Većina nas je vjerovala da smo na najboljem mjestu na svijetu, ti se na najdirektniji, najizravniji način suprotstavljajući nečemu što je sušto zlo.“

Priča Mirka iz Brčkog takođe se razlikuje od dominantnih narativa:

„Ne mogu nikad reći da sam ratovao da bi nestala ta Jugoslavija. Ona nit mi je smetala, nit mi nije smetala. Da mi je bila neki trn u oku, pa da moram sad da je isparčam na sedam-osam država, to mi nije ništa značilo. A isto tako, nisam ratovao ni za Herceg Bosnu, niti za ovakvu državu kakva je danas BiH. Ja volim zemlju BiH, više od svih, ali za mene država BiH ne postoji iz razloga što ti ljudi koji upravljaju državom ne daju mogućnost čovjeku da živi u njoj. I to je moj stav. Ja sam ratovao, bio sam prisiljen, na kraju krajeva, samo da bih spasao sebe i svoje najmilije. To sam primjetio kod većine veterana. Bio sam na tim mjestima, na komemoracijama... Kad razgovaraš s tim ljudima koji su tu, koji tu žive, uglavnom svi govore: nama je bilo teško, oni su nas napali odande. Niko ne kaže da je krenuo u neku akciju, da je krenuo prema nekome da nešto uradi. Desili su se ti napadi, da li pojedinaca, da li grupa, da li jedinica koje su trebale to da urade da bi napravili metež među tim stanovništvom da bi se samo proširilo.“

Više veterana nam je ispričalo kako su nakon nekog vremena izgubili svaku volju da u tome učestvuju.

Život u toku rata

Izveštaji govore da nema ničeg romantičnog u ratu. Poneko kratko i jasno kaže: „Bilo je zastrašujuće!“, a Mesud je siguran da su mu ratni dani najgori period života. Milan iz Rogatice ovako opisuje život u toku rata: „Sve je bilo teško, sve je bilo strašno. Cijeli rat nemaš se gdje presvući, nemaš se gdje okupati. Nemaš ovo, nemaš ono, nemaš. A pojesti imaš ono nešto malo, najosnovnije. Nemaš šta obut. Nigdje ništa nema. Svaki se čovjek patio i borio.“

O tome kako su ljudi u stanju da se prilagode na nenormalne okolnosti svedoči Đoko: „U Šamcu život je tekao normalno tokom rata. Ljudi koji su živjeli na selu išli su na njive, ovdje nasip, ovdje Sava, a mi do nasipa, sadimo kupus. Odavde puca sa Savskog mosta, i zvižde meci, a mi radimo. Malo čovjek ogugla na to sve, pa život moraš.“ Povremeno se išlo u grad, u provod. Mirko iz Brčkog nam govori: „U tim trenucima kad si bio slobodan, kad si bio van linije, onda si mogao otići u neki kafić, čak i neko dalje mjesto. Išli smo često za Tuzlu koja je nekih 70 kilometara od nas. Pa smo pokušavali taj dan-dva malo da psihi odmorimo, da provedemo onako kako treba da provodi osoba od 18, 19, 20 godina.“ Saša iz Daruvara priseća se da je, kada se krene u izlazak, u grad, prvo trebalo gledati gde se može pobeći ako krene granatiranje.

Ameru je čitava šira familija napustila grad i izbegla u jedno selo na 9-10 kilometara od Zavidovića. Grad je, faktički, bio borbena linija. Za vojnike su postojale smene: „Budeš 12 sati na toj liniji, pa te povuku da odmoriš, da l' 12, da l' 24 sata, pa se opet vraćaš pa budeš 24 sata. U tom periodu, dođem kući, eventualno malo odmorim, onda pješke odem 9-10 km kod svojih, pa se vratim, pa opet na liniju. Pa me dočeka komšinica Mira Momčilović, ona mi je kafu pravila, ona nije izbjegla bila.“

Većini bivših boraca sa kojima smo razgovarali oskudica hrane je među dominantnim sećanjima iz rata. Enes iz Zavidovića priseća se da je četvoročlana porodica dobijala dva decilitra ulja i po 500 grama brašna po osobi za mesec dana. Nije bilo struje, nije bilo ogreva. Ložili su pleksiglas koji su skidali sa nekih objekata. „Pleksiglas duže gori, ali on oslobađa otrovne plinove, pa moraš djecu sklonit od toga. Ja sam tad rekao i dan-danas tvrdim: hvala bogu da se potpisalo primirje.“ Marinko nam priča da baš i nije bilo hrane: „To je malo i provikano da su nam kao srpskoj Vojsci RS ostale zalihe od JNA. Nije to tako, zalihe su sve otišle, a da ne kažem možda i prodane. Kad se sjetim što sam toga pojeo, ćuko takvu hranu neće da jede, a mi moramo jesti.“ Siniši je duboko urezana u sećanje situacija kada su se u toku noći pojavili meštani iz okolnih sela i doneli vojski sendviče s pršutom i po flašicu *kole*, kaže da se ni danas nigde takav sendvič ne može pojesti. Edin nam takođe priča o

gladi koja je nastupila i kako su se snalazili vadeći krompir iz smrznute zemlje ili sakupljajući jabuke. Između ostalog, obilazili bi napuštene kuće po selima u kojima se uvek moglo naći zaostalih makarona ili koja konzerva. Tako su jednom, po magli, otišli do tih nekih kuća, njegov kolega je ušao da potraži bilo kakve ostatke hrane, a on je ostao napolju da drži odstupnicu. Čekajući, ugledao je nekoga ko u dvorištu te iste kuće skuplja jabuke. Pridružila mu se i druga osoba s dve kante. Neprijateljski vojnici. Nenaoružani. Iz zaklona je nanišanio jednog: „Mogu ga pogoditi u oko, uho, u šta hoću“, a video je da je kolega kroz prozor nanišanio drugog. Kada su ih neprijateljski vojnici primetili, ovom jednom je samo ispala kanta. Edinov kolega im je rekao: „Aj, bježi!“ Ni jedan, ni drugi nisu zapucali. Edin kaže: „Mi smo krenuli po hranu, po makarone, nisam krenuo da ubijem čovjeka.“ Brzo su pokupili nešto malo preostale hrane, očekujući da će ih uskoro granatirati, jer su primećeni. Ali ni metka niko nije ispalo.

Dok su muškarci bili na ratištima, na linijama ili u komandama, o porodici, deci i starijima, drugi su brinuli, prevashodno žene. Enes kaže da često razmišlja o tome kako je njegovoj supruzi bilo tokom rata da othrani njihovo dvoje male dece: „Pitaš se sad kako je ona izdržala sve tu dolje s njima, jer i ja kad dođem, dođem da ih vidim, malo s njima budem i hajde razguli.“ *Razguli* znači vratiti se ratnim zadacima. I Marinko se priseća kakav je teret pao na njegovu suprugu. Njihova devojčica je tada imala dve i po godine i kad su se sklanjali od kuće, po podrumima, supruga je morala da nosi i devojčicino omiljeno ćebence i nošu. Jednom je zaboravila nošu, pa se pod kišom granata vraćala kući da je uzme.

Ova izjava ilustruje da su i žene i muškarci bili pogođeni ratom, iako uglavnom u drugačijem obliku. Na žene je pala sva briga o životu, porodici, deci i starima, a da one nisu dobile niti ratne penzije, niti priznanja. O tome bi mogla posebna knjiga da se napiše.

Šta im je bilo najteže u ratu?

Sve bivše borce sa kojima smo razgovarali pitali smo šta im je bilo najteže u ratu. U odgovorima su često navodili pogibije bliskih ljudi, članova porodice, civila, saboraca, zatim situacije kada moraju da saopšte da je neko poginuo članovima njegove porodice, ranjavanja, pominjali su i napade na civile, nedostatak hrane i glad, odvojenost od porodice, brigu za svoju decu ili roditelje, neizvesnost, strah.

Mesud iz Goražda imao je puno teških momenata, pre svega da se suoči sa činjenicom da je rat počeo i da će doći u situaciju da ga neko ubije, ili da on nekoga

ubije, da će ga neko raniti ili da će on nekoga raniti. Kaže da je pre rata razmišljao da je najgore što može da ti se desi da pogineš ili budeš ranjen, ali je tokom rata shvatio da ima mnogo težih situacija: videti ranjene i poginule oko sebe, trpeti glad, nestašice i neizvesnost. „Četiri godine, svakog dana nisi znao šta će se desiti naredni dan. Bilo je strašno.“

Fikreta iz Bihaća imala je 23 godine kad se rat rasplamsao, i priča nam kako ju je proganjalo pitanje: zašto? Osećala se nemoćnom da nešto preduzme i stalno je iščekivala kada će više kraj. Priča nam kako su pre rata u njenoj ulici živeli i Bošnjaci, i Srbi, i Hrvati, sa njima je odrastala. Srbi i Hrvati su preko noći nestali. Kaže da je jedno jutro ustala, a njih nema. To je doživela kao izdaju, jer su do tada delili sve.

Krešimir iz Daruvara kaže: „Vidio sam hrpu mrtvih ljudi, tako da je to bilo strašno traumatično. Imao sam već onda nekakve noćne more. Kasnije čovjek jednostavno ogugla. Mogu vam reć, rat okrene i najnormalnijeg naopako.“

Za Enesa iz Zavidovića, najteži period „i najteže preživljavanje, najteže emocije, najteže duhovno stanje, najteže psihičko, fizičko, najteže borbeno stanje je bilo kad je HVO ušao u sukob sa nama, na području općine Zavidovići, Žepča i Maglaja, to je taj period od 24. 6. 1993. U tom periodu toliko je čovjek za tih 9-10 mjeseci preživjeo nečega što nikad ne možeš pomisliti da se može nekome desiti. Znači, ne možete pomisliti da jedan dan normalno funkcionišete s tim čovjekom, normalno surađujete, planirate, kao ja i on sjedimo i pričamo o aktivnostima HVO, pa i moje jedinice, jer smo oba u gradu smješteni, i da sutra ujutro jednostavno odjednom počne puškaranje odozgo, prema ostatku čaršije... Pozoveš, pitaš: šta je? – Nama je naređeno da s vama ratujemo. I kraj.“

Za Dragu iz Živinica najteže je bilo kada su neprijateljske snage gađale civile i civilne objekte: „Ne znam kako neko ima ideju da gađa školu, da gađa, recimo, jednu bolnicu. To mi je najteže padalo u ratu. I to ne mogu oprostiti ni mojim ako su to radili, ni neprijatelju, ni prijatelju. Što se mene tiče i crte odbrane, svjesno smo ušli da se idemo boriti, prsa u prsa, ko sa čime raspolaže, ali da gađaš nekoga iza, žene i djecu koja su ostala kući... ni danas-dan, niti će mi ikad biti shvatljivo da ima takvih ljudi.“

Jasminu iz Bihaća bilo je najteže kad dođe kući, a njegovo dete nema šta da jede. Vreća brašna u Bihaću bila je 500 maraka. Jako teško mu je bilo i kad su mu ginuli prijatelji, braća. I dodaje: „A znaš da tatini sinovi, oni ne idu na ratište, ne idu tamo gdje je najgore. Šalju onu bijedu.“

Edin nam pojašnjava koliko je teško kad izgubiš saborce: „Ti ljudi s kojima si u jedinici, u tom vođu, to je situacija koju ne možeš u civilstvu da doživiš, ni sa ženom,

ni sa bratom... Ovdje bukvalno provodiš svaku minutu s tim ljudima, vidiš sve što oni vide, jedeš sve što oni jedu, čuješ sve što oni čuju. Znači, mi postanemo kao neki organizam, jer smo povezani i jedni u druge se uzdamo u kriznim situacijama. Onda svaki gubitak bilo koga... to postaje bolno.“

Nazif iz Jajca govori o situaciji koja mu je jako teško pala. Suprugu i decu izmestio je u svoju rodnu kuću na selu, gde je bilo bezbednije. Tamo su napravili zemunicu u kojoj su boravila i deca njegove braće. I jednog trenutka, iz grada, sa komandnog mesta, video je da je pala granata velike razorne moći upravo na selo gde mu je bila porodica. Nikome se nije javio, samo je upalio auto i pod kišom granata odvezao se do sela. Po dolasku zatekao je težak prizor. Njegovima se ništa nije dogodilo, ali je bilo više ranjenih u selu, a jedna žena je stradala. Nazif nam nabraja i druge teške momente: kad mu je poginuo rođak, drug, kada su Armija i HVO zaratili, što je usled blokade srednje Bosne situacija postala gotovo nemoguća, a zavladao je neimaština i glad. Ali ipak ističe da će posebno pamtititi trenutak kada je morao da objasni jednom ocu policajca kako mu je sin poginuo na liniji odbrane u policijskoj jedinici kojom je Nazif rukovodio.

Zvonko iz Slavonije (i Gline) izdvaja: „Mlađi kad stradaju... znali smo otić na ispraćaj i onda... bude ti jako teško. Mislim da stvarno nema veće traume nego kad roditelj ispraća dijete. To je tako brutalno i tu doživiš rat i njegovu tragediju.“

Suljo iz Goražda se priseća: „Imao sam 35 godina, a ta jedinica je sva mlađa bila od mene, momci 20-30 godina. Dosta mi je tih mladih ljudi izginulo. I najteže mi je bilo otić kod njihovih roditelja da im predam saučešće poslije pogibije.“

Marinko iz Novog Grada priča nam kako mu je bilo teško što čitav rat nije video sestru koja je sa porodicom živela u Kiseljaku. Teško mu je padalo i širenje dezinformacija: ko je sve poginuo, ko od kolega i drugara ratuje „protiv nas“. Priseća se i jednog trenutka kada je preko veze čuo da mu je najbolji drug, komšija, ranjen na Krupi, a ne mogu ga izvući. Neprijatelj „tuče“ i mora se sačekati noć da bi se čamcem prebacili preko Une, a noć pada tek za dvanaest sati. Dodaje: „To je bilo '94. godine, tad sam imao 30 godina, tad sam za noć, ujutro kad sam krenuo da se obrijem, vidio da sam počeo da sjedim.“ Priča nam i kako je sa svojom suprugom pomagao kolegama i komšijama Muslimanima/Bošnjacima, nosio im hranu. Priseća se i napada na Novi Grad '95. godine, kada je civilno stanovništvo bilo iseljeno. Prilikom evakuacije stradala mu je sestra od strica i dva njena sina, jedan od 15 i jedan od 11 godina. Automobil kojim su pokušavali da se izvuku je zaustavljen i ubijeni su na cesti.

Zoran iz Bijelog Polja kod Mostara govori sa knedlom u grlu: „Bilo je tih teških trenutaka, gubitak voljenih. Meni je otac umirao na rukama... To se ne može opisati...“

Dakle, oči te osobe... i uvek te to gonja, proganja i kad pričaš. A dođe prilika da se to samo od sebe javi. Meni su te oči najgore. Nekoliko ljudi mi je baš tako umiralo na rukama, težak je to osjećaj, onda hladnoća tijela i kad se gasi, to je to.“

Asimu iz Zavidovića jedan od težih momenata bio je 1995. godine, kada je njegov sin imao 40 dana, a njegova supruga je izgubila mleko. Tada je jedva preko Karitasa uspeo da dobije nešto hrane za bebe, kako bi mu sin preživeo.

Milan iz Rogatice, koji je bio iseljen iz svoje kuće, priča nam kako mu se učinilo da se oseti dim, pa je zamolio koleginicu: „Rekoh, pogledaj, majke ti, mislim da mi gori kuća. – Daj, kaže, bolan, šta ti je, kakva kuća? – Vidi, života ti, ja imam osjećaj da mi gori. To je neka telepatija, nešto se sa čovekom dešava. Kaže: – Ma jebi ga, neka gori, napraviće se kuća. Tad su mi suze same tekle.“

Stana iz Mostara priča nam je kako je izgubio dva bliska čoveka. Jedan mu je bio prijatelj, Srbin, koga je zarobila i ubila Stanina vojska. Majka tog prijatelja je zvala njegovu majku da pita šta se dogodilo, jer je verovala da će joj Stana reći istinu. Drugi mu je bio rođak, stradao je od srpske granate. I pojašnjava nam: „Mogu ih staviti zajedno na jednu bol, jer sam ih obojicu volio. To je ostavilo ožiljak i on uvijek ide sa mnom. Ne mogu tražiti oprost od nekog, jer nisam ništa napravio, a ne mogu se ne osjećati krivim, kad je iz mog naroda neko to napravio. To vrlo rijetko spomenem, nisam uvijek snažan da kažem, jer me uznemiri. Želio bih da svako zna da mi je žao.“

Amer priča: „Te pogibije dragih ljudi iz komšiluka, baš su mi, mislim, to je normalno da ti teško pada. Ali imao sam, recimo, situaciju da mi komšija Saša Petrov koji je bio u HVO-u policijac, da on gine. Njegov brat ostane sa Mirom, ona je Srпкиnja iz Kragujevca, otac Hrvat iz Bosne, i ja znam da je on poginuo, i dolazim, granatiranje i dalje traje, ja se vraćam sa linije... Njegovim roditeljima i bratu, njima je stan pogođen granatom. Ja znam da je Saša poginuo, da ja njima moram izraziti saučešće, mene stid u PM, kao da sam ja odgovoran. Na kraju, oni mene tješe, vide da mi je baš teško.“

Edin nam živopisno govori o strahu koji je imao na početku, prvu noć na nepoznatom terenu, kada su ga, kao najmlađeg, poslali da čuva stražu: „Ja sam se toliko bojao... znam da mi je puška više puta ispadala kol'ko su mi se tresle ruke. Bila je neka kiša, neka kuća je gorila, zvuci su bili zastrašujući... ja sam tu tad umro od straha.“ A onda dodaje: „Tu noć kao da je umro moj strah. Apsolutno sam prestao da imam strah.“ I Zvonko nam govori o strahu: „Ja mislim da sam se najviše bojao u ratu bit zarobljen, to mi je bila neka najveća trauma da mi se može desiti.“

Adnan iz Sarajeva se priseća mnogih teških situacija, ali na pitanje šta mu je bilo najteže kaže: „Pa što nije moj rat.“

Čega se rado sećaju?

Znali smo da je velika većina boraca sa kojima smo razgovarali preživela strahote, ali nismo mogli da objasnimo kako ljudi uspeju sve to da podnesu, kako prežive, kako skupe snagu da nastave. Zato smo ih pitali čega se rado sećaju iz vremena rata.

Avdija, Marinko i Đoko kao iz topa odgovaraju da su u ratu dobili ćerke, a Ivo, Asim i Jasmin sinove. Marinko dodaje: „Al' kad sam dobio ćerku, onda sam počeo razmišljati kako iz rata da izađem živ i zdrav, da bi to dijete mogao odškoloovati, izvesti na put.“

Ni Edinu nije čudno što ovakvo pitanje postavljamo, pa odgovara: „Ti u tim ekstremnim uvjetima imaš puninu života... Hrana u ratu... jedan obrok je vredniji od hiljadu obroka u najboljim restoranima. To zadovoljstvo kad dođeš do hrane, koja ti bila uskraćena, ta slatkost toga i taj puni doživljaj svega... Taj osjećaj kad prođe, kad utiša, kad vidiš da si ti preživio, ti i tvoji najbliži, taj osjećaj zadovoljstva i sreće, ne možeš u običnom životu imat to. Naravno da prije toga imaš horor teški, ali istovremeno ta punina života koju rat pruži... Nisam sretan zbog ovoga što govorim, ali to je to što ispuni, valjda to omogući ljudima da mogu i ratovat toliko, da se ne potroše za te tri i po, četiri godine.“

Većina ističe druženje i prijateljstva u ratu, zbližavanje sa ratnim drugovima. Amir nam priča kako su ga radovale neke osnovne životne stvari: da napravi pijanku, da ima cigareta, da ima dobar obrok i dodaje: „Onda me radovalo jedinstvo naroda u toj nevolji, i u dobrom i u lošem. Ljudi su bili dosta srčani, voljeli su jedni druge. Sad kad gledam svoj grad, svoju državu, ljudi se glođu ma koje bili nacije, ljudi su se udaljili jedni od drugih, ljubav je umrla jednostavno. Nema više nekog prijateljstva velikog. U nevolji ljudi dođu u situaciju da su veliki prijatelji.“ I Veroljub se rado seća kako su se jake veze stvarale među ljudima, kako su funkcionisali, čak i u najgorim situacijama, koliko su brinuli jedni o drugima da ne dođe do najgoreg. Mesud nam kaže, da često čuje komentare kako smo bili bolji ljudi u ratu, bolje se odnosili jedni prema drugima, solidarisali se, pomagali se, voleli se i družili, a i on to tako oseća: „U ratu me stalno držala nada, kad se to jednom završi, ako ostanem živ, da će sve biti bolje, ljepše, pravednije. I kod mene i kod velikog broja ljudi došlo je do velikog razočarenja, da se upravo sve suprotno desilo.“ Za Zorana su ratna prijateljstva jedan od najlepših trenutaka u životu: zbog iskrenosti, poštenja, zbog kolegijalnosti, nije bilo podmuklosti, nije bilo podvaljivanja, svi su tu bili jedan zbog drugoga: „Pogotovo mi koji smo bili u tim specijalnim postrojbama... Više ti vrijedi taj prijatelj, nego i brat, i ćaća, i obitelj, i više te to boli nego gubitak tvog rođenog. I dan danas kad se god sretnemo, to je uvijek... sve loše stvari smo izbacili, zaboravili, ostale su lijepe

stvari, a to su bili lijepi, baš lijepi trenuci. I onda, taj period je bio period bez obaveza. Nemaš kruha, nemaš kopanja, nemaš paprike, nemaš obaveza, a imaš samo taj dio, taj dio je povezivao te ljude.“

Adnan se raspričao:

„Pa ima, ima provala, raje dobre, ljudi koje sam upoznao. Sjećam se Cove iz Jabuka sela, kod Foče, kroz šumu došao kod nas, ni kućeta ni maćeta nije imao, živeo neđe tu, dali mu neku kolibu, fini i skromni čovjek, seljak, ništa ljepše nisam sreo u životu. Ja sam imao predrasuda prema njemu, ja sam kao kul, a ovaj, brate, iskren, topao čovjek koji se brine, ostavi ti, ti ni ne znaš, cigaru, srce ko planina, ba. Toga se sjećam, takvih likova. Nije on jedini, bilo ih je više. Ili ovdje u Sarajevu, to druženje, za vrijeme opsade druženje je bilo fantastično. Najbolji koncert na svijetu je bio Rock under the siege. Moji jarani koji su svirali zvučali su kao, nemam pojma, Clash. Stvarno je kul bilo, nekako je duh taj bio. Pa pozorišne predstave... Sreo sam prije neki dan Mikija Trifunova, koji je iz Vojvodine došao tu da studira, i ostao tu čitav život u Sarajevu. Kakav lik! Pravi onaj iskreni umjetnik. On je odigrao jednu predstavu usred rata, sjećam se. Rekoh, znaš li ti koliko si ti meni valjao, jarane. U smislu, u tom trenutku te digne, vrati ti smisao. Ne sjećam se koja je bila predstava. Pravilo se svašta, ti derneci, koncerti, pa ta akademija, to mi je baš super... I čitô sam puno u ratu, konačno sam počeo čitat knjige u ratu. A do osamnaeste sam čitao baš onako kad moram.“

Fikreta se radovala tome što je svaki dan mogla da vidi svoje bližnje, što ih vidi kada dođu sa linije da nisu ranjeni, da su svi na okupu i kaže: „To je meni najveća radost bila.“

Doko se rado seća kada su ljudi koji su bili zarobljeni razmenjeni i vratili se živi. Tako se i njegov rođak vratio, što ga je baš jako obradovalo. Jasmin je bio radostan kada bi se vraćali iz nekih akcija, a da mu niko nije poginuo, nijedan vojnik.

Enes kaže da se često seća koliko je bio sretan kad mu je usred rata stigao paket od prijatelja, Ivana i Slavice, bračnog para iz Slovenije, a u paketu garderobica za decu, slatkiši i sto nemačkih maraka, da kupe nešto sinu i ćerki. To Enes nikada neće zaboraviti, koliko im je značilo.

Perica nam priča da je uoči rata imao devojkicu koja je otišla u Nemačku, jer je dobila posao tamo. On nije hteo da ide, nije verovao da će biti rata u Bosni i tad su se posvađali. Kad je 1992. godine ranjen, ona je to saznala i doputovala je, došla da ga poseti. Tada su se pomirili.

Zvonko ima sasvim posebnu priču. Bio je ispomoć u Mostaru, u početku je bio u 123., a onda je prešao u Prvu gardijsku brigadu. Kaže da je nastojao da uvek bude vojnik i to je shvatao kao profesionalni rad. Bili su smešteni na Heliodromu, gde je istovremeno bio i logor za Bošnjake. Trudio se da zaštiti kolege koliko je mogao, a nikakvo izživljavanje mu na pamet nije padalo. Pred kraj, kada je postignut dogovor između hrvatske i bošnjačke strane, i kad se već znalo da će zatvorenici biti pušteni, jedan od zatvorenika mu je rekao: „Čujte, ja vam nemam šta drugo poklonit, ovo vam je od mene... Mi ćemo za nekoliko dana otić.“ I poklonio mu je muštiklu koju je sam napravio od komada vrbe, želeći da ga nagradi. Zvonko nije očekivao takav gest, a bio je i začuđen kako je taj čovek uopšte uspeo u takvim uslovima pod kakvim žive zatvorenici da izdaje taj predmet, bez alata, bez ičega. Kaže da ga je taj gest jako dirnuo i da ga čini ponosnim. Zvonko je bio i u situaciji da uz nekoliko ratnih veterana govori na javnoj tribini u Mostaru, gde ga je prepoznao čovek iz publike koji je bio zarobljen u logoru Heliodrom, i nakon tribine je prišao da se pozdravi s njim. Zvonko nam pojašnjava: „Meni je to potvrda mog pravilnog odnosa u tadašnje vrijeme, koliko god bilo teško proć kao čovjek kroz to, mislim da sam prošao da se ne moram skrivati ni sada, ni od svojih, a mogu otić i u Srbiju i u Bosnu, bilo gdje. Mislim da me dobar dio mojih kolega izbjegava upravo iz tih razloga.“

Iščekivani kraj rata

Izmučeni ratnim strahotama, neizvesnošću i nemaštinom koje rat sa sobom nosi, ljudi su iščekivali kraj. Đoko sažima ono što smo puno puta imali priliku da čujemo: „Kad smo počeli ratovati, svi smo mislili to će biti 10-15 dana, mjesec, i to je kraj. Međutim, otešlo se na četiri godine, u stvari, tri i po godine rata, i narodu je bilo dosta.“

Dejtonskim mirovnim sporazumom zvanično je okončan rat u Bosni i Hercegovini. Nazvan je po mestu u američkoj državi Ohajo gde se u novembru 1995. godine odigravala konferencija čiji su glavni učesnici bili: tadašnji predsednik Predsedništva Republike Bosne i Hercegovine Alija Izetbegović, predsednik Republike Hrvatske Franjo Tuđman, predsednik Republike Srbije Slobodan Milošević i predstavnici SAD. Sporazum je zvanično potpisan 14. decembra 1995. godine u Parizu.

Ratne veterane smo pitali sećaju li se trenutka kada su saznali da je rat završen, kako im je to izgledalo. Milan nam priča: „Pa pretpostavio sam, hajde, nekad će se završiti. Šta ja znam, desiće se. Otišlo predsedništvo, otišao Alija, otišao Milošević, otišla ona kompanija sva, pokupili ih i odvedoše u Dejton. Eto, to su ih primorali, i

onda su potpisali. I onda je posle svanulo.“ Nekoliko veterana se seća pucnjave zbog slavlja, među njima i Milorad: „To sam dočekaao u selu Arapuša kod Bosanke Krupe. Gore su prvo počeli Federalci pucati, oni su prije nas saznali da je potpisan... samo se prolomila linija. I nama veza dolazi da je Dayton potpisan i da je rat stao. I niko nije bio sretniji, svi smo se radovali.“

I Marinko pominje pucnjavu i slavlje:

„Saznali smo, mi vezisti prvi saznamo. Imali smo i te akumulatore, i rezervne kojima smo slušali programe, krijući televizore, pa smo saznali, pratili smo čitavu noć taj Dejtonski sporazum. To je bilo kao najveća bitka od svih bitaka kad je proglašen mir. Kad su Muslimani počeli pucati i kad smo mi počeli pucati u vazduh, to je jedno sat – dva gorelo, to je bilo kao da smo jedni druge napali od sreće. To je bio baš vatromet. Znači da je nama svima dovde bilo i rata i svega.“

Mirko se seća da je video da su svi na neki način radosni, na svim licima osmesi „kao da je pao teret sa sviju nas“. Đoko se seća da je bio u gostima na slavi Sveti Arhangel Mihailo sa rodbinom i prijateljima i da im je stigla vest da je potpisan Dejtonski sporazum. Kaže da je to bilo opšte veselje, svi su pili u to ime.

Za Svetlanu je rat bio završen ranije, kada je napokon početkom jula 1992. godine prešla na teritoriju Srbije. Seća se svog šoka kada je videla da njene kolege starešine u Srbiji potpuno drugačije žive, idu kućama, nose svečane uniforme, a ona dve godine nije skinula čizme. Priča nam o svom šoku: „Prvo kada smo prešli taj most na Rači i spoznaja da ulaziš negde gde ima svetla, gde je normalno, gde možeš da piješ vode...“

Adnan priča:

„Ih, ja sam samo to čekaao! Već se osjetilo prije Dejtonskog sporazuma da je to tu neđe... Meni je najgore bilo, zovu me na teren u septembru '95. na Treskavicu, đe se gine. Ja odbijem, nisam htio. Prvo zato što sam bio ljut, bio sam 57 dana u šumi, i onda me njima šalješ ponovo, jer sam najmlađi, šta li, i najgluplji. Odem kod jaranice, sakrijem se. Tražila me jednom vojna policija. I poslije mjesec dana sam se vratio, trebali me kaznit, ali nisu mi ništa uradili. Nagovorio me [prijatelj], kaže: otiđi gore u ludaru, reci da si lud, da se drogiraš, dobićeš potvrdu. I stvarno može. I tako sam ja dobio bolovanje, i sad se ja vraćam i donosim komandantu papire da sam ja PTSP, psihopatija, nešto, ovisnost. Gleda on mene: – Šta, ti kao nisi normalan, lud, je li? Ja: – Hehe, eto. Kaže on: – Pa takvi mi i trebaju, pa ko će normalan ić, ba. Vratio sam se još malo na liniju, bio par dana bukvalno. I opet sam uspio neko bolovanje. Nisam stvarno imao motiva, ja sam od '94. potpuno izgubio motiv za rat.“

Amer se priseća:

„To je bila sreća. Haris, on je tri vojske promijenio, on je bio prvo u JNA, nije bio samo u UNPROFOR-u. Mi smo bili na toj nekoj koti, na Ozrenu, brdo neko, Gradina, istureni, u rovu broj pet. On je imao tranzistor, i to je bilo objavljeno u tim jutarnjim vjestima. Išao je tad proces pregovaranja i sjećam se da je bilo odlučeno da se položaji Armije BiH i VRS-a povuku 2 km, da se iz njih izmjesti svo naoružanje. Mi smo to slušali sve i sad čekamo doručak. Međutim, doručka nema. Kako vrijeme odmiče, mi da obiđemo liniju, nema nikog. Onda smo pokupili stvari, i krenuli i mi. Postojalo je istureno komandno mjesto, gdje se obično sastaje vojska, gdje ima i sanitet... e tu kad smo došli, kao: otkud vas? Mi smo gore bili, šta, gdje je vojska? Svi su dobili naređenje da se povuku, svi su na kamionima. Oni su nas zaboravili.“

Veroljub je na kraju rata bio na oporavku nakon ranjavanja i kaže da tada nije bilo srećnijeg čovjeka od njega: „Ja sam prošao kroz to, sticajem okolnosti sam preživio, ali sam bio srećan da više neće biti mrtvih i ranjenih ljudi i da ne prolaze kroz sve to što sam i ja prošao.“ I Amir je bio na oporavku, u bolnici. I Perica se oporavljao nakon ranjavanja. Bio je srećan što je prošlo vreme u kom je normalno da zvižde granate i padaju na grad, ali ga je ujedno hvatala panika jer je sve bilo razrušeno. Njegov grad je pre rata imao dvadesetak firmi koje su dobro poslovale, a to više ništa nije postojalo.

Siniša zahvaljuje bogu da se rat završio i kaže: „Da se koliko-toliko vratimo nekoj normalni koliko je moguće. Jer faktički, nije rat bio završen. On je završen s tim papirom da se ne puca, ali svi smo mi taj rat donijeli kućama, na neki način.“

Kad je rat zvanično zaustavljen, očekivanja su bila velika, kao i nada. A danas vlada veliko nezadovoljstvo.

Zoran nam govori o svom nezadovoljstvu, o tome da rat zapravo nije stao, već je nastavljen drugim sredstvima i kaže: „Smatrao sam da će Dejton, kako su ga Amerikanci napravili, da će biti iskreniji, pošteniji i ravnomerniji, znači da je napravljen na bazi dogovora, da nema niko veći iznad nikoga, niti niko manji od nikoga. I da krećemo neki novi život, stvaranje onoga svega što smo zapustili u tih pet godina.“ Amir se nadao da će se komad kruha podeliti da svako ima jednako.

Marinko se priseća: „Plata je poslije rata bila jako slaba, al' moglo se. Supruga nije radila, ja sam radio. Dobili smo drugo dijete '97. Sve je spalo na mene, plata je bila negdje 100 maraka. Znači, sa sto maraka smo živjeli i preživljavali. Oko toga, da sam se ja nadao, ništa se nisam nadao, bio sam svjestan da više ništa neće biti onako kao što je bilo.“

Jasmin je očekivao da će krenuti na bolje, „da će krenuti ono što su naši komandanti obećavali, a oni su obećavali da ćemo zlatnim kašikama jesti. Nismo trebali zlatnim kašikama jesti, nego da ćemo imati šta jest.“ Ivo se nadao da ćemo moći kao slobodni ljudi ići kud ko može i gde hoće. Stana se nadao da će se brže zalečiti rane, da će zločini biti procesuirani, da će povratak biti brži, da će se otvarati firme. Saša se nadao bržoj posleratnoj normalizaciji:

„Od gospodarstva, prometa, veza, do ekonomije... Međutim, malo te *opali* stvarnost kada shvatiš da u vrijeme dok su ljudi ginuli na ratom zahvaćenim područjima, drugi su *koristili priliku*. Po završetku rata počneš uočavati pojedina događanja koja su se odvijala u Hrvatskoj u vrijeme dok si ti bio na terenu, negdje na ratištu, opterećen tim osnovnim instiktima o samoočuvanju. I vidiš ono što se odvijalo u pozadini od strane onih koji su te motivirali...“

Zvonko je očekivao slobodnu, sekularnu državu: „Mislio sam da dolazi država koja će ličiti na državu, očekivao državu koja će biti jednaka za njene građane. Mislim da imamo krug ljudi koji su u privilegiji debeloh. Nemaš tu institucija... Ako hoćeš da uništiš društvo, to napraviš na taj način, podijeliš neke male mirovine, i kažeš da oni više nikad ne moraju ništa raditi.“

Koliko je bilo teško navići se na mirnodopski život?

Edin deli radost što je rat okončan, ali ima veliku dilemu: da li ostati u vojsci ili biti civil. Kaže da je taj dan sedam puta menjao odluku: „Osnovno je bilo, kad izađem iz te kasarne, gdje ću ja taj dan ručati, večerati? Vojska to organizuje, ti ne moraš brinuti. Nekad kad nema, nema, gladni smo svi, al' uvijek znaš gdje imaš opciju, obrok... Odjeća je ta vojna. Nisi morao da razmišljaš. Sad je bio strah od civilstva, razmišljaš ono pragmatično, gdje ću večeras večerati?“

Sve sagovornike, bivše borce, pitali smo koliko im je bilo teško navići se na mirnodopski život. Različite smo odgovore dobijali, nekime je išlo teže, nekima lakše.

Fikreta kaže da je još dugo nakon rata iščekivala kada će se oglasiti sirene za vazдушnu opasnost ili drugo uzbunjivanje. Kaže i danas, kada se oglase sirene za proveru ispravnosti sistema za javno uzbunjivanje, da je to automatski vrati u rat, odmah srce počne da joj lupa.

Amir, koji je u ratu ostao bez noge, kratko odgovara da je vrlo teško adaptirati se na život osobe sa invaliditetom. Aleksandar, koga je zadesila slična sudbina, priča:

„Teško, veoma teško. Znae, sve se izdešavalo tako brzo. Iz jednog normalnog života, mladosti... Non-stop sam bio u pokretu, kući nikad nisam bio... I onda sam nastradao. Bio sam vezan za krevet, za bolnicu, toliko dugo. Osećaš se izopšteno iz društva i kad nisi mesec dana u kontaktu i u toku šta se dešava, a kamoli 2-3 godine. I kad sam došao kući posle nekoliko operacija i kada dođu drugari... izgubio sam ideju i šta da pričam sa njima. Ne znam. Pa smo pričali o mojim povredama ili o ratu... Najteži prag za preći bio je kako se vratiti u normalan život. Uzeli smo *Sony PlayStation*, igrali igrice da rasteretimo mozak, nešto smo se isključili iz tog realnog života.“

Adnan kaže: „Poslije rata sam bio bukvalno ozbiljno obolio, od PTSP-a, sad to mogu reć. Mislim, rekli su mi doktori, ali stvarno jesam loše bio, uzimao razne droge, pio alkohol... Htio sam da studiram psihologiju, otišao na fakultet, probao da slušam... Shvatio sam da ne mogu učiti koliko je bilo potrebno. Bar tad nisam mogao. Baš ono, nemam koncentracije dovoljno da pratim predavanja, a kamoli još sad da neku knjigu savladam.“

Milorad u jednoj rečenici odgovara na pitanje: „Godinama sam žuljao da to dovedem u normalu, i teško sam se privikao: dođem kući prvi dan, sve me nervira, teško se naviknuti na civilni život...“

Svetlana priča o tome koliko je teško obraditi sve što čovek preživi u toku rata:

„Ti tada nekom emocijom reaguješ, nisi u poziciji da tada uključiš sve aspekte. Prvo što su sve to vreme bila takva ratna dešavanja, drugo, kad ti izađeš iz tog jednog pakla što se zove rat, ti želiš da to što pre zaboraviš. I ne želiš da se više u glavi vraćaš na to. Ne želiš ni da pričaš. Mnogo je vremena trebalo da protekne mojom Moravom da bih mogla o mnogim stvarima da pričam. I još su neke stvari ostale neispričane... Ali naučiš vremenom da praštaš, da savladaš emociju, da savladaš bes i da pogledaš da možda stvari i nisu takve kakve ti izgledaju tog trenutka. Ali potrebno je da prođe vreme. Tačno je, vreme učini svoje.“

Suljo kaže da mu nije bilo teško navići se na mirnodopski život: „Ono što je dobro čovjek lakše prihvati. Odmah smo se navikli... Tek deset godina kasnije u Goraždu je zavladao PTSP, dosta ljudi je bilo psihički oboljelo. Pa smo osnovali organizaciju *Svetlost Drine* i organizovali te kurseve, dosta ljudi je izlečeno u tom udruženju, ali sada im nedostaje finansija.“

Đoko se priseća:

„Nije mi bilo teško da se naviknem na mirnodopski život. Meni je bilo teško kad sam ranjen, pa sam došao u Beograd, na Karaburmu, pa kad sam izašao prvi

put da idem kući. Došao sam negde početkom avgusta, a prvi put sam tražio vikend u septembru mjesecu. Previjanje je još bilo u toku, ali tražio sam, bila je seoska moba, poželio sam i ženu i djete, majku, oca. I poslali su me na vikend. I prvi moj izlazak iz bolnice, tu na okretnici tramvajskoj kod Bogoslovije: ja sam sišao i tramvaju zaškripa kočnica i ja sam zalegô na pô asfalta. Psiha je odradila svoje, podsjetilo me na zvuk granate, i ja sam zalegô sa štakama. U trenutku. Ja gledam, štikle hodaju, ljetnji period, suknje, narod staje, gleda mene, ja sam tek onda skontô da sam ja u Beogradu, da nisam u Šamcu... A kad je rat stao kod nas, pokrenuo se narod da nešto radi, da nešto popravlja. Jer nije bilo kuće u selu, u gradu, da nije oštećena od granate. Svako se uhvatio da popravlja, da malteriše, pa prozori, stakla mijenja, svaki dan mijenja neko staklo, pa najlone staviš, znaš da će sutra opet pasti. Još je to bio mir sa nepoverenjem. Ne ide to tako: potpisan mir i gotovo, ipak se to pucalo tri i po godine. Bila su i primirja, pa su ljudi ginuli na tim primirjima. I kad je potpisan Dejton bilo je žrtava, sutradan i prekosutra. U sedam dana sledećih bilo je žrtava. To nepoverenje je trajalo skoro godinu dana. Dok god nije bilo više žrtava, dok god nije krenulo međusobno komuniciranje.“

Dražen pojašnjava zašto mu nije bilo teško da se privikne na život u miru: „Na rat se nikad nisam navikao niti sam u tome vidio ikakvu naznaku svojeg identiteta. Za mene je to bila samo jedna epizoda koja je, srećom za mene, prošla bez loših posljedica.“

I Marinko tvrdi da mu nije bilo teško:

„Pa nije mi bilo teško da se naviknem na mir, jer ja sam od tih ljudi koji nije ni želio rat, jedva sam čekao da prekine. A znam neke ljude kojima nije odgovarao mir, da ne kažem, oni su u ratu ostvarili ono što nisu mogli u miru. I znam da je njima bilo bolje u ratu nego u miru. Kad je mir, onda trebaš zaraditi od svog rada, to je već... Kad je neko, da kažem žargonski, žico cigare od nas, a sad su oni gazde, a mi što smo radili pošteno prije rata, mi smo na ivici egzistencije, to je tako kod nas.“

Zvonko nam prepričava situaciju:

„Mene je zapamtila ova na komisiji, kad sam došao nakon godinu dana zatražit da mi da riješenje da idem na školovanje. U međuvremenu je prošlo nekoliko tisuća ljudi njoj kroz ured. Kad sam ušao, rekla je: Pa, vi ste dvaput ranjeni, imate povredu, po ovome što imate u dokumentaciji, vi ste u mirovini. Ja sam nju pitao šta ću ja sa 35 godina u mirovini. Žena se obezglavila, gle, budale, ovi se otimaju, potplaćuju, kupuju, trgaju se, a ova budala neće u mirovinu. I uvijek sam mislio da nas rad može izvuć i tako i dan danas mislim. I mislim za tu

populaciju braniteljsku, da bi bilo daleko bolje da je ostala u svom okruženju, da je nisu dovukli u gradove sa stanovima il' tako nešto. Da je društvo organizirano sa poslovima i radnim mjestima bilo bi to daleko zdravije. Ovo sad je brutalno zapadni potrošački sustav koji će nas, u biti, pregaziti.“

Koliko god da se razlikuju po tome kako im je lako ili teško bilo da se naviknu na život bez rata, po razlozima zašto su u taj rat otišli, po tome žive li na selu ili u gradu, imaju li posao ili penziju, u kojoj god od ovih država da žive, svi dele nezadovoljstvo ukupnim stanjem u društvu. Ili, što bi dobar deo njih rekao: „Za šta sam se ja borio?!“

Ponos

Pitali smo bivše borce i na šta su najviše ponosni od početka rata do danas, kao i da li postoji nešto na šta nisu ponosni. Najčešći odgovor koji smo dobili na pitanje na šta su ponosni jeste da su se poneli kao ljudi, da su očuvali obraz. Na primer, Đoko ovako kaže: „Svakom mogu pogledati u oči, nikome nisam napravio nekakvo zlo, i bogu hvala, hodam čista obraza.“ Avdija, pored ponosa što je ostao čovek, ponosan je i na svoje predratne prijatelje iz škole, sporta, radnih akcija, koji su različitih nacionalnosti i koji se i danas intenzivno druže, zajedno proslavljaju praznike, pa i zapevaju.

Sledeći najčešći odgovor je ponos što su branili zemlju, narod, svoj grad ili selo. Suljo je ponosan što su odbranili Goražde, što taj grad nije zadesila sudbina drugih gradova u Istočnoj Bosni, kao što su Višegrad ili Srebrenica, a i što je sam bio jedan od ključnih ljudi za odbranu grada. Ponosan je i što se odmah aktivirao da pomogne obolelima od PTSP-a. Ivo je ponosan na svoje branitelje što su izneli tešku muku, što su imali snage da sve to izdrže, što su se suprotstavili i opstali na tom prostoru i dodaje: „Mislim da smo mnogi moji branitelji i ja bili časni, poštene i da nismo napravili neka loša djela. To sam uvijek govorio u ratu momcima: ovaj rat će se kad-tad završiti, ali ajmo ostati ljudi, a ne bit neljudi. I na to sam ponosan.“

Perica je ponosan što je već sa svojih 24-25 godina bio komandir voda. Saša je ponosan što nema ni jednog poginulog u postrojbi kojom je zapovedao, kaže da mu to uveliko olakšava život. I Zoran se ponosi svojim saborcima: „Što smo radili stvari koje stotine i stotine drugih nije smjelo ni pomisliti, a kamoli uraditi. To je jedna veličina ljudi s kojima sam ja bio. Jedan drugog nikad nismo ostavili. Gubitaka, ranjavanja, svega je tu bilo, ali je sve nekako išlo maksimalno pošteno. Ratnički pošteno.“

Najčešći odgovor na pitanje na šta nisu ponosni bio je vezan za ratne zločine koje je počinila „njihova strana“.

Aleksandar odgovara:

„I jedno i drugo, i ponosan sam i nisam ponosan što sam bio učesnik svega toga. Sa jedne strane, osećao sam moralnu obavezu da odem u tu vojsku, u taj rat, u smislu odbrane zemlje i naroda, a kad se sve završilo onda sam se osećao prvih godina stvarno neprijatno što sam u tome bio. Ne znam kako bih vam to objasnio. Naravno, dešavalo se sve i svašta... Ne ponosim se što pripadam narodu koji je navodno krivac za sve ovo što se dešavalo zadnjih 20-30 koliko već godina. To mi nikako ne prija. Da se razumemo, ja se ne stidim što sam Srbin, nego se stidim toga što prozivaju Srbe za krivce. Ali tu ima istine... Kada dođem, na primer u Sarajevo ili negde na Kosovo, u Hrvatsku, negde gde me gledaju kao Srbina, a ne kao čoveka prvo. To mi je da se stidim. Jer znam da su tu pripadnici mog naroda činili zločine koji su dokazani. Ali se zna tačno ko je to uradio. I tad se ne osećam prijatno. Osećam se nekako kao da sam ja počinio taj zločin, iako nemam nikakve veze sa tim. Nosim tu neku odgovornost i to neko breme nekog stida i ne znam... ne znam kako bih opisao taj osećaj.“

Marinko nije ponosan što je ratovao, ali je ponosan što je ostao u svom gradu sa ljudima koji su zemljoradnici i radnici, što nije otišao: „Ja jesam bio u ratu, volio bih da rata nije bilo, ali ponosan sam što sam ostao tu i što mogu sutra reći bio sam tu, odbranio sam... ostao sam na svom ognjištu gdje su moji preci vjekovima živjeli.“ Ponosan je što ga cene i što je pomogao mnogima sa kojima je delio hleb, nikome zlo nije napravio, bez obzira na veru i naciju. Ne opravdava zločin počinjen u zaseocima kraj njegovog grada.⁶

Perica je, odgovarajući na pitanje, jednu posebnu priču ispričao:

„Početkom maja 1992. godine kod Šamca desilo se ubistvo nad 16 civila.⁷ Bio sam tu kad su svi sahranjeni na obali rijeke Bosne. Sticajem okolnosti, nakon završetka rata, upoznajem jednog čovjeka, nažalost sad pokojnog Marinka Bakovića iz Gradačca, koji je radio na pronalaženju vojnika i civila iz prethodnog rata. Lično sam mu pokazao lokaciju i ostaci su iskopani i vraćeni svojim porodicama.“

Dražen su u svom odgovoru na pitanje čime se ne ponosi vraća u period pre rata:

„Ono što mi je žao je da nisam sudjelovao u antiratnim naporima prije nego je rat počeo. Kad sad čitam o svim mudrim i hrabrim ljudima koji su u to

6 Radi se o zločinu u zaseocima Ekići i Alići gde je 22. juna 1992. godine ubijeno 27 civila, Bošnjaka, koji su prethodno zlostavljani. Do sada je jedna osoba optužena za ovaj zločin: Željko Novaković, a postupak se vodi protiv još dvanaest osoba.

7 Radi se o selu Crkvina u okolini Šamca. Stadion i jedno skladište služili su kao mesto zatočenja ljudi bošnjačke i hrvatske nacionalnosti. U noći 7. maja 1992. godine 16 civila je streljano.

vrijeme radili na tome da do rata ne dođe i o naporima koje su poduzimali, krenu mi suze od divljenja. No, ja u to vrijeme nisam imao tu svijest, nisam niti naslućivao kuda bi to sve moglo otići. Lepeza ljudske naravi i ljudska sposobnost da počini zastrašujuće zločine pod određenim okolnostima su mi u to vrijeme bili potpuno nepoznati.“

Učešće u antiratnim i mirovnim aktivnostima

Ivana Franović

Kada smo krajem 2001. godine odlučili da pokušamo da se fokusiramo na učesnike rata i uključimo ih u antiratne i mirovne aktivnosti, nismo znali na kakvo ćemo interesovanje naići. Poznavali smo tek nekoliko ratnih veterana s visokom motivacijom da se sretnu s *neprijateljem*, pa smo verovali da ih ima još i da samo treba da se potrudimo da ih pronađemo. Ako je naš kolega Adnan kratko vreme nakon završetka rata sa prijateljem iz Sarajeva mogao da pređe „liniju razgraničenja“ i ode u kafanu na neprijateljskoj teritoriji, ne bi li sreo ljude i pitao ih: „Šta nam je ovo trebalo?“, i ako je naš kolega Amer usred rata mogao da započne prijateljstvo s neprijateljskim vojnikom, onda je sigurno bilo još njih koji bi, pod bezbednijim okolnostima, bili spremni da sretnu bivšeg *neprijatelja*. Nismo se prevarili, ali potraga je potrajala i u nju je uloženi veliki, a ne baš vidljiv trud.

Nakon dvadeset godina rada i saradnje s ratnim veteranima i velikog broja aktivnosti koje smo prošli: od javnih tribina, preko dijaloških susreta, treninga i međusobnih poseta veterana, do zajedničkih obilazaka mesta stradanja, zajedničkih odlazaka na zvanične komemoracije stradalih u ratu i obeležavanjem neobebeženih mesta stradanja, odlučili smo da bar deo tog rada predstavimo u ovoj knjizi. Bivši borci iz ove grupe su to svakako zaslužili. Važan deo ukupne slike jeste kako oni sami taj rad doživljavaju.

U okviru intervjua sa bivšim borcima pitali smo ih kakvo im je iskustvo učešća u različitim antiratnim i mirovnim aktivnostima. Ali pre toga smo ih pitali zašto su se uopšte odlučili na taj korak da se sretnu s neprijateljem. Jer, rekla bih, to je najveći korak koji čovek može da napravi i njime izgradi temelj dovoljno jak za svu težinu koju rad na izgradnji mira i suočavanju s prošlošću nosi sa sobom. Verujem da

ova motivacija može da bude koristan orijentir mirovnjacima iz drugih teskobnih ili problematičnih regija u svetu.

Susret sa bivšim neprijateljima. Zašto su se priključili?

Bivše borce smo pitali zašto su odlučili da se sretnu s neprijateljem i kako im je to u početku izgledalo, šta su očekivali i od čega su strepeli. Velika većina nam je kao razlog zašto su se priključili navela: radoznalost. Mnogo toga su hteli da pitaju: zašto je došlo do rata, šta nam je sve to trebalo, zašto smo se zamrzeli, šta se dešavalo u drugim državama i sredinama, hteli su da pitaju nekadašnje neprijateljske vojnike zašto su učestvovali u ratu, da čuju kako drugi razmišljaju. Neki su želeli da iskoriste priliku da drugima saopšte svoju istinu. Neki su se priključili jer su verovali da se mora razgovarati da se ne bi ponovile iste stvari. Nekima nije trebalo puno objašnjenja, kao da su samo čekali da budu pozvani da u ovako nečemu učestvuju.

Suljo je odlučio da se odazove pozivu, jer je video taj *mešovit sastav* u CNA: „Civiliziranost čovjeka se ogleda u tome kakav odnos ima prema drugom čovjeku. Vi ovde imate odličan odnos i meni se to dopada i zato sam ovde sa vama.“ Nazif je čuo za ras CNA, pa je želeo da dâ svoj doprinos istini i pomirenju, jer veruje da ne može doći do pomirenja dokle god ima dezinformacija i laži.

Đoko je zajedno sa predsednikom njegove boračke organizacije bio na sastanku na kom su im aktivisti iz CNA predstavili rad s bivšim borcima i pozvali ih da se priključe. Kaže da mu je nakon toga predsednik rekao: „Ja ne idem u to, ti idi ako hoćeš.“ Pa je radoznalost presudila. Sašu je prijatelj iz braniteljske udruge pozvao da učestvuje na sastanku sa CNA, kada smo najavili prvu posetu Pakracu i Daruvaru. Neko vreme je premišljao da li da to prihvati, ali kaže da ga je baš kopkalo, i da ne bi posle zapitkivao šta je i kako je bilo, odlučio je da prisustvuje. Kaže da je bio jako nervozan:

„Ali na kraju, nije to tako strašno. Pokušao sam prenijeti prijateljima koji to nisu iskusili... Ne možeš im objasniti koliko je važno, nakon svih ovih godina, sjesti i pokušati otvoreno komunicirati s ljudima koji su ti 'do jučer' bili smrtni neprijatelji. Ne tvrdim da će svatko biti zadovoljan tim razgovorima, da će biti oduševljen, ali će čuti informacije i različita iskustva iz prve ruke. Sve je to izuzetno zanimljivo, došao sam, upoznao ljude, stekao dragocjena iskustva i nova, do tada nepoznata saznanja. Ekipe iz CNA, hvala vam, dobili ste prolaznu ocjenu.“

Jasmin se nadao da će kroz susrete i razgovore naći neku informaciju o svom nestalom bratu:

„I stvarno sam vidio, kroz priču da nismo svi neprijatelji toliki, da smo mi svi prevareni u tom ratu... Bio sam i na tim komemoracijama, bude ti teško otići i vidjeti tako nešto, ali saznaš mnoge stvari i kad se ispričaš sa ljudima, vjerujte, bude mi puno lakše. Evo, vidite, nekad znam i da zaplačem.“

Fikreta priča da se prvo priključio njen suprug Jasmin. Kad se vratio, ukućani su ga sve ispitali kako je i šta bilo. Očekivala je da dođe neraspoložen i prek, a on im je sve smireno prepričavao: „I sad ja kontam, čovječe, dva brata su mu izginula, kako on može sa njima sjediti, kako je mogô, znaš? Čuj, ako on može, mogu onda i ja. Ići ću i ja. Onda sam se prijavila.“ Kaže da je na prvom susretu bila nepoverljiva, gledala je ko je sad ovaj, pa ko je onaj. Držalo ju je to prvih sat vremena i prošlo: „Nisam smatrala da su to bili neprijatelji.“

Krešimira je poterala radoznalost:

„Znao sam sigurno da ti ljudi nemaju putera na glavi, da nisu zločinci. Sad to što su bili neprijatelji, bože moj, uvijek ima neprijateljstva pod nekim drugim okolnostima. Postaneš neprijatelj sa svojom ženom, sa susjedom, ali za sve postoji vrijeme kad ćeš izgledit. Čuo sam ponešto, pa me jako zanimalo da vidim i ja te ljude, nisam nikakva čudovišta očekivao, očekivao sam normalne ljude. Kroz te naše susrete nismo nešto previše ni razgovarali o neakvim akcijama, bitkama, ratu, ko je koga ubio, ko je napravio kakav podvig, ko je srušio bunker, nego smo pričali o neakvim normalnim stvarima, o običnim stvarima, o pomirenju, suživotu, slobodi kretanja, da ideš rasterećen.“

Perica je još jedan od veterana koji se odazvao i priključio zbog radoznalosti. Prišeća se da je prvi put došao na dijalošku radionicu sa učesnicima rata koju smo organizovali i iskreno priznaje da je pomislio da se radi o nekoj sekti, sedelo se u krugu: „Bože, đe se ja uvali! Al' izdržaću.“ Veroljub kaže da nije znao šta da očekuje, i da je strahovao da će doživeti neprijateljstvo, prezir i osudu zbog svog srpskog identiteta, kada ono tamo ljudi svih nacionalnosti...:

„... Sede i normalno pričaju i pričaju iskreno iz srca, druže se, dogovaraju gde će. Jednostavno za ne poverovati... onda jedva čekaš da se vratiš u svoju sredinu i ispričaš da to stvarno postoji, da dokumentuješ nekim fotografijama, da pokažeš ko je šta rekao, kako to funkcioniše. Jer živeti u jednonacionalnim sredinama... kod nas apsolutno nije postojalo drugo mišljenje sem našeg okruženja i možemo da zaključimo da uvek neko koristi neku situaciju, nacionalnu, ovaj je ovakav, onaj je onakav. To je za mene bio prvi put, ja kažem bukvalno sam krenuo zbunjen.“

Marinku se svidelo to što se družu pripadnici različitih vojski. Za njega su to normalni ljudi, koji su iz nekog razloga morali da odu u rat, nisu zločinci. Svidele su mu se i zajedničke akcije, posete mestima stradanja, ma koliko nekada bilo teško: „Da možemo obići, da saznamo nešto. Ja nisam neke stvari znao, zato što je bila ta blokada, ti samo slušaš jednu stranu da priča. Međutim, kad dođeš na drugu stranu, onda ti vidiš da postoji i druga strana priče.“

Svetlana je odlučila da se priključi susretima ratnih veterana nakon što je učestvovala na CNA treningu iz izgradnje mira:

„Taj kurs mirenja sa prošlošću je za mene bio mnogo koristan. Na vrlo jedan specifičan način su me zapravo ljudi koji su tamo vodili te obuke doveli do trenutka da se suočim sama sa sobom i to je zaista nešto što mi se desilo... onako čovek misli da o sebi sve zna, da su sve priče ispričane, da nema tu šta više da ga iznenadi, a zapravo shvatiš da sve vreme ti bitku vodiš u sebi... I ja sam to jako želela i bila jako entuzijastična, ali sam se bojala. Moram da priznam da sam se bojala susreta sa tim ljudima. Nisam se bojala ljudi kao ljudi, bojala sam se svoje reakcije.“

Aleksandar pojašnjava nelagodu koju je osećao:

„Nit sam imao neku odbojnost, niti mržnju prema njima. Shvatam da su i oni iz istih pobuda kao i ja otišli u rat i obukli uniformu. Svako, sa svoje strane kad gleda, dobro je uradio za svoju državu, a mi smo samo marionete, u stvari... Sa njima sam normalno pričao. Više sam se plašio toga šta ću ja da saznam šta se tu sve dešavalo nego šta će oni mene da pitaju. Plašio sam se samo tih scena sa tih mesta stradanja ljudi, nedužnih ljudi, znaš. Jer tu ljudi reaguju malo drugačije, još kad kažeš dođeš iz Srbije, drugačije je to malo... I to nije u redu da se generalizuje, da se proglasi jedan narod krivim za neki zločin. Zločin mora da ima ime i prezime. Zna se ko je to uradio ili ko je naredio. Svakako se osećam krivim. Niko ne mora mene nešto da okrivljuje... Kriv sam što nisam sprečio to.“

Zvonko je imao toliku motivaciju da se priključi, da ga nije omelo što je morao da reši zagonetku kako da dođe do Ulcinja gde se dešavao prvi susret, ni to što je morao da promeni 5-6 javnih prevoza. U nedostatku javnog prevoza od Dubrovnika do susedne Crne Gore, prijatelj ga je dovezao do granice, nije želeo da ga vozi dalje. Nije ga omelo ni to što je taj prvi susret bio dosta težak, neuspešan po mišljenju CNA. Posebno ističe da mu je značilo da upozna ljude kao što je pokojni Novica, veteran iz Vlasotinca, iz Srbije, koji ni ne pokušavaju nešto da sakriju, nego sve iskreno govore. Zvonko se još uvek rado odaziva na sve akcije i događaje.

Novica, koji nas je prerano napustio, govorio je: „Mislim da svako ko je i malo propatio te ratne traume i uopšte ko je učestvovao u njemu, negde u njemu se javlja želja da nekada porazgovara sa onim drugim, sa one druge strane. Tako i ja. Imao sam strašnu potrebu da razgovaram sa ljudima iz krajeva bivše SFRJ.“

Jedan deo ratnih veterana, posebno onih iz Bosne i Hercegovine, i pre inicijative CNA imalo je priliku da se sretne s *neprijateljem*. Sretali su ih zbog posla, ali pre svega zbog svoje znatiželje i želje za razgovorom. Često su se ti susreti odvijali u kafanama. Neki su se s neprijateljem sretali i u toku samog rata, na liniji, o čemu živopisno priča naš kolega Amer u intervjuu, a i piše u narednom poglavlju ove knjige. Tipično za ove „slučajne“ susrete jeste da se ne vodi dijalog o ratu, o uzrocima, o odgovornostima, o različitim narativima, već se oni svode na lakše teme ili siguran teren, i eventualno prebacivanje odgovornosti na neku treću, četvrtu ili petu stranu.

Avdija je preko boračkog udruženja već imao prilike da se sreće i saraduje sa bivšim neprijateljima. Sa ponosom priča da su u Brčkom udruženja ratnih vojnih invalida sa sve tri strane zajedno sa vlastima uspela da izdejtstvuju zakon o posebnim pravima porodica poginulih boraca i šehida i ratnih vojnih invalida, čime su izjednačili prava svih bivših učesnika rata.

Neki su sa nama podelili tužna iskustva kada su im neprijatelji bili članovi porodice, našavši se sudbinom na drugoj strani. Svetlanin prvi susret sa, uslovno rečeno, „neprijateljem“ je susret sa bratom od strica koji je bio u Hrvatskoj vojsci i koji je, isto kao i ona, bio u logistici. Njegovog starijeg brata ubile su srpske snage, nestao je i pronađen u masovnoj grobnici, sahranjen 10 godina kasnije. Sa tugom govori kako je bilo lakše o nekim stvarima u porodici ne razgovarati. Na žalost ni danas nije bolje. Podignuti su zidovi ćutanja.

Sinišinog tetka, Hrvata rodom, zatvorila je srpska vojska u Šamcu. Mnogi Hrvati iz Šamca i okoline bili su tu zatvoreni. Siniša se priseća da je dosta njih godinu dana ranije bilo na njegovom ispraćaju, kada je kretao na odsluženje vojnog roka. Bio je dobar s tim ljudima, komšijama i familijom. Odnosio je tetku hranu i cigare. Znao je i da se posvađa sa policajcem, kada bi zatvorenike nazivao ustašama: „Otkud ti znaš ko su ustaše, jesi ti njemu ušao u stan i video da ima slovo U? Je l' uperio pušku u tebe? Ja pričam otvoreno. Znači, ti ljudi su bili civili, izbačeni iz stanova.“ Siniša kaže da nikom ništa nije loše uradio i ponosi se da nakon rata niko nije okrenuo glavu od njega.

I Fikretina braća od tetke su se našla na drugoj strani. Videla ih je tek nakon tetkine smrti, kad je otišla na dženazu:

„Sjeli smo, ručali smo, onako kako na dženzama ide, i on je vidio mene, samo je spustio tanjur dole, i samo smo se pogledali i dugo smo se gledali. I onda sam ja pružila ruku... Prihvatio je jer... dugo, dugo smo se gledali ko će prvi, i onda sam ipak ja odlučila pružiti ruku i ne znam ni kako sam to uradila, nekako mi naišlo, i onda smo se zagrlili, i suze su išle i meni i njemu. Ali nismo ništa progovorili niti pitali šta jedno drugo, ništa. Znači, valjda je sve vidio u mojim očima, a ja u njegovim.“

Pokojni Stana, veliki mirotvorac, vrlo jednostavno nam je odgovorio na pitanje zašto je odlučio da se sreće sa bivšim neprijateljima:

„To je moja želja: pokazati ljudsku stranu da obični čovjek može zajedno napraviti ljudsku priču. Da, bili smo ratnici, ali smo ljudi. I da se poklonimo pred žrtvama drugih, mislim da je to nešto najpozitivnije poslije rata što sam radio. I to vodi ka povjerenju. O tome bi trebalo da se priča u medijima i da se ove izjave prenesu i kažu da rat nije nikakva opcija i da je rat poraz civilizacije i da se ne bi smjelo nikada više ponoviti.“

Osvrt bivših boraca na iskustvo učešća u antiratnim i mirovnim aktivnostima

U svojim osvrtima na učešće u mirovnim aktivnostima, borci su nam govorili i o tome šta im ovaj rad znači, šta misle da se njime postiže i treba li nastaviti. Pošto je priča o ratu uzela dosta vremena, odgovori na ova pitanja bili su uglavnom znatno kraći.

Većina se, pre svega, osvrta na ono što je emotivno najteže: na posete mestima stradanja žrtava ratnih zločina, a posebno kada je među žrtvama bilo dece i mladih. I tu nema mnogo priče, u jednoj rečenici kažu: to je mnogo teško.

Više njih je isticalo da im je posebno teško u slučajevima kada su počinio sa *njihove strane*. Na primer, Veroljub kaže: „Najteže je otići, iz mog iskustva, na stratišta gde si svestan da je to uradio pripadnik tvog naroda.“ I Zvonko: „Meni je bilo jako neugodno kad smo bili u Daruvaru, gdje su moji nešto napravili. I dođem u Bosnu, gdje su moji, da tako kažem, po uniformi... Nisu oni moji, da se razumijemo, kad neko nešto tako napravi, to sigurno nije moj. Ali mislim da je ljudima uvijek bilo najteže... Ne bude to uvijek glatki susret. Jednostavno, bude tu gutanja knedli, neugodnosti.“

Ipak, koliko god bilo emotivno zahtevno i neprijatno, po pravilu ovi bivši borci ne odbijaju da učestvuju na aktivnostima. S druge strane, upravo su te situacije u kojima je nekolicini ili svima bilo teško, doprinele izgradnji međusobnog poverenja,

zbližavanju i na kraju izgradnji grupe. Avdija, od svih događaja i iskustava sa akcija, kao prvu navodi sledeću situaciju:

„Poruka koju veterani šalju je vrlo jasna. Za mene najjača poruka bila je... ono što me je stvarno, ne kao Bošnjaka, nego kao čovjeka ganulo, kad je Perica došao u Srebrenicu. I čovjek se okrenu... Bilo mi je žao Perice, ja sam osjetio u njemu duboku bol, suosjećanje, pa i sram i stid. A Perica, ni kriv ni dužan, srami se i stidi nečeg... Tako da to su velike stvari.“

Mirko, između ostalog, pojašnjava zašto je važno odlaziti na mesta stradanja:

„Ja sam kroz tu Bradinu prošao 100 puta, 200 puta, nemam blage veze koliko puta sam prošao. Vjeruj mi da nikad nisam znao da je ono srpsko selo, da su tu osobe srpske nacionalnosti. Kad sam čuo da je toliko ubijeno ljudi tog dana, čak 88 ljudi je ubijeno, i to u dan-dva, to je ogroman broj, a tu sam prolazio. I kad od tih ljudi čuješ da se to desilo, a ti nisi imao tu informaciju, onda se zapitaš: kakav je to bio rat? Ja sam ratovao na ovom dijelu gdje su mene napadali i ja sam se samo branio. Tu sam vidio da su moje postrojbe HVO-a napadale na drugim prostorima i ubijali su te ljude. Onda se čovjek zapita: gdje sam ja to bio? Bio sam u ratu, trebalo bi sve da znam, a u biti, tek sada nakon 25 godina otkrivam neke stvari koje su se dešavale. Možda nikad neću ni otkriti sve do kraja svog života, ali potrebno je da budemo na tim komemoracijama.“

Posete mestima stradanja ne moraju neophodno da izazivaju neprijatna i teška osećanja, o čemu svedoči Zoran:

„Ja sam osobno osjećao neki spokoj, mir u sebi poslije obilaska spomen obilježja u RS-u. Dosta tih imena i poznajem, znam šta i kako. Drago mi je što sam otišao. Ne može se opisati taj osjećaj da pregrmi... Ali mislim da je to veliko djelo, barem sam se ja tako osjećao. I sa ispunjenim srcem sam od tamo otišao, bez ikakvih zlih ili nekih drugih misli. I mislim da svaki čovjek koji tako doživi bude mu lakše, negdje. Nečega. Ne mogu sve opisati riječima.“

Fikreta ima pomešana osećanja, i ponos i tugu: „Kad odem na ta mjesta stradanja, osjećam neki ponos, čast što mogu mali dio sebe tu dati, da odam poštovanje. Nije uvijek isto, emocije me svaki put prebace. Žao mi je, ko god da je. Proučim Fatihu, bez obzira ko god da je u pitanju... Što više idemo na ova mjesta obilježavanja, nekako smo bliži tom nekom cilju, većem miru.“

Krešimir svoje iskustvo sa mirovnim aktivnostima sažima: „Hvala vam što ste me uopće prihvatili. Stvarno vidim potencijal u ovom što vi radite i čast mi je bit dio vas. Zato nema razmišljanja je l' hoću ili neću, tu sam na raspolaganju.“

Perica izdvaja sledeće:

„Mogu reći da sam ponosan s tim što sam bio učesnik u Velikoj Kladaši. Kad smo bukvalno pomirili ljude. Tada sam video da imaju dvije džamije, dvije škole, dva mezarja, groblja, i to mi je bilo nekako teško. Baš mi je žao bilo Muslimana... Jednom sam čak rekao: postao sam zavistan od vas. Stvarno, volim taj poziv, pogotovo kad zovnete. Stekao sam jedan veliki krug prijatelja, nebitno ko je ko, naravno. Nisam vjerovao da ćemo otići čak u Daruvar, bio sam i u Kruševcu, obišli smo BiH kompletnu... Ja volim i drago mi je što sam član te grupe i u svako doba ću se odazvati.“

Ivo izdvaja atmosferu koja vlada među veteranima:

„Kad se vidimo, pozdravimo se radosno. Kad odlazimo, ajde, živio, sretno, pa se čujemo. Mislim da je to dobro. Jako je to dobro i daj bože da tako šire svi ljudi razmišljaju... Volio bih, kad bih ja kao neki borac, branitelj, mogao doprinijeti da se ona ratna slika ne ponovi. Zašto to kažem: ja imam troje djece, svi mi imamo djecu, da nešto ostavimo čistije, jasnije, da nikad ovo ne bude, radi budućnosti, generacija.“

Suljo ne navodi konkretne aktivnosti, već evaluira i predlaže širenje:

„Znate šta mi se još sviđa kod vas? Sve dobro isplanirate, sve se zna ko, šta, gdje, kad, kako, vojnički, i sviđa mi se osvrtna na akciju i analiza nakon akcije... Ovo treba da se omasovi i da se spusti, da imamo mreže u svim gradovima, da ojačamo organizacije u svim gradovima, da bismo mogli jače uticati na javne politike, na obrazovanje. Čak kad bi se mogli spustiti u škole da naši članovi ili naši lideri održe predavanja, tribine u tim školama... Prvo u sredinama gdje može, pa širiti.“

Treba li nastaviti s ovim radom?

Svi veterani koje smo intervjuisali, njih 29, složni su u tome da sa ovim radom treba nastaviti. Čak i dvojica koji su se povukli iz ovih aktivnosti (kažu: privremeno). Na primer, Đoko kaže:

„Treba nastaviti s ovakvim radom, a zašto treba nastaviti – da bi se steklo poverenje među ljudima, da bi se ljudi kao jedinice ovog društva mogli ujediniti da krenu zajedno kroz ovu borbu koja nam je posle rata ostala. Jer političari koji su sad na vlasti i koji su do sad bili na vlasti ništa ne čine da narod bolje živi, da narod živi normalno. Svi oni drže nekakve tenzije koje samo njima čine

dobro. A mislim da to ni njima ne čini dobro. Jer u našoj državi BiH, politika je najveći biznis. Trenutno.“

Drago, na pitanje treba li nastaviti, kratko odgovara: „Nama je jedino rješenje suživot.“

Više veterana je skrenulo pažnju da treba širiti taj rad. Posebno su naglasili da je važno još više uključivati i zainteresovati medije. Marinko o medijima kaže: „Vi znate da to teško prolazi, da je to bilo ispočetka nikako, dođe neko iz medija, ali nema ni na radiju, ni na nekoj emisiji. Sad smo postigli da je par izjava išlo i na televiziji i radiju, radio-stanice uzimaju intervjue od veterana, od vas, predstavnika CNA. Polako to ide, ali shvatite da to neće brže ni ići, ići će stepenica po stepenica, ali kad dođe vrijeme, to će biti normalna stvar.“

Jasmin se nadovezuje: „Radi mlađih generacija mi trebamo nastaviti i medijski... da te mlađe generacije vide šta je to. Da smo mi bili zavedeni, da ovaj rat nije vodio ničemu. Ma, ni bilo koji rat.“

Neki su istakli da je važno uključivati mlade, „jer ima dosta radikalne omladine“. Nazif napominje da svi treba da uložimo malo više energije i truda. Jasno mu je da mnogo toga zavisi i od dostupnih finansija, ali da treba češće raditi malo šire akcije koje uključuju veliki broj ljudi, jer onda to i više odjekne, a i brže se širi. Jer od nacionalnih stranaka na vlasti nema vajde. I Mirko ima važan uvid: „Mislim da je jako potrebno da bude što više ljudi, jer se mi polako zamaramo.“ Rad na suočavanju s prošlošću, bez obzira na to koliko koristan i učinkovit bio, troši čoveka. Većina nas je svesna toga, ali na to često zaboravljamo.

Šta se postiže?

Na pitanje šta se postiže ovakvim mirovnim radom bivši borci imaju više uvida. Zvonko smatra da veterani daju primer drugima:

„Na osobnoj razini želio sam pružiti podršku zato što mislim da je to zaista krasna ideja. Zato što, ako je iko u ovom ratu bio u vrhu mržnje, suprotstavljenosti, to smo mi koji smo nosili uniformu, niko nije bio više. I sada ako mi koji smo bili toliko neprijatelji i neprijateljski nastrojani, ako mi možemo sjest za stol, zašto ne bi mogli i drugi?“

Asim kaže:

„Relaksiraju se odnosi ljudi koji su jedni na druge pucali. Nekada nisam mogao ni zamisliti da ću moći razgovarati sa komandantima jedne, druge, treće ili

pete strane. U prilici sam da razgovaram s ljudima jako kvalitetno i otvoreno bez ikakvih zadržki.“

Aleksandar govori o tome šta je on ovim radom dobio. Kaže da mu je oplemenio dušu: „Nekako mi je raširio vidike... I nema tu politike, nema ničega. To je čista ljudskost u pitanju.“ Zvonko takođe pominje oplemenjivanje: „Meni je pomoglo u smislu da me je na neki način oplemenilo. I ta druženja... I neke ograde porušilo. Mislim da sam puno toga naučio.“

Doko navodi šta je on naučio: „Jedna istina izlazi na vidjelo, da nisu samo moji stradali, da i na drugoj strani ima žrtava, i da nisu samo moji pravični.“

Često su borci govorili o tome šta su sve o ratu saznali kroz mirovni rad, za mnoge zločine nisu ni čuli. Po tome se ne razlikuju od većine u društvu u kom žive. Ljudi na Zapadnom Balkanu ne znaju dovoljno ni o zločinima počinjenim nad pripadnicima njihove etnopolitičke grupe, a kamoli o zločinima koje su počinili *njihovi*: oni su tabu. Informacije jesu dostupne javnosti. Međutim, da bi se stvorila šira slika, nije dovoljno pratiti jedan ili par medija, već je potrebno uložiti malo više truda i istraživati. U sveopštoj borbi za opstanak, retki su oni koji odvoje vreme za to. Takve okolnosti su idealno tlo za razne manipulacije i potkusurivanja.

Dražen se osvrće na to kakav efekat na meštane i porodice žrtava ima dolazak mešovite grupe učesnika rata na zvanične komemoracije:

„Učinilo mi se u nekoliko navrata, u druženjima nakon komemoracija, da nas ljudi koji žive u sredinama koje su još uvijek natopljene siromaštvom i nepovjerenjem, gledaju kao da smo spasioci s druge planete, ne vjerujući da je tako nešto moguće. Kao da im nakratko, a možda i trajno, vraćamo iskru u oko i vjerovanje da je bolji svijet ispred nas.“

Zvanične komemoracije često su vrlo neprijatni događaji. Najčešće su etnički homogene i uglavnom ne služe sećanju na stradale, već podsećanju na to ko nam je neprijatelj. Služe i za političku promociju i za jačanje nacionalnog identiteta koji će biti dovoljno učvršćen samo ako je suprotstavljen nekom drugom. Kakogod, neprijatno je slušati govore i interpretacije na većini zvaničnih komemoracija, jer održavaju neprijateljstva, pa i pozivaju na mržnju. Dolazak „neprijatelja“ na zvaničnu komemoraciju je sasvim neuobičajen.

Na pitanje šta se postiže ovim radom, Mirko ističe ono što mu je najupečatljivije: efekat kakav ima prisustvo mešovite grupe ratnih veterana na komemoracijama. Kaže da je na komemoraciji u Laništima, u njegovom kraju, svećenik imao pripremljen govor, međutim, kada je čuo da su među gostima ratni veterani iz cele regije, sklonio je taj papir i govorio iz srca „kako bi i trebalo da bude“. Na kraju se zahvalio svim

gostima. Mirko kaže da je to više puta doživio na različitim mestima. Jerej u Bradini je takođe govorio iz srca i prema veteranima pokazao iskrenu dobrodošlicu. I Edin ističe to iskustvo, kaže da nakon naše posete te komemoracije „više nisu iste“. Objašnjava da samo prisustvo ratnih veterana jednoj komemoraciji razbija mogućnost da mrziš sve *one druge*, jer ako je neko došao da se pokloni tvojim žrtvama, ne možeš da ga mrziš i ne možeš čitavu jednu stranu da smatraš neprijateljskom. Zatim, ističe da u takvim situacijama dolazi do izmene vokabulara, nema pominjanja četnika, ustaša i balija, nije red širiti neprijateljstvo i predrasude, kada su ti ljudi prisutni: „Mi u Bosni i regionu imamo taj kućni red: kakav god da ti je gost, ti moraš biti prema njemu domaćin. To menja vokabular. Te situacije da po prvi put neko dolazi iz nekog drugog entiteta, a još ekstremna situacija – dolazi vojnik... To znači pomjeranje granica. Onda je svakome poslije lakše.“ Edin smatra da je posebno važno ići na komemoracije u malim zajednicama gde niko ne dolazi i ništa ne dopire. Porodicama žrtava takva poseta mnogo znači, jer su često zaboravljeni od svih. I onda kada im dođe neko „koga baš i ne vole“, to bitno menja stav, jer ni *njihovi* im ne dolaze, a *neprijatelj* dođe da im ukaže poštovanje. Kaže da je u njegovom kraju, u Zecovima, ljudima bilo najvažnije što su došli bivši vojnici VRS.

Zanimljivo je da niko od veterana nije pomenuo promenu klime u njihovim sredinama prema ideji o susretanju s bivšim neprijateljem. Ne pripisuju sebi tu zaslugu.

Čemu se nadaju?

Kada smo u intervjuima bivše borce pitali čemu se nadaju, skoro svi redom su se požalili na ukupnu političku situaciju, na očaj i nepravdu koji vladaju i činjenicu da ljudi, a posebno mladi, masovno odlaze iz njihovih krajeva. Deca većine ovih boraca već žive po zapadnim zemljama ili se spremaju da odu. Teško je nadati se pod ovakvim društveno-političkim okolnostima.

Mesud se nada da će njegovo dete biti u njegovom gradu: „Ja svoje dijete viđam svake godine, i slušam kako ono pati zato što je u toj nekoj drugoj zemlji i ja patim bez njega, i vidim na hiljade takvih slučajeva oko mene... Svakim danom vidim da to je sve gore i gore.“

Jasmin kaže da mu je jedina želja da pokušamo da vratimo omladinu, da ona više ne odlazi u svet: „Iako sam rekô da želim otići i da ne mogu više gledati nepravdu. Ja oboli, žena obolila... da ja ne mogu obezbijediti sve lijekove da se liječimo, e onda...“

Požalivši se na kompletnu društveno-političku situaciju, Ivo kaže: „Ko je kriv? Pa ja sam možda kriv. Kriv što nisam uspio da mladi ostanu ovdje. Imam dio odgovornosti, ali krivi su i oko mene. I to je taj problem što ima mnogo razočarenja, što nam mladi odlaze. Bosna ostaje zemlja staraca.“

I Fikreta se nada boljoj budućnosti za omladinu: „Nadam se da će ova moja djeca uspjeti u životu, to govorim i kao majka. Nadam se da će sva ova omladina uspjeti i da će im biti puno, puno bolje nego nama. I da nikad neće ni pomisliti da bi uzeli pušku u ruke.“

Marinko se nada da će školovanje početi opet da se vrednuje i da će se ljudi zapošljavati na osnovu školovanja i znanja, a ne na osnovu političke podobnosti. Kaže da trenutno u njegovom okruženju ima više ljudi sa „kupovnim“ (privatnim) diplomama nego sa pravim.

I Suljo se nada da će omladina prestati da odlazi, jer jedino tako možemo da sačuvamo ovu regiju. I žali se na situaciju: „A ovi tamo nameću, ovaj hoće islamsku državu, ovaj da se odvoji, ovaj državu pravi u Hercegovini, varaju ljude da bi glasali za njih. Izbjegavaju priču o ekonomiji i samo prave sirotinju. Ali vjerujem da će se sirotinja pobuniti i da će jednom reći ne.“

Milan tvrdi da je ranije bilo mnogo lakše, bilo je više razumevanja, bilo je više svega: „A sad su se političari mnogo promijenili, i samo su se fokusirali na proklete izbore. Daj im da završe izbore, obećaju med i maslo, dok ne prođu izbori, kad prođu izbori, sve bi nas ćurnuli u Drinu il' u bilo koju rijeku, pa kad bi došli izbori, posle bi nas tražili, vadili i tako. Jako su strašna vremena, mali ljudi teško prolaze, jedva preživljavaju.“

Zvonko se nada da će dobiti slobodnu državu, a ne stranačku, državu u kojoj će biti rešeno obrazovanje, zdravstvo, sudstvo i druge osnovne stvari, jer sada je sve naopako. Mirko smatra da je najbitnije promeniti svest ljudi, da lakše prihvataju drugog i drugačijeg, da bude manje predrasuda, da mogu da žive zajedno.

I Aleksandru su nade usmerene na nove generacije: „Nadam se da naša deca, unuci neće morati da rade ovo što mi radimo. Da će živeti normalno. Da će narod biti tolerantan prema svakome. Svaki čovek da ima svoj stav prema zločinu, da se to osuđuje javno, dok god može da se priča o tome i da se više nikad ne desi.“

Stana, nepopravljivi optimista, neće da duži, već kratko odgovara: „Kad čovjek radi nešto kako treba, onda je svijetla budućnost.“

Reakcije okoline

Ivana Franović

Na samim počecima svog mirovnog aktivizma, jedan deo bivših boraca doživljavao je čitav niz neprijatnosti. Pojedinci ili grupe iz njihovih okolina nisu odobravali to što se susreću sa neprijateljima, nisu razumeli o čemu se tu radi. Jedan od veterana je jednog jutra zatekao isečene gume na svom automobilu, drugi je primao preteće anonimne telefonske pozive, neke od njih su pojedinci iz okoline, poznanici, nazivali izdajnicima, neki su dobijali pretnje kada su pokušavali da organizuju posetu mešovite grupe ratnih veterana u svom mestu, neki se nisu usudili da odu na mesto gde su pripadnici njihove vojske počinili zločin zbog straha od reakcije svoje okoline. Neki su, na sreću, dobijali uglavnom podršku. I zato smo u razgovorima sa bivšim borcima za potrebe nastanka ove knjige pitali kako reaguju ljudi u njihovoj bližoj i široj okolini na njihov mirovni angažman, kakve poruke dobijaju, kako se nose sa tim reakcijama i gde nalaze podršku da nastave.

Aleksandar iz Kruševca kaže:

„U ovoj našoj grupi, nekako smo kompaktni. I čuvamo jedni druge. Ali kad se vratimo u svoje sredine, odakle dolazimo, uticaj je veliki na nas. Neki podržavaju, neki se protive tome. Kao: zašto ti ideš da se družiš sa ovima, sa onima. Ja objašnjavam da to nisu ovi i oni, to su ljudi isto kao i mi. Sad da li su katoličke ili islamske veroispovesti, to za mene ne predstavlja problem ako je neko čovek. Neki te podržavaju, kažu: Bravo, tako treba, nećemo da naša deca sutradan vuku te korene. Ali drugi su malo radikalniji, pa znaju da budu bezobrazni i vulgarni. Trudim se da izbegavam raspravu, konflikt ništa ne vredi ako ja njemu nisam do sad mogao da dokažem da to ima neku ljudsku

vrednost i da to ima veze sa pameću, koju on očigledno nema, čim može tako nešto da mi kaže.“

Nakon što su Krešimir i njegove kolege bili domaćini posete ratnih veterana iz regiona Daruvaru, imao je niz neprijatnosti: „Odjednom smo postali od ustaša četnici, mada nisam nikad bio ni jedno ni drugo. Neki ljudi su kroz priču skužili šta mi radimo, neki nisu, neki neće nikad. Rat okrene čovjeka naopako.“ Ali sa ponosom nam priča, kada se uključio u mirovne aktivnosti sa ratnim veteranima, njegova ćerka, tada studentkinja psihologije, rekla mu je: „Svaka čast!“ Porodica mu je bila velika podrška.

Asim nam kaže da sada više nema nekih problema u svojoj sredini zato što mu dolaze u goste ljudi sa svih prostora, bivši pripadnici VRS ili HVO, Hrvatske vojske ili Vojske Jugoslavije, ali da ih je ranije bilo. Međutim, kaže da je i tada imao dovoljno autoriteta da zaštiti ljude koju mu dođu. Niko mu ništa nije direktno rekao, ali je od prijatelja čuo da se priča da saraduje sa neprijateljskom stranom, da je izdajnik i slično. Nije tim komentarima pridavao važnost, kaže da se nikog ne plaši, da ima ljude koju mu veruju i podržavaju ga i da velika većina podržava mirovne aktivnosti.

I Mirko potvrđuje da je u početku bilo puno više negativnih komentara i raznoraznih situacija: da ga prozivaju što je išao u Srbiju, da huškaju protiv drugih nacionalnosti... No, imao je veliku podršku od najbliže okoline, ocenjivali su to što radi kao jako dobro. Dobijao je podršku i od onih koji su smatrali da sami nemaju snage da u takvim aktivnostima učestvuju, ali su njega bodrili da nastavi. I dodaje: „To je sve više i više ljudi koji to podržavaju. Sve više i više ljudi. Vjeruj mi, nisam nimalo očekivao da će biti ovoliko, baš tolika brojka svih ovih stvari, ali sve manje ljudi me pokušava prozivati zašto u ovome učestvujem. Jer vide da to radim samo u svoje ime, znači, radim baš ono čista srca.“

I Milan svedoči da je isprva bilo jako loše, nema kako ga nisu nazivali, šta mu nisu govorili, da je izdajnik, ovakav, onakav, ali on je sve to prevazilazio, nije se osvrtao i nastavljao je da ide dalje.

Ni Đokina priča se ne razlikuje: „U mojoj sredini je bilo zategnuto. I dan-danas s nekim uđem u polemiku zašto ja ovo radim i što to meni treba. Ima mnogo ljudi koji s nevericom to posmatraju: oni te ranili, a ti s njima ideš pričati. Ja na to uvijek imam nekakvu priču: i ja sam nekog ranio, nisam ni ja bacao kamenčiće, pucali smo jedni na druge. Ima dosta nevjernih toma. Podrška su mi moja djeca i moja porodica. Kad god dođem, kad se vratim sa skupova na kojima sam bio, onda mi traže da im ispričam šta mi se ispodešavalo.“

Suljo priča:

„Kad sam pošao za Beograd, ovi su mi neki rekli: izdajniče, ti si bio vamo, tamo. Ja im kažem: nisam izdajnik bio, nit ja znam izdati. Idem za pravu stvar. Ja idem kod ljudi koji razmišljaju kao ja i vjerovatno da ću se osećati dobro u Beogradu. Juče mi je bilo predivno veče, podsjetio sam se Skadarlije, prije iz studentskih dana i osjećao sam se slobodnim u ovom Beogradu.“

Milorad ne troši mnogo reči na ovu temu: „Velika većina me podržava. Neki rundaju šta ti s njima tamo mutiš i ja im kažem: ti treba da dođeš da vidiš šta radimo i tek onda doneseš sud. Mada, ja sa njima po kratkom postupku... On će meni to reći!“

Nazif iz Jajca tvrdi da se ljudima, kako vreme odmiče, a posebno nakon velike i zapažene posete bivših boraca Jajcu koju su organizovali, pojasnilo šta je cilj. I da mnogi o tome sada pričaju i mnogima je žao što nisu došli na taj skup.

Zvonko kaže da se na početku dobar deo ljudi ogradio: „Pusti ga, nek on lupeta.“ Ali nije strahovao, jer ne zavisi ni od koga, u penziji je. Kaže da je znao sina daviti šta je sve doživio u mirovnim akcijama i da je imao osećaj „kao zidu da priča“. Međutim, nekoliko godina kasnije, sin bi se vratio na neku od tih priča i počeo da postavlja pitanja, na šta bi Zvonko reagovao: „Tad mi nisi dao ni blizu naslutit da me čuješ, a kamoli da shvaćaš o čemu pričam! Tako da mislim i ovaj naš rad na toj razini funkcioniра, da se tu puno više ispod površine dešava i ostaće za poslije nego što je sad trenutno vidljivo, tako da mislim da ima sve to smisla.“

Veroljub iz Kruševca, kada se vrati sa neke od mirovnih akcija, prvo sve ispriča svojoj porodici, a onda prijateljima i široj okolini. Kaže da je njegova sredina jednonacionalna i da se dosta razlikuje od Bosne i Hercegovine, gde ljudi ne mogu da izbegnu suživot, pa su time svesniji situacije. Dok su oni iz Srbije, koji su učestvovali u ratnim dejstvima i onda se vratili svojim kućama, još uvek u mržnji ili pod nekom barijerom. Nije im jasno da li se završilo ili nije, da li je rat ili mir, jer nemaju prilike da se sreću s drugim ljudima. I kaže da se onda čude kad im nabraja ko je sve i odakle bio i čude se kako tako sede zajedno.

Mesud iz Goražda tvrdi da je velika većina ljudi njega i Sulju tapšala po ramenima i bukvalno im čestitala na tome što rade. Ima onih koji ih nazivaju izdajnicima, ali kad se priča ozbiljno, u velikom broju slučajeva, ljudi pozitivno govore o tome. Postavljaju im pitanja, interesuje ih kako to ide, s kim, šta, gde, i pitaju dođe li nekad do nekih konfliktnih situacija. „Ja kažem: nikada, ali dođe do tih otvorenih diskusija koje se uvek završe fino, drugarski. Eto, takva pitanja dobijamo i u kafanama.“

Svetlana kaže:

„Pa pitaju me: *a šta ti pričaš sa njima?*, na primer. Brat me je pitao: prvo, čekaj, ko su ti ljudi? Kako ti sada možeš da sediš s njima? Jeste li vi bili baš neprijatelji?

Tako. Mislim, iz tih pitanja više proizilazi radoznalost nego suprotstavljanje bilo čemu. Ali većina ljudi koje znam iz svog aktivizma, čak i iz vojske, vrlo pozitivno ocenjuje udruženje veterana. Ja baš ni jedan loš komentar nisam čula za to. Radoznali su zato što mnogo ljudi ne zna, kao što ni ja nisam znala neke stvari. Meni je trebala da se dogodi 2018. godina i udruženje veterana, pa da saznam za Prijedor i događanja. Iako sam neko ko je ipak imao neke veze sa tim vremenom, a i prostorom, i ko je mogao da čuje. Nisam ni čula, ni znala. Šta mislite, ljudi koji su se bavili svojom egzistencijom u Srbiji, ko je podizao decu, bio tesar, bila kuvarica u vrtiću... kako su tek oni mogli da čuju?“

Saša priznaje da su ga više iznenadile pozitivne reakcije ljudi koji su mu govorili: „Bravo, svaka čast, ponosan sam na tebe“, nego pretnje koje su mu jedno vreme upućivali preko društvenih mreža. „I znaš, kada vide da mi veterani svih vojski možemo zajedno, mi koji smo baš bili neposredno u sukobima i učestvovali u operacijama gdje se ginulo... Ako smo mi koji smo sve to prošli uspjeli zatomiti gorčinu i mržnju i sjesti za isti stol, zašto ne bi mogli i svi drugi? Uvjerena sam da puno ovisi od kućnog odgoja, jesu li ljudi širih svjetonazora, jesu li u stanju sagledati širu sliku, i popustiti *uzdama* nacionalizma ili pripadnosti plemenu, religiji, čemu god.“ Kaže da je bilo onih podozrivih koji su bezrazložno strahovali šta se krije iza svega, oživljava li se to neka nova Jugoslavija: „Kakva Jugoslavija, bože moj! Kolega koji sjedi preko puta mene je iz Srbije, drugi iz BIH, i ni na kraj pameti im nije da budu ikad više u nekoj Jugoslaviji, kao ni meni, to je potpuno nerearno. Potpuno je pogrešno misliti da se u pozadini ovakvih okupljanja i druženja kriju bilo kakvi politički interesi. Tragično je što politika igra na kartu nacionalizma kada god treba odvratiti pažnju od stvarnih ekonomskih i gospodarskih, odnosno egzistencijalnih problema.“

Jasmin kaže da nema nikakvih problema sa okolinom. Mada, kaže da ga je sin njegovog pokojnog brata pitao: „Striko, pa kako možeš? – Mogu. Idem tamo ne bi li s tim ljudima razgovarao, pričamo, pa vidi, danas-sutra mogu preko nekoga od njih doći do saznanja gdje je tvoj otac zakopan.“ Kaže da ga ljudi iz okoline redovno pitaju kako je bilo, gde je bio: „Interesuje ih kako je bilo tamo u ratu. Jer mi smo bili u jednom okruženju i znaju šta je bilo tu, ali ne znaju šta je bilo u Derventi, šta je bilo u Zavidovićima, ne znaju šta je bilo na drugoj strani. I onda kad čuju drugu priču, drugu istinu, zainteresovani su.“

Fikreta kaže da u poslednje vreme nailazi samo na pozitivne reakcije, govore joj da je super što je išla, da se ponose njome, ali i da žele da čuju detaljan izveštaj, pa pitaju koliko je ljudi stradalo u tom mestu, koliko je stradalo civila, ima li i dece

među žrtvama. Ali kaže da je na početku bilo osude i negodovanja: „Nekako svi su na početku bili ljuti.“

Marinko dobija pozitivne reakcije od ljudi koji ga poznaju, ali ljudi sa strane, koji to samo posmatraju, podozrivi su otkud on sad odjednom sa Hrvatima i Muslimanima: „Ja ni ne krijem, kažem: bio sam u Trusini, u Mostaru dolje... Meni je podrška što znam da sam u pravu. Ja smatram da sam u pravu i ljudi i ekipa s kojima radim znaju da radimo pravu stvar. A ti što su kao protivnici toga, oni su svagdje bili protivnici, a ništa ne rade. To su ti takozvani profesionalni kritičari koji kritikuju sve. Ali to je manjina.“ Kaže da je ljudima uglavnom čudno kako to da odjednom ljudi iz različitih vojski mogu biti prijatelji:

„Ja im kažem, ne treba im bit čudno, nit sam ja bio vojnik što sam želio, nit je onaj bio vojnik što je želio, nego jednostavno on je smatrao da je obaveza njegova da brani svoj narod, ja sam smatrao da je moja obaveza da branimo svoj narod, uradili smo to pošteno, znači, mi nemamo nikakvu mržnju jedan prema drugom... Mislim da je iskrenije ovakvim pristupom za buduće generacije, da ne dođe do ratova, nego onako glumiti bratstvo i jedinstvo, a kriti šta je ko uradio. Ili *nemoj reć, ne smije se reći*. Ovdje bar iskreno kažemo šta mislimo, i znamo na čemu smo i nadamo se da će u budućnosti to biti, da će ići ka boljem.“

Enes primećuje:

„Najviše uvreda ili podozrenja i kritika da si izdajnik, da podržavaš ove ili one je od onih koji pretenduju na određene državne ili javne funkcije, jer na taj način oni jedino mogu opstajati na vlasti, a to je apsolutna podjela na tri komponente, tri naroda, tri vojske, tri istine, tri istorije, a ja tako ne mogu da funkcionišem. Najviše doprinese da se čovjek oraspoloži je kad pričaš s onima koje zanima ovo naše. Kad čuju, ljudi najviše pitaju: je l' moguće da su ovi naši to uradili? Pa jest, bio, vidio. Malo uzmi optužnice, pročitaj pa vidi šta se desilo. Jer nije normalno, ne mogu ljudi da prihvate da je njihov pripadnik tako nešto uradio.“

Pričajući o reakcijama okoline na njihov mirovni angažman, bivši borci zapravo svedoče kako se klima u društvu polako menja. I ona se nikada ne menja sama od sebe, već su bili potrebni njihova hrabrost da se upuste u nešto što nije bilo prepoznato kao društveno prihvatljivo i njihov osećaj za poštenje i pravdu koji su tako snažni da osude nisu mogle da ih pokolebaju. Nisu ćutali i krili se. Time su utabali stazu kojom je mirovni rad mogao da dopre do mnogo više ljudi nego što smo mogli i da se nadamo.

Borac pa graditelj mira – šta čaršija kaže?

Amer Delić

Popušili smo zajedno

Rano sam spoznao da ću nekada ipak sjediti i razgovarati sa ljudima koji pucaju na mene i ja na njih, već u jesen 1993. Ono što smo imali zajedničko tada, moji neprijatelji i ja, bilo je neko primirje proglašeno zbog nekih ko zna kojih po redu bezuspješnih pregovora političkih vodstava naših zaraćenih strana. Zajednički su nam bili i nebo iznad Dubrave, hladne večeri i jutro, sati dosade koje smo provodili poput životinja u nekim jazbinama. Ono što ja nisam imao, a oni jesu, bile su cigarete. Nikotinska kriza bila je dovoljna da moj um funkcionira iracionalno, ne hrabro, već na čudan ludački način, što je bilo dovoljno da ih od „četnika“ zatražim. Vjerujući mu na riječ da ih ima i da će mi dati ako dođem po njih, otišao sam i dobio. Dobio sam tada i sliku tog neprijatelja izbliza. U tih desetak minuta uspjeli smo da prevaziđemo početnu nervozu, upoznali se i saznali jedan o drugom dovoljno da se ne smatramo krvolocima i dušmanima. Osjećao sam se kao poglavica Kočiz dok je pušio *lulu mira* sa nekim *bljedolikim*. Dogovorili smo novi susret, posebnim zviždecim kodom precizirali odziv i lozinku. I sastajali smo se u par navrata, dovodili smo svoje saborce obojica. I pričali o fudbalu, curama, ljetovanjima na moru... o ratu najmanje, samo pomen da će završiti jednog dana i da do tada treba ostati čovjek. Dobro smo se razumjeli, zašto onda ta želja za uništenjem?

Da se razumijemo, do tih susreta je došlo nakon krvavog ljeta u kojem su nas Vojska Republike Srpske (VRS) i Hrvatsko vijeće obrane (HVO) združeno napali i stavili u okruženje. Nisu nas štedjeli, ali nisam ni ja njih štedio. Svaku priliku bih

spreman dočekao. Siluete koje se pomjeraju bile su samo meta koju treba oboriti. Gledao sam dok ih pokošene izvlače i nisam ih žalio. To su bile samo uniforme sa neprijateljskim sadržajem. Imao sam koga da žalim, od nas trideset pet iz prvog voda treće čete uskoro su ostala dvadeset trojica borbena sposobnih. I sa svakim odlaskom kući sa zebnjom sam iščekivao hoće li mi ko prići i pitati me da li sam čuo ko je poginuo. A tog ljeta su mi često prilazili s tim pitanjem. I krajolik se mijenjao, kao da je Zavidoviće napao virus čiji su simptomi spaljeni krovovi, izrešetane fasade i groblja automobila. Širio se nezaustavljivo. Imao sam osjećaj da prolazim kroz ulice Bejruta, kadrove koje sam kao dijete zapamtio iz priloga večernjeg dnevnika. Nisam zagledao osmrtnice na zidovima, samo sam čekao taj šapat od kojeg sam strepio, *znaš li ko je poginuo?*

Nakon što sam upoznao „neprijatelje“ oživjela mi je ponovo vjera u obične čestite ljude koji ne ratuju nošeni mržnjom, već pomjerani u svojim manevarskim jedinicama na mjesta u koja nečija ruka prstom upre na vojnoj karti. Razmišljao sam o tim ljudima, lako sam se mogao sa njima poistovjetiti. Nijedno ljudsko biće ne zaslužuje da se smrzava, kisne, gladuje i pritom još strepi od toga da bude ubijen. Čemu razum, čemu moć govora, šta je to što od ljudi pravi predatore, kako u ljudima probuditi saosjećanje za druge? Rojila su se pitanja u glavi. O politici i ideologijama, etničkim podjelama i teritorijama tada sam malo znao, bilo mi tek dvadeset.

Došlo je i to vrijeme u proljeće 1994. kada su se jedinice VRS-a povukle s položaja na samom prilazu Zavidovićima. Kasnije sam njihove vojnike do kraja rata viđao zarobljene, dok ih sprovode, ili mrtve. Bilo mi ih je žao u oba slučaja, i njih i njihovih porodica. Zamišljao sam sebe na njihovom mjestu, a znao sam kako zvuči krik majke kada joj jave da joj je sin poginuo. Taj bol i strahotu sam upoznao na svojoj strani, ali jednostavno nije tu omeđena ostala. Vjerovatno je prva cigareta popušena sa Mladom otvorila vrata moje duše i rekla bujrum, ima kod mene mjesta i za vas, neprijatelji moji. I nikad se više nije ponovio razgovor uz cigaretu. Znao sam ipak da će doći i taj dan, ako preživim. I ako bude voljnih sagovornika.

O tom periodu i tim susretima se u mojoj sredini znalo. Bilo je strahovanja da će zbog šverca, koji se bio raširio, pasti položaji i da ćemo doći u bezizlaznu situaciju. Mnogi su se švercom obogatili, neki su platili glavom, ali i danas se može čuti da je na taj način spriječeno masovnije stradanje i da su mnoge glave sačuvane, jer ipak se manje pucalo. Zezali smo se kasnije da nam je pušenje produžilo život.

Susreti bez uniformi

Na pitanje da li sam spreman da se sretnem sa bivšim neprijateljima i da razgovaram s njima i o ratu i o potencijalu izgradnje mira nisam imao dileme da odgovorim brzo i potvrdno. Bilo je to 2003. godine, a ja sam se već neposredno nakon rata kretao po Žepču i Doboju, sretao ljude, družio se, sarađivao, trgovao... ali temu rata nismo otvarali. Ovakvu priliku – da baš pričamo o ratu – čekao sam eto nekih osam godina i bio sam silno uzbuđen jer će se dogoditi. Nisam imao pojma šta me čeka i podijelio sam taj osjećaj zbuđenosti sa prijateljima, navodeći samo da ću se sresti sa učesnicima rata sa svih strana. *Idi, pa ćeš nam pričati kad se vratiš najčešće je što sam od njih tada čuo.* Bili su vidno iznenađeni, kao i ja uostalom, da to uopšte postoji i da to neko organizuje. Slobodne dane na poslu sam uzeo navodeći da idem na neki edukativni seminar. Otišao sam na Bjelašnicu na Trening iz izgradnje mira za učesnike ratova koji je organizovao Centar za nenasilnu akciju (CNA) odlučan da se otvorim pred neznancima, isto očekujući i od drugih. Prvi susret bez uniformi, koje bi mi pojasnile ko su *moji* a ko *njihovi*, bio mi je poprilično zbunjujuć. Neki su me prilikom upoznavanja odmah i zagrlili, kao da smo jarani iz škole koji se dugo nisu vidjeli. Pala mi je na um taktika grljenja neprijatelja koju smo primjenjivali u ratu da bi im bili što bliže, kako nas ne bi mogli gađati artiljerijom. Sad opet grljenje, ovaj put mirotvorno u stilu *gdje si brate, ko nas to posvađa?* Čuvši imena i naglasak već sam ih mogao detektovati ko su i odakle. Bilo nas je iz BiH, sve tri vojske, Srbije i Hrvatske. Borci iz ratova u Hrvatskoj, BiH, SR Jugoslaviji i Kosovu, ili iz jednog rata od 1991. do 1999. kako ga neki karakterišu. Dobrovoljci, mobilisani i profesionalci. Puno ljudi, puno sudbina. Kad vidiš amputirca znaš da je velika trauma tu, ali tek kad popričaš sa nekim ko je naizgled neokrznut i čuješ za terapije sa koktelom lijekova ili da sa rakijom uveče liježe i ujutro se budi, shvatiš kolika je šteta učinjena i počneš i kod sebe da prepoznaješ posljedice. Međutim, lične priče smo najčešće razmjenjivali u slobodno vrijeme. Ipak smo bili okupljeni da vidimo šta možemo učiniti da se ponovo kroz rat ne prolazi, ni mi ni generacije poslije nas. Nekako su se sa radionicama ispreplitale teme i o karakteru rata, nismo imali konsenzus o tome. Vezivno tkivo među nama bili su žal za izgubljenim životima i za brojnim ratom unesrećenim ljudima. Zajednička nam je bila osuda ratnih zločina, odricali smo se onih počinjenih u naše ime, osjećali ih kao vlastitu sramotu. Na tim temeljima počeli smo da zidamo povjerenje i uspostavljamo saradnju.

Po povratku su me pitali koga sam sreo, šta pričaju, odakle su, jesu li svjesni zla koje su nam nanijeli? Nastojao sam da поближе objasnim da sam sreo čestite ljude, da nema zločinaca među njima, bar tako sam osjećao, da im je stalo da se zlo ne ponovi i da im je žao ljudske patnje na svim stranama. Većinom su podržavali i mene i ideju

saradnje, bilo im je važno da se stvari počinju pomjerati. Naravno, bilo je i skeptika koji su tvrdili da proces izgradnje mira i pomirenje zavise od onih koji su i doveli do rata – političara. Bez njih to ne pije vode, smatrali su. A bilo je i protivnika takvih susreta, osjećali su da je nad našim narodom i državom izvršena čista agresija i da se saradivati može tek nakon što pravda stigne zločince i druga strana se izvini i pokaje.

Bila mi je važna podrška koju sam dobijao, što od prijatelja što od moje porodice, za skeptike i protivnike nisam mnogo mario, znao sam da će ih uvijek biti. Imao sam viziju da smo počeli nešto vrijedno za opšte dobro, sva druga iskustva iz Evrope i svijeta bila su teško primjenjiva za naše podneblje.

Morali smo krenuti iz početka i usput učiti.

Treći svjetski rat u mom rodnom kraju

Saradnja među nama, bivšim borcima, razvijala se kroz zajedničke posjete, prilikom kojih smo obilazili memorijale i upoznavali se kontekstom rata onako kako se doživljava i interpretira na lokalnom nivou. Te posjete je posebno obilježila spremnost i da se govori o ratnim zločinima vlastite strane. Gdje god da smo išli znali smo da, i uz zvaničnu politiku sjećanja, ta mjesta iza kulisa imaju i događaje u kojima su drugi stradali, a o kojima se ne govori, osim u sudnicama i danima sjećanja koje organizuju povratničke zajednice. Tako je došlo vrijeme i da obiđemo Zavidoviće.

Tri i po godine rata na prostoru općine na kojoj su se svi sukobili sa svima. HVO i ARBiH su 1992. postali saveznici po postavkama nove i nezavisne BiH koja se *branila od velikosrpske agresije*, VRS je uz pomoć JNA nastojala da očuva *vjekovna srpska ognjišta* nauštrb tuđih ognjišta u dolinama Krivaje i Gostovića, koja su proglašena Srpskom opštinom Zavidovići, gdje su i formirana jaka vojna uporišta. I tako je bilo do juna 1993. kada smo počeli i HVO smatrati *agresorskim i velikohrvatskim*, a novo savezništvo koje se rodilo između njih i VRS-a smatrali smo prirodnim slijedom događaja koji ima za cilj uništenje Bošnjaka i Bosne i Hercegovine kao države. A onda smo se u martu 1994. sa Vašingtonskim sporazumom mi Bošnjaci *pomirili* sa Hrvatima, a oni raskinuli *vjeridbu* sa Srbima, koji su nam ponovo postali zajednički neprijatelj. Zavidovičko ratište je bila ratna zona gdje su se sukobljavale jedinice iz Zavidovića, Žepča, Maglaja, Teslića, Doboja, Prnjavora, Zenice, Bijeljine, Banja Luke, Jajca, Kaknja, Tuzle, Gračanice, Banovića, Srbca, Bijeljine, Živinica, Lukavca... I kao da nam naša domaća muka nije bila dovoljna, paradirali su našim prostorima jedinice kojima su komandovali Englez, Albanac, Zenga, Abu ovaj, Bin onaj..., pa HOS-ove formacije iz Imotskog i Hercegovine, paravojne formacije iz Srbije, ruski dobrovoljci

sa kozačkim atamanima i odred El-mudžahidin sa dobrovoljcima iz panislamskog afroazijskog svijeta od Magreba do Kine. Jedinice UNPROFOR-a patrolirale su među nama sa svojim transporterima, *plave šljemove* prozvali smo *Štrumpfovima*, a pred kraj rata snage NATO saveza začinile su ovaj *bosanski lonac*, gađajući avionima telekomunikacione centre VRS-a na Ozrenu.

Uz pomoć Armije RBiH opstali su Bošnjaci na ovom prostoru, ostvarili velike vojne pobjede, ali plativši životima najvišu cijenu. S ponosom se ističe multikulturalnost sredine, navodeći primjere Hrvata i Srba koji su ostali i dijelili sudbinu sa ostalim stanovnicima, tesačuvane katoličke i pravoslavne bogomolje u gradu. Ono što je ostalo kao teret koji pritišće tekovinu odbrambeno-oslobodilačkog rata i našeg doživljaja istog, jesu brutalni postupci i ubistva zarobljenih pripadnika VRS-a na vozućkom ratištu u ljeto i jesen 1995. godine. Teško da se i od koga može čuti formulacija da su Srbi i Hrvati protjerani sa ovih prostora, rijetko ko kaže i da su izbjegli. Uglavnom se kaže da su otišli na poziv svojih tadašnjih vojno-političkih predstavnika, tako da i odgovornost leži na njima.

Ovako nekako bi glasilo sažeti opis ratnog perioda, uzimajući u obzir moju subjektivnu interpretaciju koja ovdje služi da bi se dočaralo u kakvoj sredini je trebalo uspostaviti saradnju s boračkim organizacijama i političkim predstavnicima te organizovati mirovne akcije.

Boračke organizacije: nemamo mi ništa protiv, ali...

Poseban izazov mi je bio ostvariti kontakt sa boračkim organizacijama, odnosno ljudima koji ih predstavljaju. Nisam poznavao te strukture, niti sam imao neke preporuke, preostalo mi je da idem od jedne do druge i pokušam da pobudim interes za mirovne akcije. I tako sam ih redom posjećivao. Olakšavajuća okolnost je bila ta što sam sretao uglavnom poznate ljude, bivše komandire koji su takođe prepoznavali mene, tako da je izostala nelagoda i lakše je bilo započeti razgovor. Razgovarali smo nasmijanih lica, sjećajući se zgoda iz rata, ali sa prelaskom na temu zbog koje sam konkretno došao, osmijesi sa njihovih lica su nestajali i javljala se zabrinutost. Nijednom nisam čuo da je neko izričito protiv saradnje, ali završavalo je na način da će se razmotriti, iznijeti prijedlog pred predsjedništvo i članstvo organizacije, pa će me obavijestiti... što se u konačnici nije dešavalo. I tako je bilo sve dok nisam došao u kontakt sa članom Organizacije ratnih vojnih invalida (RVI) Zavidovići '92. Na prvu je reagovao pozitivno, svidjelo mu se to što radimo i ponudio je pomoć oko bilo čega što bismo organizovali u našem gradu. Takođe, bio je uvjeren da bi

nam se još neko od njihovog članstva želio pridružiti. Naveo mi je primjere dobre saradnje između klubova koje sačinjavaju ratni vojni invalidi i takmiče se u sjedećoj odbojci, te kako osim tog takmičarskog dijela imaju prostor i za druženje, a povezuju se i u kampanjama protiv proizvodnje i upotrebe nagaznih mina. Govorio je o tom pređenom putu, na početku obilježenim nervozom, donekle i strahom, od odlaska na gostovanje u nekadašnje neprijateljske sredine, a danas normalnim susretima prilikom kojih borba traje samo između prvog i posljednjeg poena. Pitao sam: *Pričate li o ratu, zločinima... Slabo*, odgovorio je, *uglavnom su teme one svakodnevne u kojima smo bliski i o stvarima o kojima se slažemo. Priča o ratu nekako nam se ne uklapa, znamo šta je, mi smo posljedica, ali nije dobro da počnemo da upiremo prstom jedni u druge i da se optužujemo. Ovo što vi radite mi je interesantno, mora se govoriti i o ratu i o tome kako da se ne ponovi.*

Zajedničke akcije: kako su se stvari razvijale i mijenjale

Prva posjeta Zavidovićima organizovana je 2008. godine. Uz domaćine iz RVI, obišli smo neke nekadašnje ratne položaje, centralno spomen-obilježje poginulim pripadnicima ARBiH i civilima, ali i prostor nekadašnjeg logora i tada neobilježenog mjesta stradanja srpskih zarobljenika *13. kilometar*. To su bili sami počeci zajedničkih obilazaka spomenika i stratišta, nismo u to vrijeme ni cvijeće polagali, a mediji nisu iskazivali neki poseban interes, osim novinara lokalnog radija niko se više nije ni pojavio. Najveće dostignuće ove posjete bilo je to što su domaćini, uz svu potrebu da govore o ratu iz vlastitog ugla i o podnetim žrtvama, imali i potrebu da otvoreno govore i o zločinima počinjenim nad srpskim zarobljenicima. Bivši pripadnici VRS-a su istakli da im je to mnogo značilo i doprinijelo izgradnji povjerenja unutar naše grupe i jačanju saradnje.

Tokom te posjete imali smo susret i sa političkim predstavnicima opštine, kojima smo uputili inicijativu da se na *13. kilometar* postavi spomen-obilježje. Naš dolazak su pozdravili. Tadašnji načelnik je govorio kako je pozitivan iskorak za naše društvo da učesnici rata promovišu pomirenje i da će inicijativu proslijediti na razmatranje opštinskoj komisiji za spomenike. Evidentno je da ta inicijativa nikad nije ni došla do pomenute komisije. U nekim kasnijim kontaktima i razgovorima moglo se čuti i koje su prepreke da se podigne spomenik predstavnicima protivničke strane. Argumenti su *da su to bili vojnici, da nije bilo civila, a oni su i naše civile ubijali, ne zna se ni da li su pobijeni – nema tijela, a šta su očekivali nakon onoga šta su oni nama radili...* Pokušao sam objasniti da je zločin dokazan i procesuiran i da će se lista procesuiranih širiti, da

određenje prema zločinu koji su pripadnici naše strane počinili i poštovanje drugih žrtava ne umanjuje ni naše žrtve niti traži od nas da poplujemo naš ratni angažman i doprinos odbrani. Ali uzalud, u to vrijeme nije bilo dobre volje za tim činom.

U samom gradu ta posjeta i nije bila baš zapažena. Ono što sam tada lično osjećao bio je ponos da sam doprinio nečemu takvom i da je sve prošlo u najboljem redu. Uživao sam u narednom periodu u prepričavanju događaja za kafanskim šankovima. Ko me je imao priliku slušati – podržao je ovu akciju.

U Zavidoviće smo dolazili i 28. juna 2014. godine. Tada sam već bio član CNA. Na poziv Organizacije RVI došli smo sa grupom da prisustvujemo komemoraciji na Koti 715. Znali su ljudi prisutni na komemoraciji, a bilo ih je više stotina, da je naša grupa mješovita. Prilazili su, raspitivali se ko je odakle, upoznavali se i stvarno nam nijedna loša riječ nije bila upućena. Predsjednik RVI je bio voditelj protokola i tada se upoznao sa nama. Unaprijed se izvinio jer će *morati* da koristi teške termine za neprijateljsku stranu, *četnici, agresori...* Nakon programa je opet došao i bio sa nama, ponovo iskazao nelagodu, navodeći da se tako mora na ovakvim skupovima. I od tada do danas se više nismo ni razišli, podržao nas je u svakoj narednoj prilici i postao standardni član naše ekipe, redovan na svim posjetama i komemoracijama na svim stranama na koje smo išli.

Naredni dolazak na područje Zavidovića bio je povodom komemoracije koju organizuje Zavičajno udruženje Zavidovićana sa sjedištem u Doboju. Radi se o Srbima izbjeglim u ratu sa tih prostora, uglavnom iz Vozuće i Gostovića, koji 10. septembra pred spomen-crkvom obilježavaju *Dane egzodusa* u Stogu kod Vozuće. I tu smo naišli na gostoprimstvo, a meni lično je bilo značajno da sam sreo ljude koji su poznavali mog oca i obavezali me da mu prenesem pozdrave. Čudan je taj osjećaj da srećeš ljude iz svoje zajednice koji su sad negdje drugo i dolaze svojim kućama maltene kao gosti, pod zaštitom bar stotinu policajaca. Mnogi će reći da ta zaštita ne treba, ali sigurnosne agencije su tu da procijene. Teško nama u kakvom društvu živimo.

I prilikom ovog dolaska naše grupe, članovi Organizacije RVI, iako nisu bili organizator događaja kojem smo prisustvovali, potrudili su se da budu dobri domaćini u našem gradu. Vodili su našu grupu u obilazak svojih prostorija u čijem sklopu je i radionica za izradu ortopedskih pomagala te u obilazak parka *Kamene kugle*, prirodnog geološkog fenomena u blizini grada. Niti jedne zamjerke nije bilo vezano za povod kojim smo došli, a značajno su nam pomogli da se barem malo relaksiramo, jer komemoracije su uvijek stresne i ostavljaju posljedice.

Novu posjetu smo organizovali 6. jula 2017. godine, a tada su nam, uz lokalni ARBiH RVI, suorganizatori bili i članovi dobojskog Odbora RVI VRS-a i predstavnici Zavičajnog udruženja Zavidovićana u Doboju. Posjetili smo spomenike stradalih civila i vojnika sva tri naroda i sve tri vojske na području općine Zavidovići. Obilascima su se pridružili i predstavnici sve tri vjerske zajednice. Ovaj put smo polagali i cvijeće, a privukli smo i veliku medijsku pažnju. Ponovno smo posjetili tada još uvijek neobilježeno mjesto stradanja *13. kilometar*. Imali smo priliku susresti se sa predstavnicima lokalnih vlasti Zavidovića predvođenih načelnikom, a pridružio nam se i tadašnji gradonačelnik Doboja. Ponovo smo na tom sastanku inicirali potrebu da se *13. kilometar* dostojanstveno obilježi. Sama posjeta je protekla u najboljem redu, ja sam u više navrata od ljudi čuo pozitivne komentare, a pitao sam i predsjednika RVI za reakcije u gradu, kako su prošli. *Bilo je prigovora od strane nekih pojedinaca, optuživali su nas za saradnju s četnicima. Ne znam šta oni hoće, da nam i djeca ratuju. Važno je da mi imamo podršku svog članstva i skupštine, eto i načelnik nas je podržô.* Reče čovjek kako jeste i bi mi drago čuti. A ni nepuna dva mjeseca nakon ove zajedničke posjete, tačnije 28. avgusta, na *13. kilometru* je postavljena spomen-ploča. Koliki je bio naš utjecaj, ne znamo, ali vjerujem da smo bar osvijestili potrebu da se ona postavi i možda bili spona između političkih predstavnika i udruženja žrtava. Neko je iskazao nezadovoljstvo zbog postavljanja tako što ju je oštetio neposredno nakon postavljanja, ali važno je da je po saznanju da je ploča skrnavljena, na zvaničnoj web-stranici Općine Zavidovići, načelnik osudio taj vandalski čin i pozvao nadležne da sprovedu istragu i pronađu počinitelja. I predstavnici Republičke organizacije porodica zarobljenih i poginulih boraca i nestalih civila RS-a bili su nezadovoljni lokacijom na koju je postavljena, jer je udaljena od puta, ali šta da se radi, i ovo je uspjeh. Doći će valjda vrijeme da sjećanje na nečije stradanje neće više biti uzrok nečije frustracije i spomenik smatran smišljenom provokacijom.

U Zavidovićima smo organizirali i druge aktivnosti, kao što su izložbe i studijske posjete, a po pravilu naši domaćini bili su ratni veterani iz ovog grada. Ideja da se podigne zajednički spomenik na Koti 715, iako do sada nije realizirana i sam proces je zaustavljen, pokazuje ne samo dubinu naše saradnje, već i limite koje nismo uspjeli prevazići. Barem za sada.

Ovaj prikaz je svjedočanstvo da se u lokalnoj zajednici može puno napraviti uz dobru volju i posvećenost ljudi koji su spremni da poduzmu određene korake ka izgradnji stabilnog mira i prosperitetnog društva. Pod tu spremnost podrazumijevam i hrabrost da se preuzme i određeni rizik da budeš proglašen izdajnikom, predmet politikantskih špekulacija i ucjenjivan da ćeš biti egzistencijalno ugrožen. Iako sam u

dosta situacija bio brižan, članovi Organizacije RVI su me umirivali da se ne brinem previše, jer su oni u ratu dali ovoj zajednici sve što su mogli i da će teško neko njima da se suprostavi i da ih napadne. Jednom prilikom su mi se samo požalili da im je najteže kada trebaju lokalnom udruženju poginulih prije dolaska grupe pojasniti ko im dolazi i zašto. Ali i oni su ih uvažavali tako da nije nikada došlo do toga da im uskrate podršku i uslovljavaju ih bilo čim. Razumio sam ih u potpunosti.

O sebi i svojim

Ne bih uspio do danas biti angažovan u izgradnji mira bez podrške koju imam u svojoj porodici. Supruga je uz mene i kaže da lakše podnosi naš periodično odvojen život znajući da radim ono u što vjerujem. Teško mi je biti odvojen od nje i djece, ali uspjevamo i istrajavamo.

U gradu je malo ljudi i znalo čime se bavim, ali kako su naše akcije postajale prisutnije u medijima i na društvenim mrežama doživio sam da mi ljudi prilaze i izražavaju podršku. Pogotovo nakon neloliko nastupa na televiziji: i nepoznati ljudi su me pozdravljali i imali potrebu da mi se obrate. Nekima je bilo važno to što radim, a nekima to što sam iz njihovog mjesta i doživljavaju me kao svog predstavnika u glavnom gradu, ne mareći pri tome mnogo u čemu, vjerovatno misleći da sam političar. Nikada nisam doživio neku neugodnost ili optužbu. I danas imam prilike da razgovaram sa čovjekom koga poznajem iz viđenja, znam da je u ratu bio u jedinici koja je imala izražen vjerski karakter, a koji u svakoj prilici kada me vidi, čak i kada je u automobilu zaustavi se i izađe, ima potrebu da popriča sa mnom. Najvažnije mu je da ja u tome čime se bavim ne zanemarim naše žrtve i naše stradanje, a sve ostalo što radimo podržava, jer ima povjerenja u mene.

A moj otac, mudrac od osamdeset godina, kad god se odnekle vratim, posadi me kao malog dječaka ispred sebe i hoće sve da mi ispričam do zadnjeg detalja. Kada vidi da mi je teško i da sam obeshrabren kaže: „Čitaj knjige i tako odagnaj teške misli, to što radiš je veliko, pozivaš na dobro i mir, tako su i Isus i Muhamed radili.“ Kaže on, zakleti komunista i deklarirani ateista. A meni bude lakše.

Sklad i harmonija? Neki zaključci, izazovi i naredni koraci

Nenad Vukosavljević

Okupljanje ljudi koji su se međusobno ubijali, katkad bukvalno – jer su učestvovali na istom ratištu ili su direktni svedoci događaja u isto vreme, na istom mestu sa različitih strana – zvuči neverovatno, ali samo na prvi pogled. Kao što mnogima deluje sasvim realno da prilikom takvih susreta dođe do fizičkog nasilja između učesnika, naše iskustvo nam govori sasvim suprotno, jer se to nikada nije desilo. Bivši borci nisu ljudi natprosečno skloni nasilju.

Pojedinačne motivacije bivših neprijatelja za susret jesu specifične i proizlaze iz životnih iskustava ponaosob, ali ono što im je svima zajedničko jeste neposredno iskustvo rata. Iako ovo iskustvo različiti ljudi prerađuju na različit način, ono što je svima zajedničko je da su im životi trajno obeleženi, nepovratno su i temeljno preoblikovani ratnim iskustvom. To izvesno važi za sve koji su direktno na svojoj koži osetili strahote, ali i za one koji su uspeli da ih izbegnu napuštajući svoj rodni kraj i zemlju.

Neki od njih pominjali su radoznalost da sopstvene pretpostavke o stavovima neprijatelja provere u stvarnom životu. Drugi, posebno nakon pretrpljenog dužeg ratnog perioda, osećali su potrebu da im kažu „kakvu su nam nepravdu načinili“. Iza potrebe da se to iskaže stoji želja da vas neprijatelj prepozna i poštuje kao sebi ravnog, da se prekine ratni odnos težnje ka uništenju, da se povrati osećaj relativne sigurnosti. A ono što se uobičajeno dobije, nije samo spremnost da se sasluša i

poštuje, već i spremnost da se saoseća. **A saosećanje pokreće spremnost da se drugi čuje i razume.** I to je nepovratni lanac događaja, ne zato što vas nikada više ne može obuzeti mržnja, jer se to može dogoditi, već zato što u srcu znate da nisu svi isti, čak i kada su vam pretnja, znate da je prekoputa ipak čovek, a ne monstrum.

Retko ko će prepoznati u sebi potrebu da se oslobodi tereta mržnje, a to je ono što ja vidim kao glavnu pokretačku snagu ovih susreta, ona je tu kao intuicija, kao vodilja kroz stanja nemira, sumnje i nadanja. Ona je tu i kod onih koji iz svoje sredine sasvim nesvesno vuku matrice ponašanja i nacionalističkih stavova koje drugi doživljavaju kao pretnju i nepoštovanje i kod onih koji su prošli proces samorefleksije i izgradili sebi nov siguran prostor, koji se ne koristi ratnim poštapalicama (korišćenje uvredljivih izraza za druge ili veličanje ratnih komandanata koje drugi vide kao dokazane zločince) kao metodom drugarskog povezivanja.

Često se pretpostavlja da su ratni veterani konzervativna populacija, neka grupa koja je sklona brzim osudama i zaključcima, i da nisu otvoreni ka procesu pomirenja. Ipak, **oni nisu homogena grupa.** Ratno iskustvo trauma, preživljavanje i život od danas do sutra, većinu je naučilo razumevanju ljudskih slabosti, kakvo nije uobičajeno u društvu. Spremnost naših saradnika ratnih veterana na razumevanje uzroka ovisnosti, neuravnoteženosti ili prosto ljudskih grešaka izvesno je veća nego što je to bila moja pre nego što sam ih upoznao. **Njihova spremnost da se međusobno solidarno pomažu u raznim životnim nevoljama nešto je što im se podrazumeva.** Sukobi oko političkih stavova i interpretacija događaja iz prošlosti su sastavni deo procesa i saradnje. Ipak, u dijaloškim radionicama nije bilo tabu tema. Imali su priliku da jedni druge pitaju razna teška pitanja i podele svoja iskustva, a to je važna podloga za odnos koji su gradili. No, to ne znači da do sukoba ne dolazi iznova, oko stvari na društvenim mrežama koje se jednima sviđaju, a druge vređaju, na primer. Razgovor o tim kontroverznim pitanjima bio je neophodan u redovnim razmacima, čak i kada je reč o ljudima koji su duže vreme aktivni u izgradnji mira. Neki su se i povlačili iz razloga što nisu želeli da budu u grupi sa onima čije stavove smatraju neprihvatljivim, a nisu imali volje da te stavove prozovu.

Ipak, nisu nužno različite interpretacije prošlosti bile uzrokom sukoba, jer takva postavka podrazumeva utemeljen, čvrst stav i verovanje u njegovu ispravnost. Puno češće su sukobi među bivšim borcima otvarani, jer je neko podržao neki nacionalistički stav ili se slikao sa nekakvim nacionalističkim suvenirima koje drugi doživljavaju kao fašističke i neprihvatljive. Međutim, u pozadini takvih situacija najčešće stoji čista nepromišljenost i odsustvo svesti da forme socijalizacije u svom etnički homogenom okruženju sadrže „folklor“ koji poseduje elemente ekstremnog nacionalizma, koji je toliko raširen da ljudima ne pada napamet da to nekome može da smeta. Tako

će se objavljivanje fotografije sa kokardom doživeti kao grub napad i vređanje, iako to nije bila namera. **Komunikacija oko toga kako ljudi sa druge strane doživljavaju takav potez zapravo doprinosi promeni.** Ali takvi potezi seju nepoverenje i neće svako imati volje da razgovara o nečemu što im se čini očiglednim. Ovakve situacije su nas pratile proteklih godina i najbolji odgovor na njih jeste kreiranje prostora da ljudi vode dijalog i komuniciraju o situacijama koje su im smetale. Zvuči banalno, ali je delotvorno.

Različite interpretacije prošlosti najčešće nisu tema oko koje je moguće usaglašavanje ljudi koji su ratovali jedni protiv drugih, no ono što jeste moguće i što je važno učiniti jeste ne dozvoliti da se negiraju proverene i dokazane činjenice o događajima u ratu. U praksi to znači da npr. oni koji su se borili na strani VRS nikad neće prihvatiti tumačenje koje smatraju uvredljivim: da su oni ratni agresori (a da su drugi branitelji), ali mogu i hoće da prihvate utvrđene činjenice o broju ubijenih ljudi od strane njihove ili bilo koje druge vojske. **To prihvatanje činjenica, ma koliko ponekad teško išlo, jeste zajedničko tlo, kao što su i individualna krivica za zločine i zajednička odgovornost za društvo/državu u kojoj se živi.** Bilo je, naravno, pojedinaca koji su umesto prihvatanja činjenica zagovarali pristup „da zaboravimo prošlost i okrenemo se budućnosti“, no po pravilu se ispostavljalo da postoje vrlo određeni lični interesi zbog kojih se zagovaralo zaboravljanje prošlosti. Kakogod, namera da se zaboravi patnja iz prošlosti bila je i ostaje potpuno neodrživa, što se vidi iz toga da je neuspešno zagovaraju razne političke opcije nastojeći da time izbegnu prihvatanje sopstvene odgovornosti za učinjene nepravde.

Jedan specifičan aspekt, koji proizlazi iz činjenice da su u ratovima na prostoru BiH, Hrvatske i Kosova kao vojnici učestvovali u ogromnom procentu muškarci, jeste da je društvo ratnih veterana društvo muškaraca, sa sopstvenom dinamikom koja neretko postaje seksistička. Posledično, muškarci čine većinu naših saradnika bivših boraca. Izazov je bio baviti se pridobijanjem veterana za saradnju sa neprijateljem, kada seksističke šale čine zajedničko tlo putem kojeg oni razgrađuju strah i nepoverenje i uspostavljaju odnos. Naša sposobnost da se sa njima sukobljavamo po toj liniji bila je ograničena u toj početnoj fazi i zato je ona bila psihički teška. Razgradnja te mačo atmosfere je usledila polako i postupno, prvo izradnjom poverenja prema CNA, a onda i uključivanjem žena u tim koji je sprovodio veteranske aktivnosti, zatim susretima sa predstavnicama udruženja žrtava, retkim uključenjima žena ratnih veteranki, prisustvom novinarki na akcijama ratnih veterana. A možda se mačo atmosfera i preselila u uže potkrugove i van domašaja naše vidljivosti, a da mi u CNA to i ne znamo. Svakako, treba imati u vidu **odrastanje u patrijarhalnoj sredini u kojoj muškarci imaju razne slobode i poneka ograničenja kako bi verodostojno**

bili „pravi“ muškarci. U ta ograničenja spada i očekivanje da muškarci ne treba da pokazuju osećanja ili slabosti, a posebno ne pred ženama. Zato je izgradnja poverenja unutar homogene muške grupe jednostavnija nego u prisustvu žena, jer se ono gradi na temelju razmene misli i osećanja i prepoznavanja ranjivosti, zapravo ljudskosti, sagovornika. U izgrađenoj grupi prisustvo žena ima drugačiju funkciju i one su prepoznate kao ravnopravne članice sa svim ostalima, koje daju svoj doprinos zajedničkom cilju koji delimo.

Uprkos svemu, uverili smo se da je saradnja među bivšim borcima moguća. Zajedno imaju sposobnost da se transformišu u mirovne aktiviste, a i da saraduju sa ljudima koji su aktivno odbili da učestvuju u ratu. Pre dvadeset godina je moje prisustvo, kao nekoga ko je odbio da služi vojsku i učestvuje u ratu, neretko izazivalo sumnjičave reakcije ili čak gore od toga. Biti „dezertter“ za većinu bivših boraca bilo je nešto najgore što su mogli zamisliti. Za njih je dezertter bio onaj koji ih je prevario i ostavio bez podrške u njihovoj pravednoj borbi, umesto da zajedno brane ono što im je važno u životu, bilo to porodica, prijatelji, narod ili zemlja. Vrlo retko se dešavalo, a nikada u većoj grupi, da me pitaju zašto sam odbio da služim vojsku i shodno tome učestvujem u ratu. Pretpostavka je ta da su dezertteri kukavice koji su ostavili svoje prijatelje i nezgodno je pitati ih za motiv. Utoliko se odsustvo tog pitanja možda može tumačiti i kao odraz želje da me ne dovode u nezgodnu situaciju priznanja sopstvene slabosti. Strah od smrti i ranjavanja koji je pratio ljude u ratu, bio je opšteprisutan i podrazumevajući, velika je snaga bila potrebna da se on prevaziđe, da se potiskuje, da se ne dozvoli da prevlada i parališe. I tu dolazimo do pitanja, koje ni ja nikada nisam postavio u većoj grupi, a vrlo retko u individualnim razgovorima. To pitanje glasi: Jesi li imao strah da ubiješ? Strah od toga da živiš sa tim da si uzeo život čoveku? To je moj strah, zato ne bih mogao da učestvujem u ratu. Strah od življenja sa tim saznanjem i tereta koji ono predstavlja. Moj strah je možda luksuz, jer većinu njih niko nije ni pitao šta misle, žele ili hoće, dobili su uniformu i pušku i nisu mislili da imaju mogućnost izbora. Ali provodeći dane, mesece i godine sa mnogima od njih, znam da tu borbu nose u sebi, borbu sa sobom i sopstvenom odgovornosti. I zato mi se čini važno da se to kaže, iako ih nikada nećete čuti da o tome govore. Strah od smrti je dvostran.

Saradnja sa borcima ide kroz udruženja iz kojih dolaze i u kojima delimično imaju vodeće uloge. Stoga, moraju oprezno i diplomatski da deluju, jer su aktivni u osetljivom političkom kontekstu. Ipak, mnogi od njih su izgubili strah od javnog nastupa. Ovaj inicijalni strah zamenila je želja da do njega dođe kako bi se glas što dalje čuo. Stanje nepoverenja spram nevladinih organizacija je zamenilo potpuno prihvatanje priključivanja zajedničkim akcijama aktivistkinja i aktivista za ljudska

prava koje povremeno pozivamo da nam se priključe. Strah od pritiska političkih moćnika je delom još uvek prisutan, ali je osvešćeno i to da ih snaga sopstvenog kredibiliteta štiti od eventualnih napada. Sadašnja situacija, u kojoj je identitet graditelja mira bivšim borcima postao toliko bitan da se oni tako i izjašnjavaju, govore da su mirovnjaci, da su članovi CNA, da se bore za mir, pre dvadeset godina bila je teško zamisliva. Svemu tome je pre svega doprinelo to što je sadržaj naših mirovnih akcija ono na šta smo zajedno ponosni i što nas povezuje u želji da to održimo. Podrška i zahvalnost koju dobijamo za naše akcije, iščuđavanje što se bivši neprijatelji tako složno zalažu za mir, što ne prezaju od sukoba sa propagatorima mržnje, nas sve zajedno čini ponosnim. Na neki način, i mi kao mirovni aktivisti i bivši borci koji su iz tog identiteta iskoračili u izgradnju mira, prošli smo proces emancipacije, oslobađanja od nametnutih očekivanja, šta mi sa našim identitetom smemo, možemo i treba da uradimo.

Šta smo postigli i šta nismo: Izazovi i naredni koraci

Sa tačke na kojoj smo danas, dvadeset jednu godinu nakon početka saradnje sa bivšim borcima i dvadeset osam od završetka rata u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj, daleko smo od trajnog i održivog mira unutar naših društava. Postoji niz stvari koje bismo voleli da smo uspjeli da postignemo, a nije nam pošlo za rukom. Postoje gradovi i podregioni u kojima se naši pozivi da se priključe saradnji boračka udruženja i/ili udruženja žrtava rata i dalje odbijaju. I dalje se ništa ne podrazumeva. Ali postoje primeri ostvarene prekogranične saradnje, ne samo između ratnih veterana već i udruženja žrtava, koji nadilaze negdašnja očekivanja. Otpori izgradnji mira koje pružaju političke elite izgubili su oštrinu, danas je uobičajeno da budemo makar tolerisani, ali ne i aktivno sprečavani da radimo.

Sanjali smo da možemo uspeti da stvorimo presedan time što bi u saradnji nekada neprijateljskih skupina uspjeli da dogovorimo zajedničko mesto sećanja, spomenik za sve nastradale. Mesto koje ne bi bilo podsetnik o pretnji koju nam susedi predstavljaju, koje ne bi prepričavalo pojednostavljene ratne „istine“ o opravdanosti ratovanja sopstvene strane, već mesto na kojem bi se učilo zajednički pokazivati žal za svim izgubljenim ljudskim životima, o tome da je neprijatelj isto čovek. Nismo uspjeli, još nismo, a nije ni bitno da mi to uspemo, bitno je da pojedini ljudi iz društva smognu snage da pogledaju mimo nametnutih granica i suoče naša društva sa tim, na ovaj ili onaj način.

Suštinski proces transformacije društvene uloge ratnih veterana (koja nije uvek bila dobrovoljno odabrana) od negdašnjih učesnika nasilja – uverenih da time doprinose zaštiti i boljitku sopstvene zajednice do graditelja mira – samo je novi oblik delovanja za sopstvenu zajednicu. Pritom, taj put promene ide trasom sopstvene potrage za unutrašnjim mirom, preispitivanja sopstvene odgovornosti, preispitivanja kolektivne odgovornosti zajednice kojoj pripadaju i željom da oni budu poslednja generacija koja je preživljavala takvu patnju.

Prepoznavanje čoveka u bivšem neprijatelju ima centralno, temeljno mesto u tom procesu, a prijateljstva nastala među bivšim neprijateljima samo su pojedinačna, ali ne i nužna nadgradnja povratka čovekoljublju. Taj niz koraka koji se načini da se čovek pomiri sa sobom, prestane da mrzi, vrati se bezuslovnom poštovanju ljudskog života, izazovan je, ponekad mučan, ali nužno oslobađajući. On emancipira vojnike koji postupaju po naređenju u slobodne ljude, on preispituje zadate „istine“, on ne traži zamenu starih neprijatelja nekim novim. Posledično, oslobađamo se mržnje, otvaramo šire perspektive slobode novim generacijama, rastajemo se od posleratnih slika kolektivne krivice i kolektivne nevinosti.

Taj niz koraka neki zovu pomirenjem, neki traženjem mira, neki završetkom rata, neki slobodom. I svi su u pravu.

Narednih desetak godina, dok bude energije i zdravlja, preostaje nam da svoj rad u ovoj celini kompletiramo, da postignemo ono što možemo, da ostavimo što dublji trag i učinimo da se rat ne veliča, da se žrtve ne opravdavaju, već da se za njima žali, da se deca uče saradnji i razumevanju, a ne mržnji i dominaciji. To možemo i treba da činimo pre svega tu gde živimo, ali i da prenosimo ono što smo naučili preko granica naših zemalja. Jedan deo svojih napora ćemo posvetiti i tome da naša iskustva prenesemo ljudima u zemljama koje prolaze kroz slične procese, kojima naše iskustvo može biti od koristi.

I možda jednog dana kada čujemo da se neke velike grupe ljudi nazivaju pretnjom, opisuju kao manje vredni ili kao monstrumi, uspemo da zastanemo i prepoznamo da je to ono isto što je i naše društvo odvelo u katastrofu, odnelo desetine hiljada života, a nas preživele trajno obeležilo. Možemo li to postići? Naravno da možemo.

II. Ko su ti ljudi? Dodatne informacije

Ratni veterani u BiH, Hrvatskoj i Srbiji: Definicija, broj i pravni status

Nedžad Novalić

Ko jeste borac?

Zakonska definicija borca u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Srbiji koristi se, između ostalog, za jasnu definiciju ratnih veterana koje država priznaje i kojima dodjeljuje određeni status, ali i definiranje *neprijatelja*, bilo jasnim navođenjem ko su neprijatelji koji ne mogu ostvariti status veterana ili pak njihovim ignoriranjem u zakonskim odredbama gdje se izričito navodi ko može biti smatran borcem i shodno tome on ili njegova porodica ostvariti određeni status i prava.

Kako su pitanja boračko-invalidske zaštite u BiH u nadležnosti entiteta (Federacija BiH i Republika Srpska), važeće zakonske odredbe imaju za posljedicu da status borca može biti ostvaren samo na dijelu teritorije BiH, odnosno u jednom entitetu. Tako Federacija BiH kao ratne veterane prepoznaje pripadnike Armije RBiH i Hrvatskog vijeća obrane i pripadnike policije, dok bivši pripadnici Vojske Republike Srpske, bez obzira što su prije rata imali i danas imaju prebivalište na području FBiH svoja prava ne mogu ostvariti. U Republici Srpskoj borcem zakon prepoznaje osobe koje su učestvovalе u ratu na prostoru SFRJ od 17. augusta 1990. do 19. maja 1992. godine, pripadnike Vojske Republike Srpske te učesnike Drugog svjetskog rata, bili oni pripadnici partizanskih jedinica ili pripadnici *Srpske, Crnogorske ili Jugoslovenske vojske*. Bivši pripadnici Armije BiH ili HVO-a su u identičnoj situaciji kao bivši pripadnici VRS-a u Federaciji BiH: Shodno navedenim odredbama, oni svoja prava ne mogu ostvariti kroz institucije Republike Srpske, iako tu imaju prebivalište.

Istovremeno, kako su pripadnici Narodne odbrane Autonomne pokrajine Zapadna Bosna, čiji je čelni čovjek bio Fikret Abdić, poraženi još za vrijeme rata, te se ni na koji način nisu pojavljivali kao strana za vrijeme pregovora u Dejtonu, bivši pripadnici ove vojske nigdje u BiH ne mogu ostvariti prava, pa se poginuli borci vode kao civilne žrtve rata. Iako je bilo više inicijativa da se ovo stanje popravi, posljednja 2017. godine, do danas zakon pripadnike Narodne odbrane ne prepoznaje kao borce, pa ni poginuli borci, ni ratni invalidi, kao ni njihove porodice, nisu uvedeni u pravo. Oni koji se protive uvođenju bivših pripadnika Narodne odbrane u status boračkih kategorija pravdaju to navođenjem da bi se time *izjednačile sukobljene strane*.

S druge strane, Brčko distrikt Bosne i Hercegovine je specifična administrativna jedinica unutar Bosne i Hercegovine, koja ne pripada nijednom od entiteta i koju sačinjavaju teritorije koje su tokom rata kontrolisale sve tri strane (ARBiH, HVO i VRS). Tako je Brčko jedinstven primjer u BiH gdje bivši pripadnici sve tri vojske imaju jednaka prava, a Brčko distrikt BiH podjednako finansira i udruženja proistekla iz sve tri vojske.

Prema zakonodavstvu u Republici Hrvatskoj, hrvatski branitelj iz Domovinskog rata je osoba koja je organizirano sudjelovala u obrani neovisnosti, teritorijalne cjelovitosti odnosno suvereniteta Republike Hrvatske. Zakonodavstvo Republike Hrvatske ne samo da definiše ko su hrvatski branitelji, već i jasno kaže da prava ne mogu ostvariti *pripadnici, pomagači ili suradnici neprijateljskih vojnih i paravojnih postrojbi koji su sudjelovali u oružanoj agresiji na Republiku Hrvatsku, kao ni članovi njihovih obitelji temeljem njihova stradanja*. Ovim su iz prava isključeni bivši pripadnici Vojske Republike Srpske Krajine koji borački status ne mogu ostvariti ni u Hrvatskoj niti drugdje, jer su u vrijeme rata bili hrvatski državljani što je, na primjer, sporno iz perspektive priznavanja njihovog statusa u Srbiji gdje ih danas najveći broj živi. Također, u preambuli zakona jasno su navedeni stavovi koji se mogu smatrati zakonskom kodifikacijom narativa o ratu.

Tako se definiše da *temelj suvremene Republike Hrvatske, kao samostalne, nezavisne, suverene i demokratske države, pobjeda je hrvatskih branitelja iz Domovinskog rata i hrvatskog naroda u pravednom, legitimnom, obrambenom i oslobodilačkom Domovinskom ratu; Temeljne vrijednosti Domovinskog rata su uspostava i obrana državnog suvereniteta i teritorijalnog integriteta Republike Hrvatske, za što su najzaslužniji hrvatski branitelji iz Domovinskog rata koji su vođeni domoljubljem stali u obranu slobode, demokracije i zajedništva hrvatskog naroda, poštujući najveću razinu etike ratovanja i načela ratnog prava i; Hrvatski branitelji iz Domovinskog rata branili su i obranili Republiku Hrvatsku unutar međunarodno priznatih granica od oružane agresije koju je izvršila Srbija, Crna*

Gora i Jugoslavenska narodna armija s oružanom pobunom dijela srpskog pučanstva u Republici Hrvatskoj. U zakonodavstvima drugih država ne postoji primjer ovako zakonski jasno definisanih i ozakonjenih vrijednosnih polazišta.

Srbija je početkom 2020. godine donijela novi zakon, kojim je došlo do određenih izmjena ko se smatra borcem, te ko i na kakva socijalna primanja ima pravo. I novim zakonom potvrđena su jednaka prava partizanskih boraca kao i boraca Jugoslovenske vojske u otadžbini, odnosno pripadnika Ravnogorskog pokreta što je ranije, kada se usvajao prethodni zakon, izazvalo burnu raspravu vezanu za interpretaciju Drugog svjetskog rata.

U kontekstu ratova devedesetih ranijim zakonom bilo je definisano da status borca imaju osobe koje su vojne ili druge dužnosti od interesa za sigurnost zemlje vršile do sredine aprila ili maja 1992. godine, dok se novim zakonom takvo ograničenje ukida pri čemu se izjednačavaju dobrovoljci i vojni obveznici.

Zoran Đorđević, tadašnji srpski ministar za rad, zapošljavanje, boračka i socijalna pitanja, izjavio je da novi zakon uvodi novu kategoriju korisnika koja nije postojala po dosadašnjem zakonu, a to su borci koji su učestvovali u „oružanim akcijama“ devedesetih godina. Đorđević je objasnio da će prema novom zakonu lica koja su se borila u sukobima devedesetih sada imati pravo na borački dodatak i posebni penzijski staž, te da će im biti uručena spomenica i posebna uniforma.

„Ovim se ispravlja nepravda prema borcima poslednjeg rata i, kao što je već ukazano, obezbeđuje unapređenje njihovog položaja u društvu“, rekao je Đorđević na sjednici Skupštine Srbije kada je obrazlagao potrebu za donošenjem ovog zakona.

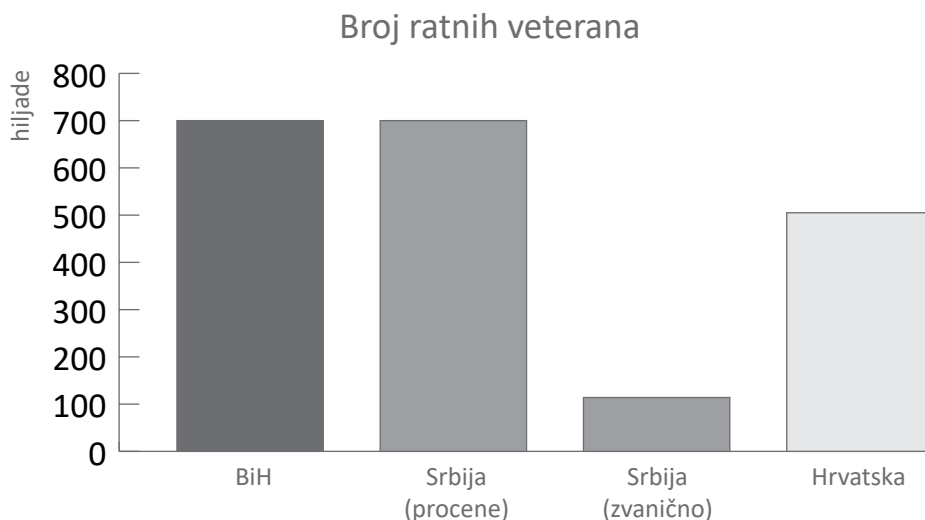
Broj veterana

Kada se govori o ratnim veteranima u ove tri zemlje, jedno od najkontroverznijih pitanja jeste i njihov broj. Objava registra boraca, kako bi se poimence moglo ustanoviti ko je stekao status borca, prvorazredno je političko pitanje. Tako je u Hrvatskoj 2010. godine nepoznata osoba ili više njih, objavila registar branitelja, a jedno od objašnjenja bilo je i da se zaustavi stalni rast branitelja nakon rata. Kada je 2011. godine SDP pobijedio na izborima u Hrvatskoj, novi ministar branitelja Predrag Fred Matić predložio je izmjenu zakona čime bi se omogućila objava registra, što je Hrvatski sabor i prihvatio. U decembru 2012. godine javno je objavljen registar branitelja prema kojem je status branitelja u tom trenutku u Hrvatskoj imalo oko 500.000 osoba. Objavljeni registar bio je lako pretraživ za sve zainteresovane, što je često kritikovano, uz objašnjenje da se time narušava privatnost ili da se važne

informacije o ratnom putu daju stranim licima i državama. Nakon povratka HDZ na vlast, Ministarstvo branitelja je 2017. godine objavilo kako javna dostupnost Registra hrvatskih branitelja ne postiže svrhu za koju je predviđena, pa Registar, radi zaštite digniteta i privatnosti branitelja, više neće biti javno dostupan, te je preimenovan u Evidenciju hrvatskih branitelja, čiji se podaci mogu koristiti isključivo u službene svrhe. Evidencija služi za potrebe postupaka ostvarivanja statusnih prava koje vodi Ministarstvo hrvatskih branitelja i druga nadležna tijela.

Slično kao i u Hrvatskoj, u Federaciji BiH je početkom 2020. godine javno objavljen jedinstveni registar boraca. Registar je objavljen nakon zakonskih izmjena. Javna objava registra, sa ciljem utvrđivanja da li određeni broj osoba nezasluženo ima status borca, bio je jedan od osnovnih zahtjeva masovnih protesta boraca koji su u kontinuitetu trajali nekoliko godina. Do sredine 2020. u Registar je uneseno ukupno 490.917 branilaca i prema trenutnim brojkama 341.551 su bili pripadnici Armije RBiH, 149.252 su bili pripadnici HVO-a, a 114 pripadnici HOS. U ovaj broj uključeni su pored pripadnika Oružanih snaga RBiH po komponentama, odnosno ko je bio pripadnik Armije RBiH, MUP-a RBiH, HVO-a, i pripadnici pozadinskih jedinica poput civilne zaštite, nenamjenske industrije i slično. Jedan od zahtjeva bio je da se odvoji tzv. borbeni od neborbenog dijela, kako bi se jasnije dobila slika koliko osoba u FBiH ima status boraca.

Digitalna evidencija boraca u Republici Srpskoj trebala je ugledati svjetlo dana još 2018. ali do toga do nije došlo ni do kraja 2020. Broj boraca u Republici

Srpskoj procjenjuje se na oko 200.000. Dokumentaciju o broju veterana od bivšeg Ministarstva odbrane RS-a, tokom reforme odbrane u BiH, naslijedila je Vlada RS-a, koja radi na sređivanju naslijeđenih knjiga.

„Taj projekat traje već dvije godine kako bismo u digitalnoj formi i na jednom mjestu imali evidenciju učesnika rata. Posjedujemo svu medicinsku dokumentaciju boraca i time ćemo na jednom mjestu imati podatke na kojim linijama je bio koji borac, koliko, kao i od čega je obolio. U registru boraca imat ćemo sva imena i prezimena ljudi, kao i njihovu medicinsku dokumentaciju“, pojašnjavao je 2017. godine Milenko Savanović, tadašnji ministar rada i boračko-invalidske zaštite Republike Srpske. Najave o ovom registru ponavljale su se i 2018. i 2019. godine, ali on do danas nije okončan niti je javnosti dostupan. Objavu registra podržala je i Boračka organizacija RS-a, kao i druga udruženja proistekla iz VRS-a. Predsjednik BORS-a Milomir Savčić je 2019. godine izjavio kako smatra da su mnogi do statusa borca došli na nezakonit način, i da se ta nepravda mora ispraviti.

„Na način da su im izdate iz ovog ili onog razloga nekakva uvjerenja koja ne odražavaju stvarno stanje kada se tiče učesće u ratu, pogotovo vremena provedenih u zoni borbenih dejstava“, rekao je Milomir Savčić, tadašnji predsjednik Boračke organizacije Republike Srpske za RTRS.

Ni u Srbiji ne postoji jedinstveni registar ratnih veterana pa se u javnosti samo spekuliše o ukupnom broju ratnih veterana danas. Dr Olivera Marković odbranila je doktorsku disertaciju *Društveni položaj ratnih veterana u Srbiji – studija slučaja* na Univerzitetu u Beogradu. Marković ističe kako ne postoji ni zvanična evidencija broja građana koji su kao vojna lica učestvovali u ratovima devedesetih, kao ni broja poginulih, ranjenih ili nestalih. Pozivajući se na druga istraživanja naučnika, Marković navodi kako se pretpostavlja da je u Srbiji više od 700.000 osoba u više navrata bilo mobilisano tokom ratova devedesetih. Kada je 2020. usvajan novi Zakon o pravima boraca, ministar za rad, boračka i socijalna pitanja Zoran Đorđević izjavio je da u Srbiji trenutno ima 114.000 ljudi koji su popisani kao „borci od prve do treće kategorije“ i imaju dokazano pravo o „duplom stažu“.

„Ovaj zakon je jedinstven po tome što je pojam borca do sada bio neprepoznatljiv i u prethodnim zakonima nije uopšte postojao. Ova Vlada i ministarstvo po prvi put predlažu ovaj zakon za sve koji su se borili za našu zemlju i koji će se ne daj bože boriti, da imaju status borca. Nema tačnog broja onih koji su popisani kao borci“, rekao je, prema navodima televizije N1, Đorđević. On je rekao i da će biti usvojen registar boraca, kao i da je obaveza države da ima registar, a da će se tada znati koliko ima ukupno boraca, ali do početka 2021. godine taj registar nije izrađen. Ovolika razlika u broju kojim se spekuliše u javnosti i broju kojim barataju državne institucije

govori o nesređenosti podataka, ali i o mogućim različitim metodološkim pristupima kategorisanju ko jeste borac. Institucije se oslanjaju na zakonske definicije koje su već ranije pojašnjenje i koje ipak onemogućuju određeni broj osoba koje imaju iskustvo učešća u ratu da steknu status borca, kao što su, na primjer, Srbi iz Hrvatske koji su se borili na strani Republike Srpske Krajine, a koji nakon 1995. godine žive na području Srbije, što može dovesti do umanjenja broja ratnih veterana.

Udruženja

Kako bi ostvarili određena socijalna prava, borili se za poboljšanje statusa u društvu i ostvarili druge potrebe kroz društveni angažman, ratni veterani se organiziraju kroz različita udruženja. Kroz ta udruženja ratni veterani pomažu svoje suborce, obraćaju se vlastima, obilježavaju značajne datume iz svog ratnog puta itd. Po klasičnoj podjeli, ova udruženja možemo svrstati u tzv. treći sektor, odnosno udruženja građana koja nastaju samoorganizovanjem. Iako po svojoj formi jesu udruženja građana ili dio *nevladinog sektora*, s obzirom na specifičnost kategorija koje zastupaju ova udruženja često imaju poseban status u društvu ili pred državnim institucijama. Kao što postoji niz nedoumica oko ukupnog broja ratnih veterana, isto tako ne postoji precizna evidencija o broju udruženja koja zastupaju različite kategorije iz segmenta boračko-invalidske grupacije.

Prema nezvaničnim podacima u Federaciji Bosne i Hercegovine postoji oko 1.600 udruženja boraca, ratnih invalida, poginulih boraca... Kada je dio demobilisanih boraca 2019. godine blokirao saobraćajnice i iznio svoje zahtjeve, osim objave registra boraca i boračkog dodatka, zatražili su i da se jasnije uredi finansiranje ovih udruženja, jer je prisutno uvjerenje da dio politički podobnih osoba kroz ovakvu vrstu udruženja izvlači javni novac. Već četiri godine u parlamentarnoj proceduri je usvajanje Prijedloga zakona o boračkim udruženjima od posebnog značaja, kojim bi se regulisalo da udruženje status od posebnog značaja dobija ako okuplja minimalno 55% članova iz kategorije koju predstavlja, odnosno u slučaju demobilisanih boraca to je minimalno 30.000 članova za demobilisane borce ARBiH i 10.000 za demobilisane borce HVO-a. Sadašnja praksa uopće ne prepoznaje minimalni broj članova, pa je dovoljno i desetak osoba za osnivanje udruženje, što je pogodno tlo za različite manipulacije, od političkih do finansijskih. Centar za istraživačko novinarstvo objavio je bazu podataka o finansiranju boračkih udruženja iz koje se vidi da se ovim udruženjima doniraju značajna sredstva iz budžeta.

Generalno gledajući, boračka udruženja u FBiH je moguće podijeliti po dva osnova. Prvi je vojna komponenta iz koje su proistekli (Armija RBiH ili HVO) dok je

druga komponenta specifična kategorija koju predstavljaju, kao što su demobilisani borci, ratni-vojni invalidi, porodice šehida i poginulih boraca, dobitnici posebnih ratnih odlikovanja itd. Iako je bilo pokušaja da se ova potpuno decentralizirana i raspršena mreža donekle centralizira kroz krovna udruženja boraca ili kroz krovni savez ratnih-vojnih invalida, suštinska značajka organiziranja boračkih udruženja u FBiH ostaje potpuna decentralizacija.

Situacija u Republici Srpskoj znatno je drugačija i krovno boračko udruženje u ovom bosanskohercegovačkom entitetu postoji od 1993. godine, kada je i osnovana Boračka organizacija Republike Srpske (BORS). BORS sebe definira kao *jedinstvenu društvenu organizaciju boraca, ratnih vojnih invalida i porodica poginulih i zarobljenih boraca Odbrambeno oslobodilačkih ratova srpskog naroda*. BORS ima tri osnovne kategorije, a to su ratni invalidi, demobilisani borci i porodice poginulih boraca. Statutom je definisano da član BORS-a ne može istovremeno biti član neke druge boračke organizacije, ali se ostavlja mogućnost *kolektivnog* članstva tj. BORS mogu pristupiti i organizacije koje okupljaju borce na različitim nivoima. BORS je organiziran hijerarhijski od općinskih organizacija, preko regionalnih do centralnih organa – Skupštine, Predsjedništva i predsjednika BORS-a. BORS se finansira iz članarine koju su obavezni plaćati članovi, te iz budžetskih sredstava sa različitih nivoa vlasti.

U Republici Srpskoj ne postoje zakonske prepreke da djeluju i druga boračka udruženja pa tako već godinama djeluje udruženje „Veterani Republike Srpske“ kao i Organizacija starješina Vojske Republike Srpske itd. Ipak, ova udruženja su, ako se porede sa BORS-om u svim segmentima, od broja članova do važnosti koju im pridaju institucije, manje značajna i manje utjecajna. Odlukom Vlade RS-a, BORS je 2007. godine proglašen *organizacijom od posebnog interesa za Republiku Srpsku*. Također, zakonodavstvo Republike Srpske, odnosno Zakon o pravima boraca, daje BORS-u određene nadležnosti u postupku ostvarivanja statusa borca, pri čemu utvrđivanje statusa borca vrši nadležni organ Općine, ali po prethodno pribavljenom mišljenju BORS-a. Tako BORS ima ulogu koja bi bila najbliža definiciji *vladina-nevladina organizacija*, sa svojevrsnim monopolskim statusom koji su druge organizacije pokušavale izazvati i osporiti, ali uglavnom bezuspješno. Možda najočigledniji slučaj bila je neuspješna apelacija Organizacije starješina VRS-a koja je pred Ustavnim sudom RS-a 2019. godine pokušala osporiti dio statuta BORS-a u dijelu koji propisuje da član BORS-a ne može biti istovremeno i član neke druge boračke organizacije.

Organiziranje ratnih veterana počiva na sličnim temeljima i u Hrvatskoj. Na zvaničnoj web-stranici središnjeg državnog portala navodi se *da kao hrvatski branitelj iz Domovinskog rata, možete pripadati nekoj od udruga iz Domovinskog rata u kojima*

ćete se povezati kroz zajedničke programe i aktivnosti. Udruge iz Domovinskog rata osnovane su s ciljem zaštite prava i interesa svojih članova i njihovih obitelji. Svojim projektima i programima čuvaju moralni dignitet hrvatskog naroda i svih stanovnika Republike Hrvatske koji su sudjelovali u obrani njezinog suvereniteta, promiču vrijednosti Domovinskog rata te u suradnji s državnim institucijama pridonose podizanju kvalitete i učinkovitosti skrbi o hrvatskim braniteljima iz Domovinskog rata i članovima njihovih obitelji.

Braniteljske udruge finansijsku podršku za svoje aktivnosti mogu ostvariti kroz prijave na različite konkurse koje raspisuju različiti nivoi vlasti, od Ministarstva hrvatskih branitelja do organizacija na nižim nivoima vlasti, koje su, shodno Zakonu o hrvatskim braniteljima, dužne osigurati sredstva za projekte i programe udruga iz Domovinskog rata koje su registrirane ili djeluju na njihovu području. Samo Ministarstvo branitelja vodi evidenciju svih braniteljskih udruga te je za formiranje udruge potreban upis u registar koji vodi Ministarstvo hrvatskih branitelja.

Sam registar braniteljskih udruga nije javno dostupan, ali mediji, shodno informacijama iz samog Ministarstva hrvatskih branitelja, navode kako u Hrvatskoj djeluju 1.384 braniteljske ili stradalničke udruge. Koliko je doista aktivnih udruga teško je reći jer upis u registar je lako ispunjiva formalnost koja ne znači da registrirana udruga stvarno i djeluje. Udruge nisu dužne javno objavljivati broj članova kao i njihova imena, pa je nemoguće utvrditi da li postoji međusobna isprepletenost članova. Udruge se formiraju po različitim osnovama, od onih koje okupljaju ratne veterane određene vojne jedinice do udruga koje okupljaju veterane zainteresirane za neki sport, kao što je boćanje. Prema podacima iz 2016. godine sve braniteljske i stradalničke udruge za svoj rad iz javnih izvora dobile su oko 7 miliona EUR. No taj iznos mogao bi biti veći jer značajan broj općina i gradova nije dostavio svoje izvještaje za tu godinu.

Najmoćnija, članstvom najbrojnija i politički najutjecajnija braniteljska udruga je HVIDRA (Udruga hrvatskih vojnih invalida Domovinskog rata), koja se sastoji od 164 udruge koje su dio nacionalne mreže te snažne organizacije koja u svim svojim ograncima ukupno okuplja, prema procjenama medija i pojedinih rukovodilaca, oko 30.000 članova. No, ni HVIDRA nema javno objavljen i dostupan broj članova niti njihov popis. Na čelu HVIDRA se od 2004. godine nalazi Josip Đakić, koji je istovremeno i sve vrijeme i saborski zastupnik i član HDZ-a, najmoćnije političke stranke u Hrvatskoj. Istovremeno članstvo u jednoj stranci, najvišem zakonodavnom tijelu i najznačajnijoj braniteljskoj organizaciji često je kritizirano u Hrvatskoj.

I boračka udruženja u Srbiji osnivaju se kao i druga udruženja građana. Zakon propisuje da *radi unapređivanja oblasti boračko-invalidske zaštite, negovanja*

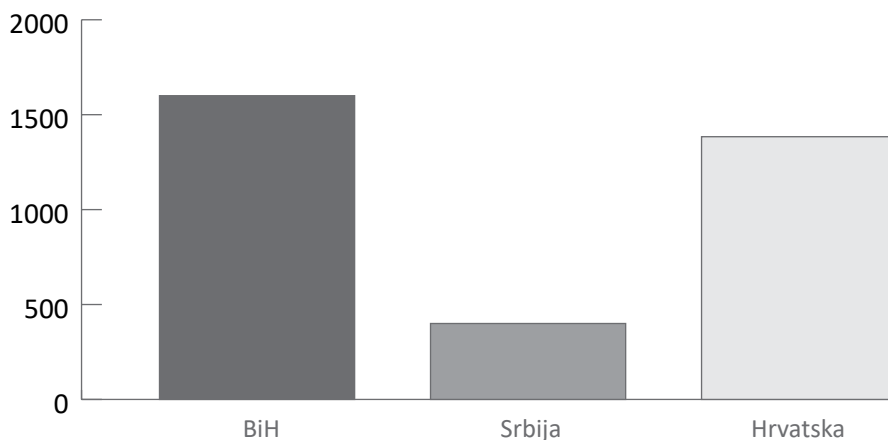
tradicije oslobodilačkih ratova Srbije i ostvarivanja saradnje sa srodnim nacionalnim i međunarodnim organizacijama, mogu se osnivati udruženja i savezi boraca, vojnih invalida, civilnih invalida rata i korisnika porodične invalidnine i negovaoca tradicija oslobodilačkih ratova Srbije, u skladu sa zakonom kojim se uređuju udruženja.

Zakon je ostavio mogućnost da Vlada Srbije, na prijedlog ministra, nekom udruženju može dodijeliti status udruženja od posebnog društvenog značaja, s tim da bi detaljnije kriterije o tome koje udruženje može dobiti ovaj status trebala utvrditi Vlada na prijedlog ministra, što se do kraja 2020. nije desilo.

Olivera S. Marković u već pominjanom istraživanju navodi da *kao što ne postoji evidencija veterana, evidencija poginulih i nestalih pripadnik vojske, tj. državljana republike Srbije koji su poginuli u građanskom ratu, tako ne postoje ni podaci o tačnom broju veteranskih udruženja.* Marković dalje navodi kako većina udruženja (80%) nema niti jednu zaposlenu osobu, dok i preostali dio udruženja uglavnom ima angažirane osobe po trenutnim projektima.

Dušan Vukojević Mars, potpredsjednik Udruženja ratnih vojnih i mirnodopskih invalida Srbije, u jednom intervjuu iznio je podatak o više od 400 boračkih udruženja. Postoje i krovna udruženja kao što je Udruženje ratnih vojnih invalida Srbije, Udruženje boraca ratova od 1990. godine itd. Ipak, ostaje pitanje koliko krovna udruženja imaju članova i drugih potrebnih kapaciteta za stvarno djelovanje.

Broj boračkih i srodnih udruženja

Socijalna davanja

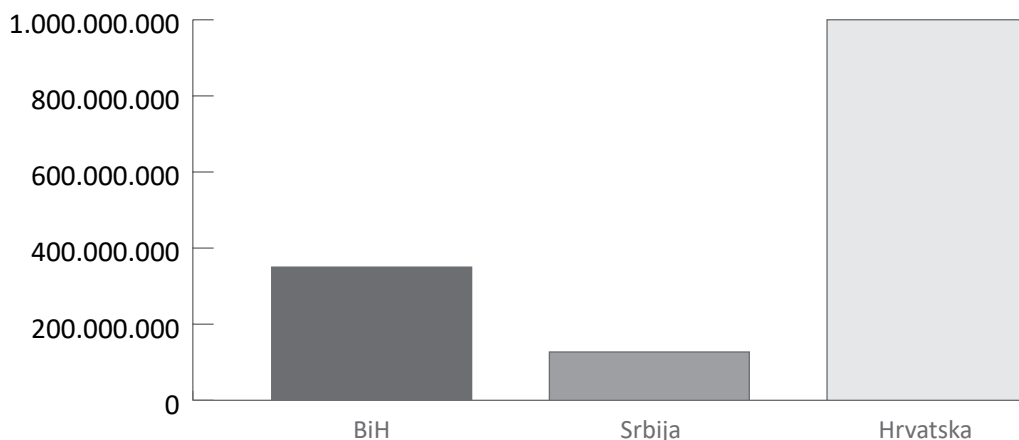
Bosna i Hercegovina, Srbija i Hrvatska u svojim godišnjim budžetima izdvajaju značajna sredstva za finansiranje penzija, invalidnina i drugih socijalnih davanja koja su direktna posljedica ratova devedesetih. Finansijska opterećenja nemoguće je precizno utvrditi iz više razloga. Prvenstveni razlog jeste što se ratni veterani finansiraju sa različitih nivoa vlasti, od državnog, preko entitetskih i kantonalnih u Bosni i Hercegovini, pa sve do lokalnog nivoa vlasti koji također izdvaja dio novca za ovu namjenu. Drugi razlog je što o različitim kategorijama ratnih veterana brinu različite institucije, pa su tako demobilisani borci finansirani u nekim slučajevima iz sredstava ministarstava za borce, u drugim slučajevima iz sredstava ministarstava za socijalna pitanja, dok su, recimo, ratni vojni invalidi dijelom finansirani iz ministarstava zdravstva i sl. Također, značajna sredstva za ratne veterane izdvajaju i vanbudžetski fondovi kao što su fondovi penzijskog osiguranja. Analizom budžeta moguće je steći tek približnu sliku koliko postratna društva u BiH, Hrvatskoj i Srbiji izdvajaju za ovu namjenu.

S obzirom na to da su ratni veterani u BiH u isključivoj nadležnosti entiteta i kantona za potrebe ovih kategorija novac se izdvaja iz entitetskih budžeta, kao i iz kantonalnih budžeta u FBiH. Analizom budžeta iz 2019. vidljivo je da se u FBiH za ove namjene izdvaja oko 190 miliona eura (160 iz budžeta FBiH i 30 miliona eura iz kantonalnih budžeta). U Republici Srpskoj u 2019. iz budžeta je izdvojeno 144 miliona eura za finansiranje boračkih penzija, penzija porodicama poginulih boraca, invalidskih penzija i posebnog socijalnog davanja koje se naziva borački dodatak. Ovdje svakako nisu u obzir uzeta sredstva koja izdvajaju lokalne vlasti, ali se sa sigurnošću može reći da izdvajanja za ovu kategoriju u BiH na godišnjem nivou nisu manja od 350 miliona eura.

Od svih država, najznačajnija sredstva za boračke kategorije definitivno izdvaja Hrvatska, što za posljedicu ima i neuporedivo bolji status ovih kategorija u Hrvatskoj nego li u BiH i Srbiji. Hrvatsko ministarstvo branitelja u 2019. na raspolaganju je imalo 190 miliona eura. No, najveći novac izdvaja se iz jednog vanbudžetskog fonda – Hrvatski zavod za mirovinsko osiguranje na godišnjem nivou za penzije boraca, invalida i porodica poginulih izdvaja 820 miliona eura. Uz budžet Ministarstva branitelja i izdvajanja lokalnih zajednica, Hrvatska godišnje za potrebe ovih kategorija izdvaja najmanje milijardu eura. Prema podacima Hrvatskog zavoda za mirovinsko osiguranje, boračke penzije u Hrvatskoj u 2019. prima 113.807 hrvatskih branitelja ili članova njihovih obitelji. Dodatno, tu su i 6.782 pripadnika HVO-a.

Srbija godišnje za boračko-invalidsku zaštitu izdvaja oko 125 miliona eura, dok je u budžetu za 2019. godinu planirano i milion EUR za pomoć *njegovanju tradicija odbrambeno-oslobodilačkih ratova* te 640.000 EUR za pomoć radu udruženja.

Budžetska izdvajanja za boračko-invalidsku zaštitu

Kako žive veterani?

Socijalni status ratnih veterana zavisi od mnogo faktora. Veliki broj ratnih veterana nakon rata se vratio na svoja radna mjesta ili su pak na tržištu rada pronašli nova radna mjesta, te stoga u socijalnom smislu nemaju nikakve benefite od svog veteranskog staža. S druge strane, značajan broj ratnih veterana, posebno onih koji su u ratu ranjeni, nije se mogao vratiti na svoja radna mjesta. Treća kategorija su oni koji se, iako nisu ranjeni, nakon rata nisu mogli vratiti na svoja radna mjesta jer ona, usljed razaranja i sveopćeg ekonomskog urušavanja, više nisu postojala. Mnogi od njih nikada nisu uspjeli pronaći novi posao, pa ih sistem socijalne zaštite prepoznaje kao nezaposlene demobilisane borce.

Hrvatski branitelji kod kojih je došlo do trajne ili djelimične nesposobnosti za rad usljed ranjavanja ili zarobljavanja imaju pravo na invalidsku mirovinu, a nezaposleni branitelji koji ne mogu ostvariti starosnu mirovinu također imaju pravo na minimalnu mirovinu. Ratni vojni invalidi prve kategorije imaju pravo na

invalidninu koja iznosi oko 520 EUR⁸, s tim da nezaposleni i oni koji nisu u mirovini te nemaju drugih primanja mogu računati na dodatnih 260 EUR. Doplatka za njegu iznosi od 300 EUR do 520 EUR, a ortopedski dodatak iznosi od 40 do 150 EUR. Invalidi prve kategorije imaju pravo i da im bude plaćena osoba koja će se brinuti o njima te ta osoba ima pravo na plaću od 520 EUR i plaćene poreze i doprinose. Kako se smanjuje stepen invalidnosti, smanjuje se i iznos. Obiteljska invalidnina iznosi 260 EUR po korisniku, a u slučaju da je iza poginulog ostalo više korisnika (majka, otac, supruga itd.) taj iznos se uvećava. Naknada za nezaposlene hrvatske branitelje koji nemaju drugih prihoda iznosi minimalno 150 EUR, s tim da se taj iznos uvećava zavisno od broja dana provedenih u ratu i može iznositi i do 250 EUR. Prema podacima Hrvatskog zavoda za mirovinsko osiguranje, prosječna penzija koju primaju hrvatski veterani iznosi oko 755 EUR. Dio veterana prima penziju priznatu prema općim propisima za sve radnike, ali uz zakonske povlastice u prosječnom iznosu od 340 EUR. Porodice poginulih boraca primaju mjesečno oko 950 EUR, dok primanja invalida zavise od stepena invaliditeta, dok prosječne mjesečne penzije za ratne vojne invalide iznose 800 EUR. Osim penzije, njihova primanja, ponovno ovisno o stupnju invaliditeta, uključuju i invalidninu, doplatka za njegu, ali i plaćenu osobu koja će se o njima brinuti. Zakon osigurava i niz drugih prava kao što su pravo na stambeno zbrinjavanje, pravo na prilagođeni automobil, pravo na dodjelu udjela u Fondu hrvatskih branitelja iz Domovinskog rata i članova njihovih obitelji, pravo na ustupanje dionica, prednost pri zakupu poslovnog prostora, pravo na putne troškove... Zakon ukupno prepoznaje oko 50 različitih prava za hrvatske branitelje, poginule, nestale, invalide i članove njihovih porodica.

U BiH primanja zavise od entiteta do entiteta. Borci u RS-u ispod 60 godina starosti dobijaju godišnji dodatak u iznosu od 75 EUR, dok stariji od 60 godina imaju oko 40 EUR mjesečno. Lična invalidnina za ranjene ratne invalide, kao i za porodice poginulih boraca, utvrđuje se množenjem stepena invalidnosti sa osnovicom koju utvrđuje Vlada RS-a. U 2019. godini osnovica je iznosila 300 EUR, pa je invalid prve kategorije mogao imati maksimalnu penziju od 386 EUR na šta je imao i pravo na dodatak za tuđu njegu i pomoć u iznosu od 260 EUR za najteži stepen invaliditeta. Iznos naknade rapidno opada ukoliko je invaliditet manji, pa tako ratni vojni invalid četvrte kategorije ima invalidninu u iznosu od 120 EUR iako je ovaj stepen invaliditeta takav da značajno umanjuje radnu sposobnost. Ortopedski dodatak iznosi od 85

8 Orijehtacije radi, u 2021. godini minimalna potrošačka korpa za četveročlanu porodicu u BiH, Hrvatskoj i Srbiji iznosila je oko 1.100 EUR. Prosječna plata u 2021. godini bila je najviša u Hrvatskoj i iznosila je oko 900 EUR, dok je u BiH i Srbiji iznosila oko 650 EUR. Usljed inflacije su boračko-invalidske naknade tokom 2022. i 2023. godine rasle (nominalni rast), ali su istovremeno troškovi života rasli još brže, što je dovelo do negativnog stvarnog rasta.

EUR do 20 EUR. Porodična invalidnina za članove porodice poginulog borca iznosi od 170 EUR (jedan član porodice) do 320 EUR (za četiri i više članova porodice).

Nakon masovnih protesta, i borci u FBiH su uspjeli u 2019. izboriti tzv. borački dodatak. Na taj dodatak pravo imaju nezaposleni borci stariji od 57 godina i on iznosi 2,5 EUR za svaki provedeni mjesec u ratu što u konačnici znači da ne može biti veći 120 EUR. U Federaciji BiH ratni vojni invalid prve kategorije u 2019. imao je pravo na penziju u iznosu od 440 EUR, te dodatnih 440 EUR za tuđu pomoć i njegu. Kao i u RS-u, mjesečna primanja rapidno opadaju sa manjim stepenom invaliditeta, pa tako invalid pete kategorije ima penziju od 140 EUR i nema pravo na dodatak za tuđu njegu dok ortopedski dodatak za amputirce iznosi od 75 do 125 EUR. Penzije za porodice poginulih kreću se od 190 EUR do 300 EUR. O veteranima HVO-a koji žive u BiH, shodno međudržavnom ugovoru, skrbi i Republika Hrvatska pa oni imaju priliku ostvariti slična prava kao i veterani u Hrvatskoj što njihov položaj čini znatno boljim.

Zakon Srbije priznaje sljedeća socijalna davanja: Lična invalidnina, porodična invalidnina, dodatak za njegu, ortopedski dodatak, invalidski dodatak, mjesečno novčano primanje, porodični dodatak i borački dodatak, a boračko-invalidske kategorije imaju i druga prava kao što su banjsko liječenje, povlastice pri uvozu automobila itd. Osnovica za isplatu se utvrđuje na osnovu prosječne mjesečne plate u Srbiji u prethodnom mjesecu, što je u 2020. iznosilo oko 500 EUR, dok se za borački dodatak na kojeg pravo imaju borci stariji od 60 godina bez drugih primanja, kao osnovica uzima najniža isplaćena penzija što je u 2020. iznosilo oko 120 EUR. Lična invalidnina i pravo na njegu i ortopedski dodatak utvrđuju se u zavisnosti od stepena invaliditeta, pa tako vojni invalid prve kategorije ima pravo na 188% osnovice, dok invalid posljednje kategorije ima pravo na 19% od osnovice. Dodatak za njegu za prvu kategoriju iznosi 188% od osnovice, dok za petu kategoriju taj dodatak iznosi 24% od osnovice. Uži članovi porodice palog borca imaju pravo na mjesečnu invalidninu u iznosu od 116% osnovice, odnosno oko 550 EUR. Generalno, iz boračkih udruženja u Srbiji navode kako su novim zakonom zadovoljni, posebno kategorije ratnih invalida. Ipak i sami vojni invalidi suočavaju se sa različitim birokratskim opstrukcijama pri ostvarivanju prava koja im zakon garantuje. Civilne žrtve rata, koje su također obuhvaćene ovim zakonom, nezadovoljne su jer mnogi od njih i dalje ne mogu ostvariti status i prava.

U javnosti su često prisutne informacije o teškom položaju ratnih veterana, posebno određenih kategorija. Mnogi demobilisani borci nikada poslije rata nisu pronašli zaposlenje i sa boračkim dodatkom od oko 100 EUR mjesečno doslovno jedva sastavljaju kraj s krajem i mnogi su na rubu egzistencije. Također, mnogi od

veterana se ne snalaze u komplikovanim administrativnim labirintima pa ostaju bez svojih prava čak i onda kada postoji zakonski osnov da ih ostvare. Kako bi napravili finansijske uštede vlasti su pribjegavale smanjivanju stepena invaliditeta ili boračkih penzija, dokazivanje PTSP-a kao posljedice rata sve je komplikovanije, a udovice koje su imale pravo na penziju gubile su to pravo u slučaju udaje ili pak u slučaju ako im djeca prestanu sa školovanjem prije nego one napune određenu dob. Istovremeno, vlasti su znale, posebno sa ciljem kupovine socijalnog mira ili pridobijanja glasača, u prava neselektivno uvoditi nove kategorije, što je dovelo do toga da budžetsko opterećenje u konačnici nije smanjeno niti je popravljen socijalni status boračko-invalidskih kategorija.

Ko su ti ljudi? Profili bivših boraca

Priredila: Ivana Franović

Neki od ratnih veterana i veteranki koji su učestvovali u mirovnim aktivnostima, komemoracijama i posetama mestima stradanja u organizaciji Centra za nenasilnu akciju

Adnan Hasanbegović

Rođen je 1973. godine, Sarajlija. Bio je šokiran ratom u Hrvatskoj, a onda i u BiH. Imao je 18 godina kada je proglašena mobilizacija. On se prijavio kako bi dobio papire da može da hoda po gradu. U početku su ga rasporedili u kuhinju kasarne, bez ikakve obuke, a nekoliko meseci kasnije prebačen je na Trebević, na prvu liniju. Tu je na licu mesta imao obuku, u rovu je učio kako se puni puška. Srećom, među njima je bio i jedan obučeniји, specijalac, koji ih je naučio kako da kopaju rov, kako da se sakriju. Adnan tvrdi da im je glave sačuvao. O ratu priča:

„Bilo je šokantno. Bukvalno iz srednje škole, iz onakve mladosti, tinejdžerske, odjednom završiš u rovu sa puškom. Kao da je neki film, kao da se neko zeza. Kao, sa Srbima ratujemo, ja kao Musliman, majke ti. Nisam se s tim nikad mogao pomirit. Mislim – s bilo kim da ratujem, ali posebno sa njima. Jer ja nisam imao pojma, temelj mi je izgrađen na jugoslovenskom identitetu. Strašno mi je teško palo što su mi neki drugovi otišli, drugarice, prijateljice, cura. Hvala bogu, ni sa kim nisam ostao u lošim odnosima zbog toga ni dan-danas, ali tad mi je bilo... samo gledam kako odlaze...“

Na pitanje šta mu je najteže padalo u ratu, kaže: „Pa što nije moj rat.“

Vrlo kratko nakon rata trudio se da ostvaruje kontakte s ljudima preko etničkih granica i da učestvuje u različitim mirovnim inicijativama. Posvetio se veri. Od 1999. do 2020. godine bio je deo Centra za nenasilnu akciju i jedan od pionira u saradnji između mirovnih aktivista i aktivistkinja i ratnih veterana.

Ima ćerku.

Adnan Hasanbegović

Aleksandar Sokolović

Rođen je 1972. godine. Od najranijeg detinjstva živi u Kruševcu. Bio je još dečak kada je ostao bez roditelja, pa je o njemu i njegovom mlađem bratu brinula baka.

Kada je počeo rat na Kosovu, Aleksandar je očekivao da bude mobilisan, jer je rat u Hrvatskoj i u BiH uspeo da izbegne. Mnogi su ga odgovalali od toga da se odazove na vojni poziv, pa i njegova devojka, sadašnja supruga. Tada se pričalo da će iz svake kuće morati neko da ide. Pošto ima pet godina mlađeg brata, mislio je da je bolje da se on sam odazove, nego da ode brat.

Mobilisan je u maju 1999. godine i poslat na Kosovo. Imao je 26 godina. Nakon četiri dana, 13. maja, teško je ranjen. Pogodio ga je A10 NATO avijacije, „ubica tenkova“. Još 12 vojnika je tog dana bilo ranjeno, a sedmorica su poginula. Danas taj dan Aleksandar slavi kao drugi rođendan. Rat, u suštini, nije ni video, osim tog prizora kada su ga iznosili nakon ranjavanja.

Na pitanje kako su mu izgledali ratni dani odgovara:

„Bukvalno su me stavili autobus, dali mi neku staru uniformu, bili su to civilni autobusi, nismo imali oružje, ništa, onako su nas sproveli dole. Ne znaš gde ideš, ne znaš šta te čeka. Završio sam u selu Vitak, to je pozadina neka, od Kosovske Mitrovice kad se krene dole. U inženjerijskoj jedinici. Srećom, nisam mogao baš nešto mnogo da vidim, ali to što sam video, meni je to sve bilo zastrašujuće. Bukvalno, to je bio gerilski rat. Ovi su nas gađali iz vazduha i vojska je ginula u tim nekim zasedama, na nagaznim minama, i tako. Nije bilo puškaranje kao u Bosni da vidiš nekog neprijatelja tamo negde. Jednostavno istrči neko na nekoj krivini i ispali zolju, ili naletiš na nagaznu minu, ili eto tako. Rat kao rat, onako kako ga svi zamišljaju, ja ga nisam doživeo. Kao da sam bio na vojnoj vežbi. I eto to je sve čega se sećam.“

Lečenje je trajalo mukotrpne tri godine. Kaže da mu je rat tek tada počeo.

Pre rata radio je u obezbeđenju u jednom javnom preduzeću. Sada živi od skromne penzije i invalidnine.

Aleksandar Sokolović

Amir Mujkić

Iz Zavidovića, Bosna i Hercegovina, rođen 1968. godine. Igrom slučaja, pred početak rata radio je u Beogradu na građevinskim poslovima ili kao kuvar. Nije bio opterećen dešavanjima u društvu. Za Bajram 1992. godine otišao je kući i nakon toga više nije bilo moguće da se vrati u Beograd na posao, zbog barikada po BiH. Kaže da nije ni znao šta je rat, nije poznao oružje, rat ga je zatekao u patikama.

Na pitanje postoje li neki momenti iz rata kojih se rado seća, Amir odgovara:

„Rado se sjećam... nekih osnovnih životnih stvari: da napraviš pijanku, da imaš cigareta, da imaš dobar obrok, to su bile neke životne radosti tokom rata. Propatili smo u tom periodu '93. kad nismo imali hrane. Živio sam u porodici koja je imala imanje na selu, pa smo imali hrane, ali u suštini niko je nije imao. Pošto ti je ostao prijatelj bez hrane, morao si mu dati, tako je to. Onda me radovalo jedinstvo naroda u toj nevolji, i u dobrom i u lošem, ljudi su bili dosta srčani. Voljeli su jedni druge, sad kad gledam svoj grad, svoju državu kad pogledam, sad se ljudi glođu ma koje bili nacije, ljudi su se udaljili jedni od drugih, ljubav je umrla jednostavno. Nema više nekog prijateljstva velikog. U nevolji ljudi dođu u situaciju da su veliki prijatelji, poslije rata sve moralne vrijednosti su umrle.“

Pred kraj rata, u septembru 1995. godine, Amir je nagazio na minu i ostao je bez noge. Nakon rata zaposlio se u prevoznikom preduzeću da bi mogao da obezbedi egzistenciju, pa se posle 17 godina penzionisao. Bavi se problematikom ratnih vojnih invalida i demobilisanih boraca iz ARBiH, predsednik je Opštinske organizacije ratnih vojnih invalida. Od 2012. godine učestvuje u mirovnom aktivnostima.

Amir Mujkić

Asim Parlić

Rođen je u Hajderovićima kod Zavidovića 1965. godine. Završio je vojnu školu i akademiju u Beogradu. Kao aktivno vojno lice oko četiri godine živeo je u Prištini gde je vodio jednu jedinicu.

U aprilu 1992. godine, kada je počeo rat u Bosni i Hercegovini, na lični zahtev otpušten je iz JNA. Kaže: „Moj mentalni sklop nije mogao da prihvati da sa onim znanjem i kompetencijama ostavim svu rodbinu da se sami bore. Računao sam da ću sa svojim znanjem i iskustvom iz Prištine pomoći.“ Po povratku u Zavidoviće postavljen je na mesto zamenika komandanta odreda upravo na prostoru gde je rođen. Kaže da je grad imao front od oko 50 km prema VRS, koji se povećao za još 25 km kada je došlo do rata sa HVO. Grad je tučen artiljerijskim naoružanjem i svim i svačim, a pozicije iznad grada su držali VRS i HVO zajedno. Zvali su ih „miješano meso“. Kaže da je jedna od tih jedinica iz VRS bila popunjena sa 90% Bošnjaka i dodaje: „S druge strane imamo HVO, VRS i Bošnjake. To je meni bilo nenormalno, puno toga mi nije leglo i dan danas ne mogu da shvatim šta je bilo.“

Na pitanje šta mu je najteže palo u ratu odgovara:

„Najteže mi je bilo u toj 1993. godini, u tih 40 dana: ni jedan jedini dan nije prošao a da nisam imao najmanje jednog ranjenog ili jednog poginulog. To su užasni gubici. Momenat koji je bio okidač za moje stanje kasnije: ispred mene je pala jedna granata... Veze su često pucale, morali smo slati mlade ljude da budu kuriri između mene i jedinica. Ta mina kad je pala, trojicu momaka koji su bili ispred mene izmasakralila je, ali su ostali su živi. Ti ljudski gubici su strašni. Nakon 40 dana smo se povukli, poslije nisam mogao zaspati 4 dana i 4 noći. Tada sam potražio stručnu pomoć u Zenici.“

O ratu u Zavidovićima priča bez daha: Zavidovići su imali preko 9.000 mobilisanih ljudi, od toga 100 su bile žene i maloletne osobe. Bilo je preko 3000 ranjenih, veliki broj ratnih vojnih invalida. Preko 500 osoba ima teške psihičke probleme. Dodaje: „Svi koji smo bili u ratu u gradu ostali smo sa nekim oštećenjima.“

Tokom rata rodio mu se sin koji sada živi u Švedskoj. Nakon rata, Asimu je prva stvar bila da reši krov nad glavom za sebe i porodicu. To je uspeo tek pre 12-13 godina, jer kako kaže: „Poslije rata nisam nikom trebao i to je to.“

Asim Parlić

Avdija Banda

Rođen je u Bijelom Polju, a od detinjstva živi u Brčkom. Pre rata je radio kao mašinski tehničar. S ponosom priča o radnim akcijama na kojima je učestvovao. Kad je rat počeo imao je 27 godina.

Tenzije su se u Brčkom osećale znatno pre početka rata, jer je Hrvatska jako blizu, preko reke Save, a tamo je rat već buktao. U grad su mesecima ranije počeli da pristižu rezervisti JNA.

Rat je u Brčkom zvanično počeo 1. maja 1992. godine. Odmah su uspostavljene linije razgraničenja. Avdija je bio u rezervnom sastavu policije, čiji je zadatak bio da pokuša da uspostavi red, i našao se na „drugoj strani“. Boravio je kod prijatelja u stanu, jer nije mogao da dođe do svoje kuće. U raciji 13. jula, usred noći, pokupili su ga, kao i dobar deo nesrpskog stanovništva, i odveli prvo u kasarnu, a potom u logor Batković u blizini Bijeljine. O tom iskustvu govori:

„Sam dolazak tamo je bilo jedno ružno iskustvo, jedna trauma i jedno poniženje... Bili su to hangari poljoprivrednog dobra gdje smo prolazili kroz špalir – u to vrijeme – neprijateljskih vojnika, koji su imali priliku da nekog udare, pljunu itd. Nakon toga smo odlazili na šišanje, sagnute glave. Primjenjivale su se neke ponižavajuće, skoro nacističke metode u tom logoru. Za vrijeme mog boravka u logoru sigurno više od 15 ljudi je podleglo batinama, a neki su umrli od bolesti i zbog nemogućnosti korištenja lijekova. Vrlo ružno iskustvo kojeg se nekad najrađe ne bih sjećao, međutim, zaboraviti ne smijemo, da bi mogli prenijeti ljudima i mlađim naraštajima koji su protiv takvih stvari, koji takve stvari osuđuju.“

U oktobru iste godine je u razmeni zarobljenika napustio logor. Nakon nekog vremena stupio je u jedinicu rezervnog sastava policije. Krajem februara 1993. godine teško je ranjen, život mu je visio o koncu. Lečenje je trajalo dve godine, imao je više operacija, na grudnom košu i na levoj ruci. Danas ima devedesetoprocentni invaliditet.

Jedno vreme je obavljao funkciju predsednika skupštine Udruženja ratnih vojnih invalida BiH.

Avdija Banda

Drago Jakić

Rođen je u Živinicama u blizini Tuzle 1951. godine. Pre rata je radio u rudniku Đurđevik, a potom je otvorio samostalnu radnju, autolakirersku.

Nedaleko od njegove kuće nalazio se aerodrom, tako da je mogao da vidi sve avione koji su poletali ka Hrvatskoj, kao i da li su naoružani ili nisu. Imao je 41 godinu kad je otišao da se prijavi u Teritorijalnu odbranu. Bio je topnik-nišandžija na minobacaču. U toku rata bio je pomoćnik zapovednika za operativne poslove, pa zamenik zapovednika bataljona, a onda i zapovednik bataljona. O svom iskustvu govori:

„Nikad nisam bio u prilici da pucam u civile; kad se vodi teška ofanziva i kad vas tuku pozadi, na prvoj liniji se nisam bojao, ali već ako prebacuju preko tebe, ako tuku civile, pogotovo dok smo držali crtu odbrane, pa ja vidim da on prebacuje nas i da ide dole u grad, a tamo roditelji i djeca. To te demoralise i utječe izuzetno psihički na tebe... Mislim da sam časno odradio ono što sam morao, međutim ja i danas govorim svojoj djeci: rat vode samo ljudi poremećenog uma, otvoreno im kažem da ih ne bi snašlo ono što je nas.“

Nada se da će u budućnosti doći do promene, da će se pojaviti kritična masa, jer je ovo trenutno stanje neodrživo. Dodaje: „Svi predsjednici trenutni nikada nisu osjetili rov, a da jesu – ove priče ne bi bilo danas.“

Drago Jakić

Dražen Horvat

Rodom iz Rijeke, 1967. godište. U vreme kada je počeo rat bio je student u Zagrebu i radio je honorarne poslove. Kaže da je za tenzije u Hrvatskoj saznao preko televizije i novina, a postalo mu je jasno da to ima veze sa njim tek kad su se krenule oglašavati sirene i u Zagrebu.

Imao je sreću da u ratu provede svega nekoliko meseci, bez većih posledica. Duhovito priča da mu nije bilo ugodno da provodi vreme s komšilukom u podzemnom skloništu, niti da ga pripadnici civilne zaštite zapisuju jer igra tenis napolju za vreme uzbune, pa je odlučio da ode na Velesajam i prijavi se kao dobrovoljac u odbrani Vukovara. Spakovali su ih u autobus, međutim taj autobus nikad nije stigao do Vukovara jer je saobraćaj bio prekinut, pa su ostali u Vinkovcima, braneći okolna sela. Dodaje: uglavnom bezuspešno.

Kad se uozbilji, kaže da je u rat otišao verovatno iz osećaja dužnosti. I pojašnjava:

„Nikakvu mržnju nisam imao prema Srbima ili prema bilo kojoj naciji, i začuđeno sam gledao ljude koji su s mržnjom govorili o ljudima s druge strane vatrene linije. Jedina emocija koju sam u to vrijeme imao prema ljudima s druge strane je strah. Strah da me ne ozlijede ili ne uhvate.“

Žao mu je što nije učestvovao u antiratnim naporima pre nego što je rat počeo. Kaže da u to vreme nije imao tu svest, niti je naslućivao kuda bi to sve moglo otići.

Dražen Horvat

Đoko Pupčević

Rodom je iz sela Srpska Tišina u Bosni, u blizini Šamca, 1968. godište. Hrvatska je odmah preko reke Save. Pre rata radio je u tvornici nameštaja i bavio se poljoprivredom.

Kada je počeo rat imao je 24 godine, ženu i sina od nepune dve godine. Bio je april, sezona tanjiranja i sejanja, pripremao je zemljište za setvu. Kad je došao kući, dočeka ga je čovek koji mu je rekao da to večer dođe na sastanak, zbornu mesto u čitaonici u Tišini. Otišao je i tamo su im podelili naoružanje i uniforme. Na granici sela su postavili liniju, tu su iskopali rovove i utvrdili se. I rat je nastupio te noći, 16. na 17. april 1992. godine. Nije to bilo iznenađenje, u Hrvatskoj je uveliko bio rat. Veliki broj Srba koji su izbegli iz Hrvatske prošlo je kroz Šamac jer tu je most bio prohodan, nije bio srušen. Đoko je video sve te izbeglice koji idu samo sa zavežljajem. I u njegovoj kući je rodbina izbegla iz Hrvatske provela nekoliko meseci. U Šamcu su se već pojavili rezervisti iz Srbije, u susedno Orašje stigle su Zenge iz Hrvatske. Još od septembra 1991. godine Đoko je bio angažovan na čuvanju straže oko sela. Priča da su za vreme Drugog svetskog rata, 1. decembra 1944. godine komšije Hrvati i Muslimani na mostu ubili 135 ljudi. Sava je odnela tela. Objašnjava:

„Onda od straha tog da nam se ne desi, mi smo to napravili, dežurali smo sa lovačkim naoružanjem, sa puškama, ko je imao pištolj, lovački, i tako, lovačke puške, sačmarice, one dva metka, dvije patrone, makar ćeš uzbuniti selo kad opališ dva hica.“

Kaže da je najgore bilo to iščekivanje šta će da se desi. To večer, kada je počeo rat, most je dignut u vazduh. Đoko je ranjen od granate 14. jula iste godine.

„Oporavljao sam se prilično dugo. Prvo mi je tu, na licu mjesta, jedan pokojni rođak – taj dan je poginuo poslije – Milorad, dao prvu pomoć, svezao mi kajšem nogu u gornjem dijelu, pošto sam ranjen u natkoljenicu, na butu; i potkoljenica, i koljeno mi iskočilo, pa su nas, bilo je tad pet ranjenih, smestili u traktorsku korpu kako se voze svinje na pijacu. Nekih 500 m išli smo tim traktorom, pa smo iz korpe u *zastavu* 101, pa smo išli nasipom do Doma zdravlja u Šamac, i onda su nas tu previli. Pa su nas odvezli za Brčko, negdje oko sedam sati sam bio u Brčkom. Oko 8.15–8.30 bio sam na operacionom stolu. But mi je odnešen, defekt otvorene šake bio, i onda je doktor Ninković, hirurg, on je to radio, naživo sve, bez anestezije, bez išta. Makaze, čuješ to, geler obrađuje, mišiče seče... I to se dešavalo u to ratno vrijeme tako. I onda svaki dan previjanje, 10 dana, i onda 11. dan odem kod njega i onda ušije ranu naživo, 14 konaca. Sveže

Đoko Pupčević

me ko prase. I dobijem infekciju. Došao sam kući, doktor je dolazio da me previje, kaže: 'Ja ovo ne bih držao ovako, idi za Srbiju.'

Nogu su mu jedva spasili. Nakon operacije, kad se probudio iz anestezije, kaže da je prvo pogledao na plahtu ima li noge. Mrdnuo je nogom – ima je. I obradovao se.

Kući se vratio naredne godine, ali se više nije vraćao u vojsku. Obavljao je funkciju predsednika Odbora ratnih vojnih invalida Opštine Šamac, kao i druge funkcije u boračkoj organizaciji.

Danas je u invalidskoj penziji i ima troje dece.

Edin Ramulić

Rođen je u Rakovčanima pored Prijedora 1970. godine. Kada je počeo rat imao je 21 godinu. Bio je nezaposlen, kao i njegov stariji brat. Otac je ostao bez posla 1990. godine, tvornica u kojoj je radio je propala. Edin se pomirio s tim da u situaciji kada su svi u porodici nezaposleni on ne može da upiše fakultet, pa je odslužio vojsku (JNA). Izbegao je mobilizaciju kada je počeo rat u Hrvatskoj, a nije se pridružio ni Teritorijalnoj odbrani BiH kada su počele da se formiraju jedinice. Edin kaže da je bio pacifista i nije želeo da ratuje:

„Mi smo bili kao jedna zajednica tu, od četiri brata kuće i djeca, pa smo zapravo živjeli svi kao jedna veća porodica, generacijski smo bili bliski, bili smo povezani. I niko od nas nije bio ni vojno ni politički angažovan, svi smo bili tu kao građani, niko od nas nije ni želio ni stremio da bude u tim nekim velikim događajima.“

Ostali su u svojim kućama, iako su osećali presiju. Niko se nije kretao, nisu mogli da nabavljaju namirnice, povremeno je bilo granatiranje, nisu imali ni prave informacije, nije bilo struje pa su pomoću akumulatora pokušavali da dođu do nekih vesti. Sve do 20. jula 1992. godine:

„To je bio kraj, kad smo došli na red... Tu dolaze dva vojnika pred kuću, i traže da izlaze svi napolje. I onda: 'Muškarci, polazite s nama!' Međutim, jedan od vojnika, pošto sam ja izgledao puno mlađi, nisam imao brade, i bio sam smršao puno, i taj vojnik mi je bukvalno reko: 'Ti se vrati, reci da imaš 17 godina. Vrati se u kuću.' Tako da se ja tu razdvajam od mojih, oca i brata, na kućnom pragu, ja se vraćam u kuću, ali odmah idem na prozor i gledam šta se s njima dešava, to je ta slika ostala, to je ta kolona, da su pognuti, jedni drugima su glave stavili na nivo bokova, drže se i oni su pognuti, samo su stražari uspravni. U tom mnoštvu ljudi, nek je bilo tu stotinjak ljudi, nisam mogao da prepoznam svoje, više nisam mogao da ih vidim. Dobili smo neke informacije da postoje neki logori u Prijedoru, ali to je sve bilo na nivou nekih glasina. Ne bismo čekali kod kuće da smo znali da postoje takvi logori, išli bi kroz šumu; poginuti, a ne da te uhvate u logor. Nismo imali pravih informacija. I onda ih odvođe odavde, znači zadnji prizor: pjevaju *Ko to kaže, ko to laže, Srbija je mala*. Oni pjevaju, rekli su ajmo pjesma, valjda su već znali koja je pjesma, vodili su ih kroz cijelo selo, zadnje to što vidim tu kolonu, udaljava se...“

Nekoliko dana kasnije Edin i njegova majka odvedeni su u logor Trnopolje, odakle su odvezeni u Travnik. Tada je odlučio da se priključi vojsci: „Znači, 29. jula ja sam se od pacifiste, nekoga ko nije htio rat, odlučio da budem u ratu.“ Bio je na ratištu u Jajcu, pa u Sarajevu, kaže da ne zna na kom brdu srednje Bosne nije bio. Vodio se idejom da će se vratiti u svoj zavičaj i nadom da će nekako izbaviti oca, brata, stričeve i njihove sinove, ne znajući još uvek za njihovu sudbinu. Jednog od stričeva su mu ubili još pri ukrcavanju te kolone, uz put. Drugi stric je završio u logoru Omarska i uspeo je da preživi. Ostalu šestoricu su odvezli u Keraterm, od njih niko nije preživeo. Otac mu je ubijen upravo u tvornici u kojoj je nekada radio. Neki od njih se još uvek vode kao nestali. Od oko 380 ljudi koji su završili u logoru Keraterm, u prostoriji broj 3, Edin zna za samo njih 15 da su preživeli.

Edinov najbolji prijatelj iz brigade je poginuo, a on sam je ranjen pokušavajući da ga izvuče.

„Mi sve što smo ovamo nešto pokušavali, samo još ovo brdo, samo još ovu kotu, to je na kraju neko riješio potpisom. Nakon nekog vremena shvatiš, u stvari, da je sve što mi radimo uzaludno. Vremenom sam, znači, do kraja rata, zauzeo apsolutno taj neki antiratni stav, da je to jedna potpuno promašena stvar.“

Živi na relaciji Prijedor – Sanski Most. Njegova kuća u selu nije obnovljena. Kako kaže, u svom vlasništvu ima samo polovni automobil. Samohrani je otac. Godinama je kao aktivista za ljudska prava volontirao u udruženju *Izvor*, neumorno je tražio nestale i zalagao se za memorijalizaciju. Osnivač je Fondacije za izgradnju kulture sjećanja Prijedor.

Edin Ramulić

Enes Bajrić

Rođen je 1963. godine u Zavidovićima, Bosna i Hercegovina. Završio je vojnu školu, dobio službu u Sloveniji. Bio je komandir karaule dok JNA nije izašla iz Slovenije. Rat u BiH zatekao ga je u Sarajevu. Tada je otišao kući u Zavidoviće, gde je još uvek bilo mirno. Ubrzo je primljen u štab Teritorijalne odbrane. Svedoči o apsurdnu kako se Teritorijalna odbrana podelila na dve, bosansku i srpsku, kako bi se pripremili za rat. Uveče su mogli na vestima da gledaju o ratnim dešavanjima u Bijeljini, Prijedoru, Zvorniku, Sarajevu, a ujutru su išli na posao u zgradu u kojoj su se nalazile obe teritorijalne odbrane. Enesovo zaduženje bilo je da podeli intedantsku opremu na ravne časti. A onda su i po Zavidovićima počele da padaju granate. Enes kaže:

„Najgore je što više ni nema rata za koji si ti obučavan, da će tu biti neki front i nas će neko napast, nego ti je front gdje god ti ideš, ideš li na vodu, ideš li u wc, ideš li na ručak, ili ideš obić roditelje, front je... ne zna se ko ima pušku, ko nema pušku, ko koga voli, ko koga ne voli. Dođeš u jednu situaciju u kojoj ti više ništa nije jasno, osim da je rat, gotovo je, ne možeš ti kazat ja neću biti dio rata, jer je rat svagdje.“

Enes je danas penzioner, živi u Zavidovićima i nada se da će se u Bosni i Hercegovini stvoriti uslovi koji će biti dovoljni da mu se deca vrate iz inostranstva, kako kaže: „Jer su mi svi otišli.“

Enes Bajrić

Fikreta Osmankić

Rođena je 1969. godine, Biščanka, živi u „najljepšem gradu na Uni“. Imala je 22–23 godine kada je rat počeo. Dva mlađa brata su joj bila zarobljena, pa je pokušavala da dođe do informacije šta je sa njima. Tako je upoznala Jasmina, budućeg supruga, koji ju je pozvao da radi u sanitetu, jer im je trebalo ljudi. Svakodnevno je išla na liniju sa sanitetom. Nije imala prethodnu obuku, osim nešto malo znanja o prvoj pomoći iz škole, pa joj je u početku bilo nezgodno, snalazila se na licu mesta. Takođe, raspolagali su malim brojem lekova, često neadekvatnim. Braću je videla tek nakon pada Autonomne pokrajine Zapadna Bosna, bili su sve vreme zarobljeni u Kladuši.

Na pitanje kako joj je bilo u tom muškom, vojničkom okruženju, kaže:

„Meni je to samo preko noći došlo, uopšte nisam o tome razmišljala, jednostavno takvo je stanje bilo da nismo imali ni za hranu, snalazilo se kako je ko znao. Imali smo 49 maraka plate u vojsci. Nisam razmišljala uopšte kako će me prihvatiti, ali jesu me prihvatili, ja sam njima ko sestra bila, i cijenili i poštovali, šta god mi treba, tu su, uskakali su.“

Status ratne veteranke nije ostvarila niti beneficije. Kada vidi da njena braća koja su bila zarobljena i brat koji je bio ranjen nemaju ni penziju ni invalidnine, ne očekuje da će ona dobiti ikakvu beneficiju. Ne misli da će išta dobiti, jer je, srećom, zdrava, prava, nije ostala bez nogu, ruku.

Kada smo je pitali da li je na nešto posebno ponosna iz ratnih godina, odgovara da nije, samo joj je bilo drago što je mogla da bude tu kad je nekome trebala, što je mogla da pomogne i pruži mali deo sebe. A na pitanje da li bi nešto drugačije uradila, sada kada se priseti tog vremena odgovara:

„Sad bih djecu prvo uzela i preko grane pobjegla. Evo šta bih uradila, bez razmišljanja, prvo bih to uradila. Makla bih i sebe i svoje, to bih prvo uradila.“

Fikreta Osmankić

Ivo Anđelović

Živi u Boću, nadomak Brčkog, odakle je i rodom. Pre rata je držao ugostiteljski objekat. Učestvovao je u brojnim susretima predstavnika okolnih sela koji su se sastajali da bi videli kako mogu da sačuvaju mir u mesecima kada je rat u Hrvatskoj divljao i kada je postojao strah da će se preliti u BiH. Razmatrali su, ako dođe do nečega, da li bi pružali otpor ili bežali i došli do zaključka da neće da beže. Ivo je bio jedan od organizatora otpora na tom području.

„Ja sam imao 28 godina kad je počeo rat. Prva misao: ja sam mislio da to neće trajat tako dugo, da to neće bit ni tako prljavo, mislio sam da će netko povući potez, da l' međunarodne snage, da li razumnost ljudi, političara naših, predstavnika, da neće biti tako širokih razmjera i da neće biti tako, aj da tako kažem, krvav. Na kraju smo vidjeli da je bio jako krvav i jako prljav. Al' mi smo tada tako razmišljali, ostat ćemo tu, braniti ćemo se nadajući se da to neće trajat dugo. Međutim, kako je iz dana u dan išlo, kako se formirale crte, počinjala su i stradavanja. Ljudi su ginuli, moj brat mi je na rukama umro, jedan branitelj isto na rukama, vidio sam puno toga...“

Ivo učestvuje u međusobnoj saradnji boračkih udruženja u Brčkom: hrvatskom, bošnjačkom i srpskom, koja su uspela da postignu razne dogovore. Kaže:

„Ja sam kao pojedinac u to ušao želeći doprinositi tom pomirenju među ljudima, posebno borcima, pa onda kad osjete građani, da mogu zajedno, jer trebaju ljudi zajedno živjeti. Rat je prošô, a onaj koji nosi odgovornost za nedjela – nek odgovara. Nikoga niti želim natjerat na razmišljanje, nit imam pravo, ali volio bih kad bi bilo šire i da više ljudi traži zajedničku priču.“

Žena mu je muslimanka i imaju troje dece. Najmlađi sin živi u Nemačkoj, a i stariji se razmišlja da ode. Ivo kaže da je bio optimista, ali sada kada vidi koliko mladih odlazi i kako Bosna postaje zemlja staraca, više nije.

Ivo Anđelović

Jasmin Osmankić

Živi u Bihaću. Rođen je 1968. godine u Kulen Vakufu, Opština Bihać. Kad je imao 6 godina umro mu je otac, a majka ostala sama da se snalazi sa šestoro dece. Završio je poljoprivrednu školu i zaposlio se u zemljirođničkoj zadruzi. Do izbijanja sukoba radio je u Gospiću, u Hrvatskoj. O početku rata u Kulen Vakufu priča:

„Ja sam imao komšiju Milana, stvarno čestit čovjek, stariji bio, koji je preživio i Drugi svjetski rat. Došao jedno jutro pred moju kuću. Ja, on i majka smo sjedili i pili kafu i on je rekô mojoj majki: draga Nure, bježite odavde, bjež'te sa djecom, bjež'te sa ovim svim. Jer taj Kulen Vakuf je bio okružen sve sa srpskim stanovništvom, a granica sa Hrvatskom je bila 8 km. Kaže, puna su sela vojske i ovo, kaže, bit će gore nego što nam je bilo u Drugom svjetskom ratu. Pošto je on preživio logore u Drugom svjetskom ratu i pričao nam o tome. I stvarno čovjek zaplaka. Tako da sam ja uspio sestre obje nagovoriti da se izvuku s djecom. Majka nije htjela, ostala do zadnjeg dana sa nama.“

Njegovo svedočanstvo o proterivanju uz torture i iscrpljivanje od gladi i nespavanja više je nego potresno. Uspeo je da stigne do Bihaća gde se priključio Teritorijalnoj odbrani. Ubrzo je postao komandir izviđačko-diverzantskog voda. Tri puta je teže ranjavan, poginula su mu dva brata, sestre i zetovi bili u logorima. Na pitanje za šta se borio kaže: „Faktički ni za šta. Ne znam. Protjeran sam. Borio sam se da zaštitim svoju obitelj, da zaštitim svoje najmilije.“

Danas živi u alternativnom smeštaju u Bihaću, jer ga vode da ima stan u Kulen Vakufu u zgradi koja je zapaljena i nikad obnovljena. Njegova supruga Fikreta je takođe učesnica rata. Vodi kantonalno udruženje obolelih od PTSP-a. Voleo bi da ima „suživota, mira, da zaboravimo rat, da se borimo da idemo naprijed... To mi je jedina želja moja – da pokušamo vratiti našu omladinu, da pokušamo vratiti, da ne napušta, da ne ide odavde... Iako sam rekô želim otići i da ne mogu gledati više nepravdu.“

Jasmin Osmankić

Krešimir Ivančić

Rodom je iz okoline Daruvara. Pre rata bio je vozač kamiona u međunarodnom prometu, proputovao je veći deo Evrope i Bliskog istoka.

Njegova sredina bila je multinacionalna i Krešimir kaže da nikada tokom školovanja, odrastanja, pa ni posle kad se zaposlio, nije bilo netrpeljivosti. Kada su počele tenzije, kružile su razne priče: da se drže straže po srpskim selima, noću dolazi vojska, prevozi se oružje. U njegovom selu preko noći je ispisano „Ovo je Srbija“, „Ustaše“ i slično, organizovani su politički skupovi, širio se strah, a ubrzo su postavljene i barikade.

Imao je 28 godina kada je rat počeo. Vojsci se priključio dobrovoljno. Kaže da se borio za svoje selo, okruženo sa svih strana, i da tu nije bilo baš puno izbora. Pogodilo ga je što su neki njegovi prijatelji otišli na drugu stranu, a da ga nisu upozorili na opasnost, da se skloni. Kaže: „Kad se počelo pucati, više te nitko nije pitao jesi ti dobar s nekim, je l' imaš nekakve rodbinske veze. Bilo je bitno jesi li Hrvat il' si Srbin.“ Ranjen je na samom početku. O tome priča:

„Ja sam došao u gardu, u Hrvatsku vojsku se prijavio 17. 09, a 21. 09. sam bio ranjen, izbačen iz stroja. Nisam zadužio ni pušku. Imao sam na sebi JNA odoru, odnosno samo onu bluzu, hlače i čizme koje sam imao iz rezervnog sastava, samo sa oznakom na rukavu HV, odnosno ZNG u to vrijeme. Dolje ispod civilka. Pušku nisam stigao zadužiti. Kad sam se prijavio, pitali su me šta znam raditi. Rekao sam, gdje me trebate, tu me dajte. Pitali su me šta sam po struci, kažem, vozač. Kažu, hoćeš voziti oklopniak? Je l' ima volan? Ima. Hoću. Tu jedno selo bilo je napadnuto, češko selo, gdje je izvršen strašni pokolj, i nas su tamo poslali na ispomoć. I prvi kontakt... ušli smo ravno pokraj njih, na par metara od njih, nismo znali, jer smo imali jednake odore, samo što su bile nešto drugačije, pa smo skužili da je druga strana imala šljemove sa zvijezdom petokrakom, mi smo prekrili te zvijezde. I pogodili su me zoljom, kolega jedan mi je poginuo, drugi teško ranjen isto, ali smo se uspjeli izvući iz vatre i ja sam bio onda izbačen iz stroja negdje do druge polovine 10. mjeseca kada sam se vratio i onda sam bio pješak. Nisam više htjeo u oklop, više nisam htio volan.“

Da je mogao, izbegao bi rat. Danas učestvuje u mirovnim aktivnostima sa ratnim veteranima i kaže: „Bit je svega da se rat ne dogodi. Ni moj otac nije htio, ni moja mater nije htjela, nisu htjeli da ja idem u rat. Ne želim da moje dijete mora čuti kako oko glave metak zuji ili granata, da vidi kako nečija kuća gori, da vidi mrtve, ubijene, raznešene, mislim da niko normalan to ne želi.“

Krešimir Ivančić

Marinko Gačić

Iz Novog Grada, nekadašnjeg Bosanskog Novog. Godište je 1964. Po zanimanju železničar. Kaže da je prvi dodir s ratom imao već u julu 1991. godine, pre nego što je rat u Bosni i Hercegovini zvanično počeo. Teritorijalna odbrana je sprovela mobilizaciju na području Novog Grada uz obrazloženje da treba sprečiti da se ratni sukobi iz Hrvatske preliju na BiH. Snage hrvatskog MUP došle su do Dvora na Uni, koji je oko 3 km vazdušne linije udaljen od Novog Grada. O tom početku Marinko priča:

„Tad smo smatrali da je Bosna i Hercegovina Jugoslavija u malom i da je nemoguće da dođe do rata, da će sve to u Sloveniji i Hrvatskoj proći na brzinu, da će biti malo sukoba, ali da neće bit rata u BiH. Tad sam prvi put osjetio te okolnosti ratnih sukoba. I baš mi je bilo grozno. Mi nismo mogli preći u Dvor iako smo pre toga svi išli, Dvorjani su išli u Novi u školu. Ja nisam ni znao do tada, ja sam mislio da su Hrvati većinom u Dvoru, nismo nikad o tom ni pričali, ni razmišljali. Moje najbolje kolege koje su sa mnom išle u razred u gimnaziju i živjeli su u Dvoru na Uni, mislio sam da su oni Hrvati jer su iz Hrvatske. Nisam imao pojma da su oni Srbi. Tada je počelo po tom nacionalnom, to da smo počeli da se raspoznavemo po naciji, vjeri i običajima, do tada smo se svi smatrali kao jedni.“

Marinko se priseća šta je u to vreme moglo da se čuje po medijima i među ljudima i kaže da je „ta nacionalna retorika bila takva da je svako ko je imalo slušao morao ići svome jatu“ i dodaje:

„Govorilo se, čim se ta demokratija i višestranački sistem uspostave, biće nam bolje, sve se svaljivalo na komunizam, na socijalizam, da je to bauk koji nas ubija, međutim, kad je došla demokratija došao je i rat s demokratijom. Znači, mi smo sami tražili to na izborima, nema niko drugi, ne može sad kriviti nekog drugog. Većina Srba je glasala za SDS, većina Muslimana za SDA, većina Hrvata za HDZ. Znači, mi smo se sami na priču tih nacionalnih lidera podijelili. I onda je sve krenulo svojim tokom.“

Marinko i danas radi na železnici. Predsednik je Opštinske boračke organizacije i aktivan je u sindikatu. Ima dvoje dece. Nada se da će se promeniti vrednosni sistem i da će ponovo početi da se ceni znanje i školovanje.

Marinko Gačić

Mesud Kumro

Rodom je iz Goražda, 1954. godište. Bio je komandir policije za bezbednost saobraćaja. Kaže da je trebalo da bude smenjen, jer nije hteo da pristupi nacionalističkoj stranci, ali smenu je sprečio početak rata. Priča nam kako je neposredno pred rat većina pripadnika srpske nacionalnosti napustila MUP Republike BiH i formirala svoju stanicu policije.

Odmah na početku rata isključena im je struja, dovod vode i dovod hrane. Bili su okruženi sa svih strana. Granate su neselektivno padale po čitavom gradu, nema kuće koja nije pogođena. Ljudi su svakodnevno ginuli. Bilo je dana kad je na uži deo grada palo preko hiljadu granata. Mesud kaže da je bilo pakleno, da su svi koji su kroz to prošli istraumatizirani.

Priča nam:

„Ja sam imao dobrog prijatelja, isto komandira, kolegu srpske nacionalnosti koji je također napustio MUP Republike BiH, i baš smo bili dobre kolege i dobri prijatelji. Kad je politika odvojila srpsku i muslimansku policiju, mi smo i dalje bili komandiri. Ali živjeli u istom gradu i opet smo i kao prijatelji i kao kolege morali da se nalazimo i prije izbijanja rata. I na dan prije rata on me nazvao telefonom i tražio da popijemo piće. Ja sam otišao u njegovu stanicu, sjeli smo i vidim da se vrlo nelagodno osjećao i da je bio malo napet. Udario sam ga po ramenu i rekao: 'Šta je, kolega? Počni pričat što si me zvao.' I on se onako baš uozbiljio i prepadnut, pogledao me u oči i rekao: 'Sutra mi vas napadamo.' Mi smo znali da će u Goraždu doći do tog, ali eto ja baš nisam znao da će sutra. I ja sam ga prijateljski pogledao u oči i rekao: 'Ti mene napadaš, kolega?' On kaže: 'Daj, bježi, ne napadam te ja, došle su budale koje ne može niko zaustaviti.' Onda ja malo ozbiljno i malo da se našalim s njim: 'Hajde, kolega, da branimo Goražde od tih budala koje su došle.' A on, znajući mene, ne zna se kad se šalim, kaže: 'Ma jooj, ti nikad nećeš odrasti. Ozbiljna su vremena, nemoguće je o čemu ti pričaš, nego hajde ti reci u koji grad treba tebe i tvoju familiju prebaciti i bježi odavde...' Odmah nakon rata, poslom sam morao da odem kod tog svog druga. I tako, bilo je malo neugodno i njemu i meni, dok nismo popili po koju, i onda smo opet kao što smo znali, o svemu, a ponajmanje o ratu. Pričali smo o porodicama...“

Mesud Kumro

Milan Kozić

Iz Rogatice je, selo Kozići. O svom kraju kaže: „Bili multietnični uvijek-vijeka i danas-dan, što mi je nešto najdraže na svijetu što se može desiti.“

Imao je 27 godina kada je zapucalo. Na samom početku Milan je bio iseljen iz svoje kuće, VRS je radila evakuaciju stanovništva sa obrazloženjem da nije bezbedno, da mogu da stradaju. Već su bile podignute tenzije, postavljene barikade, pala je i prva žrtva u okolini. Izmešten je u obližnje selo, 2-3 kilometra od svoje kuće. O tome priča:

„Najteže mi je bilo izaći iz rođene kuće svoje, ostavit svoje to sve. Kažu, aj izađite na pet, šest, deset dana, međutim bilo je cilj valjda da se počne to ludilo. I onda sa roditeljima kad smo izašli, zaklopili, otišli, nisam uspio ni slike uzeti, ništa živo, što mi je najžalije, recimo slike iz djetinjstva sa drugovima, prijateljima, kolegama, i tako. E onda je poslije počelo. Nekako mi je uvijek žao bilo nedužnog naroda, nedužnih ljudi, Srba, Muslimana/Bošnjaka...“

Kuća mu je ubrzo zapaljena. Njegov prijatelj koji je ostao u tom selu ispričao mu je ko mu je iz komšiluka zapalio kuću. „Neka, rekô, nek se grijô.“

U februaru 1993. teško je ranjen. On i jedna koleginica su nagazili na minu. Oporavak je trajao dugo. Priseća se koliko je teško bilo ponovo učiti da hoda. Na to dodaje da mu je ipak najteže palo kada su ga na samom početku rata dozivala komšijska deca koja su sa njim odrasla. Nisu još bili počeli napadi, tek su formirane linije, ali odjekuju pucnji.

„Oni su me dozivali: 'Milane, Milaneee, Milaneee', jer su navikli od mene uvijek nešto dobit, bilo šta... E sad, šta uradit, niti im se možeš javiti, niti možeš šta pomoći. I moja pokojna majka kaže: 'Čuješ li ti tu djecu da te zovu?' Čujem. Al' rekô šta radit tu?“

Nakon ranjavanja nije se više vraćao u vojsku. Uključio se u humanitarni rad i pomagao povratnicima. Misli da ga je to najviše u životu držalo. A svoju kuću je uspeo da obnovi zahvaljujući donaciji humanitarne organizacije. Kaže da se tada ponovo rodio i veselio životu.

Milan Kozić

Milorad Agbaba

Rođen je u Novom Gradu/Bosanskom Novom 1953. godine. Kaže da se u gradu normalno živelo kad je rat počeo u Hrvatskoj, sedeli su zajedno Hrvati, Muslimani/Bošnjaci i Srbi i slušali vesti. On je radio u dobroj firmi, imao je porodicu, dvoje male dece. Onda je čuo za masakr na mostu u Karlovcu i nešto je u njemu puklo. Odlučio je da se dobrovoljno javi u vojsku. Iako se njegova porodica protivila, sa njih desetak otišao je za Banja Luku. U kasarni su ih obukli, stavili u autobuse, nisu znali gde idu. Prebacili su ih preko Save u pravcu Jasenovca.

U vojsci je proveo četiri godine, pet meseci i jedan dan. Većinu tog vremena bio je odvojen od porodice, tek ponekad je dolazio kući. Kaže da se njegova žena trudila da, uprkos ratnoj neimaštini, napravi dobar ručak kad god dođe i šali se da mu se činilo da se deca više raduju ručku nego njemu.

Na pitanje šta mu je najteže padalo govori: „Rat je prljava stvar... Vidio sam ubijene djece, ubijenih žena, masakr, i to mi je jako teško padalo. Odsustvo od kuće isto tako, najbolji dio života mi je otišao po vrletima Slavonije, Doboja, Sarajeva, Kladuše.“

Milorad pojašnjava:

„Ja sam inače jugonostalgicar i dan-danas. Imao sam priliku da pređem tu zemlju od sjevera do juga i u svakom gradu sam se lijepo osjećao. Sad to nije to više, mada i danas volim otići svugdje. I idem i starim i novim stazama. Fali mi sloboda i širina, sad se mjere krvna zrnca, što ja nisam nikad radio, a tako učim i svoju djecu... Mislim da ne bi trebali dozvoliti da se ide unazad, ne bih imao više ni fizičke ni psihičke snage da pređem isto. Ti što zagovaraju sukob ne znaju šta je to prespavati na -20 u šumi.“

Bio je predsednik boračke organizacije u Novom Gradu, član predsedništva boračke u Republici Srpskoj, predsednik komisije za utvrđivanje i kategorizaciju, kao i na drugim funkcijama.

Milorad Agbaba

Mirko Zečević Tadić

Živi u selu Štrepći u blizini Brčkog, na obroncima Majevice. Rođen je u Nemačkoj 1974. godine, ali su se njegovi roditelji vratili u rodni kraj osamdesetih godina.

Kada je počeo rat u Hrvatskoj – koja je blizu, odmah preko reke – u Brčkom su se čule detonacije, pucnji. Kao ni većina njegovih sugrađana, Mirko nije verovao da će se rat proširiti. Obrađivali su zemlju, nadao se da će uskoro upisati pravo. Mislio je da će rat kratko potrajati.

Imao je nepunih 18 godina kada je rat počeo u Bosni i Hercegovini. I pre samog početka imao je ulogu kurira, pa je obavještavao ljude po selima o sastancima i učestvovao u stražama. Onda su počela granatiranja, avionski napadi, moglo se svakog trenutka poginuti.

Na pitanje šta mu je bilo najteže tokom rata Mirko kaže:

„Najteže su mi padale pogibije mojih suboraca, mojih rođaka, koji su se dešavale u tom trenutku, ali teže mi je bilo kad sam na prvoj crti odbrane, a čujem da granata leti preko nas i ide u selo. Razmišljao sam da li osobe koje žive tamo, posebno stariji i djeca, da l' se mogu skloniti na vrijeme, da l' su uspjeli sačuvati se od tih granata.“

Krajem marta 1995. godine teško je ranjen, ostao je bez desne noge ispod kolena. Dva meseca nakon što je dobio protezu ponovo se javio u postrojbe 108. HVO brigade i bio je na sistemu veze. Tamo je bio i nakon Dejtonskog sporazuma, sve do kraja januara 1996. godine.

„Jesam imao trenutke tokom rata... bio sam toliko ljut u ratu kad sam dobio vijest da su mi najbliži rođaci poginuli, prijatelji, u tom trenutku sam imao želju da pucam tamo prema toj liniji. I pucao sam... Ali u trenutku stradavanja i poslije toga ja sam skontao u glavi da ako budem nastavio da prema toj drugoj strani imam neki loš osjećaj, imam neku mržnju ili bilo šta drugo, ta mržnja će mene pojesti, lagano, sigurno. Ako budem razmišljao o tebi da si ti moj protivnik, ako smišljam kako da ti napakostim, da ti nešto uradim loše, neću onda moći da živim svoj život, onda tu Mirko nestaje.“

Vrlo brzo nakon prestanka rata Mirko je počeo da prelazi linije razgraničenja, kaže da mu đavo nije dao mira, morao je da ode do grada da vidi „tog tamo nekog

Mirko Zečević Tadić

bauka“, osobu koja je pucala na njega, da vidi zašto je moralo da bude tako, zašto se sve to desilo.

Od 2007. godine učestvuje u mirovnim aktivnostima sa ratnim veteranima iz regiona. Mirko je i alpinista, osvaja vrhove u Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori, Turskoj... a pre nekoliko godina osvojio je i vrh Kilimandžara.

Nazif Kahrić

Rođen je u Jajcu 1957. godine. Bio je aktivan član Saveza socijalističke omladine Jugoslavije, i kao vrlo mlad primljen je u Savez komunista Jugoslavije. Po struci je mašinski inženjer, a veći deo radnog veka proveo je kao rukovodni radnik u Štabu teritorijalne odbrane i Ministarstvu unutrašnjih poslova gde je stekao veliko iskustvo.

S obzirom na to da je četiri godine bio načelnik štaba Teritorijalne odbrane, Nazif ističe da je bio u prilici da stekne saznanja o mogućem raspadu Jugoslavije koji se nije mogao dogoditi bez rata koji je doneo strašne stvari. Jajce je imalo tu nesreću da je bilo gotovo potpuno opkoljeno. Navodi da su u tako teškoj ratnoj situaciji odbrambene snage Jajca koje su činile jedinice AR BiH i HVO imale front u dužini od 135 km. Snage VRS, potpomognute snagama bivše JNA, svakodnevno su teškim topovima, minobacačima i haubicama granatirale grad i okolinu, dok je avijacija 48 dana bombardovala grad. Po svom položaju Jajce je nalazi na rekama Vrbas i Pliva, dakle u kotlini, i Nazif tvrdi da je teže bilo promašiti ciljeve nego pogađati pa da, s obzirom na takvu situaciju, snage VRS potpomognute snagama JNA nisu uspele naneti mnogo žrtava. Nazif ističe da piloti koji su se nalazili u avionima i helikopterima nisu bili posebno učinkoviti i da veruje da je cilj pre svega bio da se ljudi zastraše da bi napustili grad. Pored granatiranja i bombardovanja čime se sejao strah i neizvesnost, poseban problem se nametnuo onog trenutka kada je povremeno dolazilo do sitnih incidenata između ARBiH i HVO koje su do tada uspešno branile grad. Vrlo brzo videlo se da dve vojske ne mogu braniti grad Jajce, jer nacionalne politike nisu znale da uredе odnose snaga. Prilikom zauzimanja grada Jajca od strane VRS, Nazif je s jedinicom kojom je komandovao držao odstupnicu, sprečavajući VRS da preseče koridor kojim je iz grada Jajca izašla kolona vojske, civilnog stanovništva, vozila i zaprega koja je napuštala grad i na taj način sprečio klasično vojno gonjenje. O svemu tome kaže:

„Taj dan 29–30. 10. 1992. godine kad je palo Jajce ću do kraja pamtiti. Prije svega, nisam se mogao s tim pomiriti. U jednom trenutku sam bacio posljednji pogled na grad, kada su rubni dijelovi grada već bili u plamenu, to je prizor koji ja ne mogu objasniti, a posebno način na koji sam ja to doživio, jer sam ja volio svoj grad, koji, naravno, i danas volim, i sve to mi je neobično teško palo: zato što ideš negdje, a ne znaš gdje ideš.“

Izbegao je u Travnik, zatim u Zenicu, da bi se naredbom ministra policije vratio u Travnik kako bi organizovao Stanicu Javne bezbjednosti Jajce, gde ostaje do kraja rata.

Nazif je danas aktivan u Socijaldemokratskoj partiji BiH. Ne usteže se da kritikuje nacionalizam i nacionalističke partije koje su se dokopale vlasti i objašnjava svoju situaciju:

„Zbog moje socijalističke prošlosti i odanosti idejama socijalizma, često sam bio kritikovan i omalovažavan uz prijetnje da ću biti smijenjen sa dužnosti koje sam obavljao. Nakon prvih višepartijskih izbora, iako sam posjedovao veliko iskustvo, nacionalne partije SDA i HDZ nisu željele na rukovodnim pozicijama imati takve ljude, tako da su na dužnost načelnika i komandira postavljali poslušne i odane ljude bez ikakvog stručnog iskustva. Međutim, padom Jajca ti poslušni i odani kadrovi su napustili BiH i svoje mjesto našli u Njemačkoj, tako da je tada aktuelna vlast mene pozvala i postavila me na poziciju načelnika policije, iako sam imao takvu prošlost.“

Sponosom nam priča kako je kao komandir jedinice formacije Odreda u Jajcu bio u situaciji da zaštiti nekoliko srpskih porodica, koje su živele kako u samom gradu tako i u selu Kruščica nadomak Jajca, „kad su se odmetnuti dijelovi jedinice HOS-a kao i pojedinci iz reda drugih jedinica tzv. *psi rata*, namerili da pljačkaju i bili spremni i ubijati, što su učinili u ugostiteljskom objektu 'Pećina' kada su likvidirali nekoliko lica srpske nacionalnosti“. Nazif ističe da je vršeći dužnost zamenika komandira poznao veći deo stanovništva grada Jajca, a svakako i te ljude u Kruščici. Tog je dana, kada im je pretila opasnost da će biti zlostavljani, sa dva policajca otišao i pružio im zaštitu. Nakon što je uspeo da zaštiti te ljude, oni su tražili da idu u razmenu. Nije bio u mogućnosti da organizuje razmenu, ali je obezbedio privremeni smeštaj u praznoj zgradi škole „Bratstvo i jedinstvo“ u kojoj su ostali do ulaska VRS u Jajce. Tek nekoliko godina kasnije uspeo je da obnovi kontakt sa nekim od tih ljudi koji žive u Brčkom, a neki u Novom Sadu. Redovno se javljaju da čestitaju praznike.

Nazif je danas penzioner. Član je Opštinskog vijeća Jajce. Živi u Jajcu i rado se odaziva na mirovne akcije.

Nazif Kahrić

Novica Kostić (1960–2020)

Rođen je u Dobrovišu kod Vlasotinca, Srbija. Mobilisan je kad je počeo rat u Hrvatskoj. Kod kuće je ostala supruga s dvoje male dece. Zadatak njegove jedinice bio je izvlačenje ljudstva i moto-tehnike iz kasarne „Logorište“ u Karlovcu. Već 4. novembra 1991. teško je ranjen, u pokušaju da iz zapaljenog tenka izvuče mladog vojnika. Tu se njegovo ratovanje završava, kako kaže, ali počinju druge muke. Imao je visok stepen opekotina. Ostao je trajni invalid, bez jedne noge.

„To što mi se dogodilo mislim da je i moja odgovornost, jer nisam se na vreme priključio onim ljudima koji su bili protiv takvog rata i protiv politike koja je pogubno delovala na celokupnu sredinu, na celokupnu naciju.“

Kada bi pričao o ratnim strahotama, navodio je kako je teško bilo sresti se sa porodicama poginulih. Smatrao je da je samim tim što je učestvovao u ratu – nanosio zlo. Nekom tamo, ali i svojoj porodici. On je tada bio hranilac porodice i verovao je da veće zlo njegovoj ženi i deci nije moglo da se desi.

Priključio se mirovnim aktivnostima ratnih veterana u programima CNA još 2003. godine, tako da je bio jedan od pionira ovog rada. Učestvovao je u čitavom nizu aktivnosti, putujući po zemljama nekadašnje Jugoslavije. Hrabro je javno govorio:

„Bitno mi je da osudim ratne zločine koji su vršeni u moje ime, koji su vršeni od srpske strane.“

Bio je i predsednik Udruženja ratnih vojnih invalida u Vlasotincu.

Prerano nas je napustio 12. decembra 2020. godine. Na komemorativnu svečanost u Vlasotincu, održanu na godišnjicu njegove smrti, došlo je oko 30 ratnih veterana iz različitih krajeva bivše Jugoslavije, među njima i oni koji su pripadali u ratu neprijateljskim vojskama. Tom prilikom je opštinskim organima Vlasotinca podneta zajednička inicijativa da se jedna ulica u gradu nazove njegovim imenom.

Novica Kostić

Pero Voćkić

Rodom je iz Novog Sela kod Šamca, 1968. godište. Pre rata radio je kao konobar.

Ranjen je u avgustu 1992. godine i nakon toga bio van stroja oko mesec i po dana. Nakon rata je upoznao čoveka koji je učestvovao u istoj akciji na suprotnoj, hrvatskoj strani, a koji je takođe tada ranjen. Danas su prijatelji, pecaju zajedno.

U maju 1995. godine drugi put je ranjen, i to malo teže. Tada je ostao bez vida na jednom oku.

„Bilo mi je krivo što su mene tada već kao vojnika VRS nazivali agresorom u mom gradu, u mojoj BiH, nisam ja to nikad osećao da sam nečiji tuđinac, ja kao ratnik, kao vojnik, nikad nisam prešao preko Save i napao Hrvatsku. Ja sam sav rat proveo u BiH.“

Na pitanje šta mu je najteže padalo u ratu, Perica nam priča situaciju kada se zbog nekog zadatka, izviđanja, popeo na silos. I tada je ugledao da gori njegovo selo:

„Ja sam to svoje selo vidio kao na dlanu. Gori. Kompletne katoličke kuće, hrvatske kuće su gorele. To mi je palo teško. Znao sam te svoje školske drugove, drugarice, komšinice, koje su čitav život uložile u tu kuću, a izgori za 10 minuta.“

Nakon rata radio je, između ostalog, i kao deminer. Kaže da je tokom rata lično posadio 280 mina, a kao deminer uklonio ih je 2615.

Ponosan je što je sa svoje 24–25 godina bio ratni komandir, što nije uprljao ruke, što je otkrio mesto gde su zakopani civili ubijeni u zločinu tokom rata, pa su porodice mogle dostojno da ih sahrane i na to što je uspeo da odgoji ćerku kao samohrani otac.

Pero Voćkić

Saša Premec

Rođen je 1969. godine. Daruvarčanin. Odrastao je u multinacionalnoj sredini s velikim brojem tzv. mešovitih brakova, iz kakvog i sam potiče. Upisao je fakultet, odslužio vojsku, zaposlio se. Imao je 22 godine kad je počeo rat. Na komentar da je bio jako mlad, kaže: „Pa da. Najbolje za rat. Dovoljno lud, a u punoj snazi.“

Prvi veći sukob dogodio se u proleće 1991. godine na Plitvicama i Saša kaže da je već tada puno ljudi odlučilo kojoj će se strani prikloniti u raspadu Jugoslavije. Kada su prve granate pala na Daruvar, ljudima je bilo jasno ko ih je i odakle ispalio, ali nikome nije bilo jasno zašto. Preko noći jedan je deo srpskog stanovništva potajice otišao iz svojih kuća. Pretpostavlja se da su bili upozoreni da će početi napad pešadije na grad. Saša i njegovi roditelji jako su zamerili prijateljima koji su otišli bez ijedne reči objašnjenja ili upozorenja.

Odlučio je dosta rano da se javi u dragovoljce. O ratnom iskustvu kaže:

„Meni kao zapovjedniku pješačkog voda bilo je vrlo bitno da nemam žrtava. To mi je bilo najvažnije, te da nemaš teško ranjenih. Nisam si mogao zamisliti da moram pokucati ili pozvoniti na nečija vrata, nečijoj supruzi, majci, kome god...“

Danas sa kolegama iz udruge HVIDRA Daruvar vodi stalni izložbeni postav Domovinski rat u Daruvaru. Već nekoliko godina učestvuje u aktivnostima u organizaciji CNA s ratnim veteranima. S osmehom priča kako je sinu tinejdžeru objašnjavao ko su sve članovi organizacije, kojim su vojskama pripadali i s kojim ciljem se nalaze, na što je sin rekao da se ponosi njime, „a to ga nije mama nagovorila“.

Saša Premec

Siniša Mijanić

Rođen je 1973. godine u Pisarima, opština Šamac, gde i danas živi. On i njegova sestra odrasli su sa babom, jer mu je majka umrla kad je imao četiri, a otac kada je imao jedanaest godina. Nakon završene srednje škole zaposlio se u kafani, gde je radio nekoliko meseci, nakon čega je u martu 1991. godine otišao na odsluženje vojnog roka JNA u Banja Luku. Priseća se da je vojnicima samo jedan oficir skrenuo pažnju da se ne iznenade ako budu poslani u rat. Završio je vojnu školu rezervnih oficira za tenkiste. Imali su ubrzanu obuku. I već je sa osamnaest godina bio komandir, prekomandovan u Knin, i u poziciji da odgovara za živote ljudi u situaciji kada rat već počinje.

Teško je ranjen u oktobru 1991. godine i hitno prebačen helikopterom na VMA u Beograd. Čudo je da je preživeo. Bio je nepokretan i nije mogao da koristi levu ruku. Nakon 40 dana poslat je kući da sačeka još jednu operaciju. U Šamcu se rat već spremao. Siniša je, čim se oporavio od druge operacije, ponovo pristupio vojsci. Tada je to bila preteča VRS: Vojska Srpske Republike BiH.

U njegovom selu, u kome nema ni 30 kuća, gde su živeli i Srbi i Hrvati i Bošnjaci, sedam momaka je poginulo u ratu. Većina onih koji su izbegli vratila se u svoje kuće nakon rata. Siniša kaže da se najviše ponosi time što je ostao čovek:

„Mogu svakog pogledat u lice i sa svakim pričat. Tako je došao i školski, s kojim sam išao u školu, spavali jedan kod drugog, družili se. I stoji na kapiji dok ja njega nisam prepoznô. Nedeljko se zove. 'Nedeljko, ulazi unutra.' Kaže: 'Ne znam da li smijem.' Ja se povukô: 'Ma ulazi unutra!' Pričali smo mi svašta nešto, oženio se on, živi u Kostajnici, ranjen je i on u Hrvatskoj vojsci, svaka čast, poštujem, ranjen sam i ja, i poštujemo se. Kasnije, kad je on otišao, kontam ono *da li smijem...* Ipak je on bio u pravu, ne znamo mi ko je kakav izašô iz rata, da l' je ko izašô racionalniji ili utučen, il' ovako il' onako.“

Siniša Mijanić

Stanislav Krezić (1959–2022)

Živeo je u Potocima kraj Mostara. Bio je profesionalni vozač, jedno vreme je držao aparate sa igrama.

Prvi ratni sukob na prostoru BiH dogodio se napadom JNA na selo Ravno 1. oktobra 1991. godine. Međutim, to se ne vodi kao zvaničan početak rata u BiH (zvanično, rat u BiH počeo je u aprilu 1992. godine). Stanislav se priključio vojsci još u septembru 1991. godine, sa svoje 32 godine. O početku rata kaže: „Mi imamo oprečna razmišljanja kad je rat počeo, jer su političari napravili to ko je kada ušao u rat, čiji je rat bio, naši političari ne mogu da bar nađu konsenzus o tome kada je počeo rat.“ O ratu priča:

„Rat je takav: gdje god je došao nije dobra ostavio. Nije bilo logično da ratujem protiv Goljušana, koji su udaljeni od mene 2–3 kilometra, gdje je većinski srpski živalj, i ovamo gdje smo mi izmiješani sa Muslimanima... Učestvovao sam u Lipanjskim zorama, oslobođenje protiv Srba, gore smo zajedno sa Bošnjacima upali u jedno selo i nijedna kuća nije ostala nezapaljena. I onda kad skontaš, nisi ni od kog oslobodio, nego od ljudi koji su živjeli na tom mjestu.“

Borio se za bolje sutra za Hrvate. U junu 1993. godine morao je da napusti svoju kuću. Ubrzo je odveden u logor koji je držala Armija BiH. Bio je u logoru 156 dana. To su mu bili najteži dani u životu i o njima ne želi mnogo da priča. U svoju kuću se vratio tek 2002. godine, kada je dobio skromna sredstva da je obnovi.

Za sebe kaže da je bio veliki Hrvat, ali da je kasnije spoznao da je bio u zabludi, posebno kada je shvatio da su i drugi jako propatili i da su pripadnici njegovog naroda naneli dosta zla. Tvrdi da je rat besmislen, da je to moralo nekako drugačije jer: „Kako ćeš podijeliti nešto što je nedjeljivo?“, i dodaje:

„Ne možete potjerati nekog s njegovog imanja i reći da je agresor. Treba pošteno sagledati stvari. Imam odgovornost i potrebu da se ispričam nekome za zločine iz mog naroda.“

Nažalost, Stana nas je prerano napustio 15. novembra 2022. godine. Nije dočekao transplataciju srca. Jako nam nedostaje.

Stanislav Krezić

Suljo Đogo

Rođen je 1956. godine. Od najranijeg detinjstva živi u Goraždu. Po poreklu je Crnogorac, a po opredeljenju Bosanac. Kaže da bi najviše voleo da je Jugosloven, ali pošto u BiH njih svrstavaju pod ostale, nije hteo da se upiše kao Jugosloven. Završio je političke nauke u Sarajevu. Pre rata bio je šef pogona u fabrici azotnih jedinjenja u Goraždu.

Suljo kaže da mu je rat bukvalno došao na vrata. Bio je u rezervnom sastavu policije. Na početku se policija u Goraždu podelila na srpsku i muslimansku. Deo grada u kome je stanovao držala je srpska policija. Jednog dana je kroz prozor video maskirane ljude koji prilaze njegovoj zgradi i znao je da dolaze po njega. Spasio se tako što je skočio kroz prozor s druge strane zgrade. Priča da ga je jedan prijatelj nekoliko dana pre početka rata upozorio da se rat sprema, tako da je sredio da mu jedan Srbin preveze porodicu do Prijepolja, ženu i dvoje dece, odakle su oni preko Skoplja otišli u Španiju i tamo proveli čitav rat. Deset godina je živio bez dece. Kaže: „Imao sam djecu, a nisam imao kontakta s njima.“ Kada ih je prvi put video nakon toliko vremena, nije ih prepoznao.

U ratu je bio načelnik štaba jedne brigade i natkapetan. Goražde je bilo u okruženju od početka maja 1992. godine, pa sve do potpisivanja Dejtonskog sporazuma u decembru 1995. godine. Veliki problem je bio nedostatak hrane i glad koja je vladala. Za ratni period kaže: „Tri godine ni vode, ni struje. To je jedan pećinski život, a svaki dan očekuješ da te metak pogodi.“

Na pitanje seća li se kako je izgledao završetak rata, Suljo kaže:

„Kako se ne sjećam, bio sam na liniji, i onda je javljeno da je potpisan Dejton. Oduševljenje je bilo sa obadvije strane. I sa srpske i sa naše strane. Pucanje, rafaljanje, vriska, dozivanje, svi su bili sretni, nije samo jedna strana bila sretna, jer svi smo, svi su želeli da se taj rat završi.“

Danas je vojni penzioner. Penzionisan je u činu pukovnika. Prijatelji i poznanici iz Goražda, pa i čitava ekipa ratnih veterana s različitih strana, obraćaju mu se sa Generale.

Suljo Đogo

Svetlana Janković

Rodom je iz Čačka, 1963. godište. Kada je JNA pokrenula prvu regrutaciju za žene 1983. godine, Svetlana se prijavila zajedno sa koleginicama iz fudbalskog kluba gde je trenirala. Nakon vojnog roka završila je Fakultet opštenarodne odbrane i društvene samozaštite. U jesen 1989. godine počinje da radi kao oficirka po ugovoru u Zadru. Prilagođavanje nije bilo jednostavno. Žene su tada bile retkost u armiji, potom, na njen status oficirke po ugovoru aktivna vojska je gledala sa zazorom i još jedna otežavajuća okolnost je bila ta što su ljudi kojima je bila nadređena bili muškarci stariji od nje.

U kasarni nisu imali jasnu sliku šta se sprema. Kaže: „Ako uopšte i dođeš do televizora, možeš da vidiš samo neki od osnovnih programa. A šta možeš na njima da čuješ: ratnohuškačku retoriku. Ja to sada vidim. Ali ja se tada nisam odlučivala da to gledam. Zašto bih slušala nešto što ti samo podiže pritisak, što te stavlja u neizvesnost, održava tenziju, pravi ti strah i sve šta uz to ide.“ Kasarna je izlazila na more, na jednom delu su napravili plažu, tako da je ona većinu slobodnog vremena provodila na obali. Nisu dobili nikakvo upozorenje:

„Ne znam ni šta bi mogao da nas upozori kad niko nije znao šta će da se dogodi. Na početku je bilo 1500 ljudi u kasarni. Na kraju, kad smo izašli, nas je možda bilo 300. Pet puta manje. Prosto su ljudi odlazili. Kad je prvi vojnik pobegao, to je bila uzbuna u kasarni, pa sastanci, pa neke procedure, pa neke mere predostrožnosti. Od jednog trenutka, posle možda mesec dana, to je bilo sasvim normalno, da li je pobegao jedan, pet ili dvanaest vojnika ili je čak otišao i neki starešina.“

Na početku je Svetlani dodeljena jedna manja jedinica, laki protivavionski puk, nije za ženu jedinica sa ogromnom borbenom tehnikom. Međutim, kako su se i kolege oficiri skidali iz vojske i odlazili kućama, pa nije bilo dovoljno ljudstva, njoj su dodelili dodatnu, veću jedinicu (srednji samohodni raketni puk) u istoj kasarni, kao i upravljanje restoranom, iako tvrdi da nije bila vešta u kuhinji. Smeje se: „Odmah da kažem da su svi preživeli.“

Sve se brzo odigravalo, ljudi napuštaju kasarnu, blokada, prekid dotoka vode, prekid hrane, prekid struje... Kasarna je iseljena u oktobru 1991. godine. Njena jedinica pripojena je Kninskom korpusu i Svetlana je imala obavezu da izvlači kolone

Svetlana Janković

vojnika iz Hrvatske. Svetlana je ranjena 26. maja 1992. godine kada cela jedna kolona upada u zasedu kod Pudinog Hana.

 Za nju je rat prestao u julu 1992. godine kada se vratila u Srbiju.

Kaže da je doživela prekretnicu kada je u Čačku pogledala film *Vukovar, jedna priča*. Izašla je jako besna sa tog filma. Kaže, da je srela nekog od političara tada, izudarala bi ga: „Nažalost, ništa se nije promenilo ni danas.“

 Svetlana ima jednog sina. Penzionisana je 2018. godine u činu potpukovnice.

Veroljub Smiljković

Rodom je iz sela Bela Voda kod Kruševca, 1977. godište. Danas sa porodicom živi u Kruševcu. Po struci je poljoprivredni tehničar.

Na odsluženje vojnog roka otišao je 1997. godine u Uroševac. Imao je nepunu 21 godinu kada je počeo rat na Kosovu. O tom vremenu priča:

„Svi misle da je to neka igrarija: danas krenulo, sutra će se završiti. Međutim, ta spirala pokreće jednu stranu, drugu stranu, i kreću da se događaju stvarno nemile stvari. A ti kao pojedinac si stvarno nemoćan da sve to zaustaviš, doveden si na to mesto, gde to posmatraš, izvršavaš ta naređenja, a negde duboko u sebi želiš da toga nema, da sve normalno funkcioniše, da završiš taj vojni rok i da se vratiš svojoj sredini i da kreneš, bukvalno, u svoj život: da l' nastaviti sa studiranjem, da l' formirati porodicu...“

Veroljub je teže ranjen 14. 06. 1998. u blizini Suve Reke, kod Prizrena. Danas je ratni vojni invalid druge grupe. Upisao je poljoprivredni fakultet koji nije završio usled svih okolnosti. Živi od invalidnine koju prima. Jedan je od osnivača humanitarne organizacije *Graditelji mira* iz Kruševca.

Veroljub Smiljković

Zoran Zovko

Rodom je iz Bijelog Polja kod Mostara, 1964. godište. Završio je elektrotehničku školu i školu za odgoj i obuku službenih pasa. Psi su mu velika ljubav.

Kada je rat počeo Zoran je imao 27 godina. Cilj mu je bio stvaranje i očuvanje Republike Hrvatske. Na pitanje šta mu je najteže padalo u ratu govori o stradalima. Više ljudi mu je izdahnulo na rukama, između ostalih i otac. Teško su mu pali i odlasci bliskih ljudi. Kaže: „Kad ti odlazi obitelj, ostaje tu pustinja jedna.“

Na pitanje seća li se završetka rata, odgovara:

„Završetak? Ja ne znam je li rat završio. On, znači, s oružjem jeste, ali nastavljen je drugim sredstvima... Bilo je ljudima drago što je to kraj, cilj je bio evidentno tu, da je Hrvatska tu, ali sam smatrao da će Dejton... da će biti iskreniji, pošteniji i ravnomerniji, da nema niko veći iznad nekoga, niti iko manji od nekoga, znači sve što se dogovoriš da će to proć tako u djelu. I da krećemo neki novi život, stvaranje onoga što smo zapustili u tih pet godina.“

Priča nam koliko mu je bilo važno što je otišao da obiđe spomen-obeležje u susednom mestu, koje pripada Republici Srpskoj, i kako je osetio spokoj. I dodaje:

„Ja sam primijetio od ljudi, mještana, da im je bilo veoma drago. Da me danas, mene osobno, gledaju drugim očima, jer je Zoka došao da se pokloni tim ljudima. I mislim, kad bi tako mi iz ove sredine otišli svi, da bi odnos bio još bolji, prijatniji, iskreniji itd.“

Penzionisan je u činu pukovnika. I danas gaji pse. Ima troje dece i šestoro unučadi. Jedan sin mu živi u Nemačkoj.

Zoran Zovko

Zvonko Lucić

Rodom je iz Slavonije, iz Zagrađa kod Pleternice. Završio je elektrotehničku školu i radio je u Elektrodistribuciji.

Imao je oko 27 godina kada je počeo rat. Kada su se granice počele iscrtavati, njegova sredina, iako većinski hrvatska, bila je predviđena da pripadne Srbiji. Zvonko smatra da su zbog te pretnje, ali i sveukupne medijske manipulacije, ljudi sa elanom pristupili ratu. Kaže da mu se to nije sviđalo, jer mu je već tada bilo jasno da će se firme koje su zapošljavale po nekoliko hiljada ljudi i prodavale svoje proizvode širom regije, odmah zatvoriti, da su to mrtve firme. Dodaje:

„Ali tada još nisam znao, na primjer, koliko sad znam, koliko je stanovništvo bilo upućeno jedni na druge, bez obzira da li su Srbi ili Hrvati i koliko su obitelji pomiješane, kolike su to traume. To sam najviše doznao poslije kroz ratni put svoj i kroz put druženja i podržavanja CNA. I kroz svoj život, zbog toga što sam kupio kuću tu gdje jesam [u Glini]. Sve te priče kad složiš... i dan-danas u Hrvatskoj niko se ne usudi pitat je li to vrijedilo. I u biti, oni koji pitaju – oni su baš marginalizirani, kao: daj šta on lupa, kako ne bi vrijedilo.“

Jedan deo svojih ratnih godina Zvonko je proveo u Mostaru kao ispomoć, i baza mu je bila u Heliodromu. Heliodrom je istovremeno bio zloglasni logor za Bošnjake. Na pitanje čega se rado seća iz ratnog perioda, navodi nam priču o muštikli. Pred zatvaranje logora, kada je postignut dogovor između hrvatske i bošnjačke strane i kada se znalo da će zatvorenici biti uskoro pušteni, jedan od zatvorenika poklonio je Zvonku muštiklu od vrbova drveta koju je sam napravio, a u znak zahvalnosti. Znajući u kakvim su okolnostima zarobljenici živeli u tom logoru, Zvonku nije bilo jasno kako je čovek uspeo da dođe do alata i materijala da napravi takvu stvar. Kaže da je ta muštikla verovatno mali i beznačajan komad drveta, ali da njemu znači mnogo, još uvek je čuva i ponosan je na tu priču. Nije svako bio u prilici da bude nagrađen što se poneo kao čovek.

Zvonko nije bio pristalica prethodnog uređenja, ali nije zadovoljan ni kakva smo društva napravili posle rata:

„Politika je ta koja vodi društvo, ili politike, kako se formiraju i kako se plasiraju u društvu. Naše politike su razorile društvo, da mi ni nemamo neko društvo

Zvonko Lucić

koje je u stanju nešto stvarat... To su neki lunatici. Šta oni izmišljaju? Ti imaš odvojene škole i dan-danas u Vukovaru, za srpsku djecu i za hrvatsku djecu. O čemu pričamo? Je l' imamo barijeru jezičnu il' nešto, pa zbog toga treba? Treba samo zbog ludih glava. Onda kad tako odgajaš tri generacije, pa šta ćeš imat sutra? Odvojeno društvo već na toj razini, žive jedni pored drugih i ne poznaju se, nisu se igrali. Ulaze sa druge strane u istu zgradu u učionicu. Napravili smo ulazna vrata sa druge, i na igralištu da se ne susreću. Jeste vi normalni? Kažu, to je politika. Kome je to politika? Kom to može bit? Ovo je očito interesna priča..."

Živi u Glini sa porodicom. I voleo bi kada bismo uspeli da izgradimo građansko društvo.

In memoriam: Novica Kostić

Novica je živeo u Vlasotincu, malom siromašnom gradu na jugu Srbije. Mobilisan je 1991. godine i poslat na ratište u Hrvatsku, gde je u akciji spasavanja vojnika iz pogođenog i zapaljenog tenka i sam teško ranjen. Izgubio je nogu, a mesecima se u bolnici oporavljao od teških opekotina koje je pretrpeo. Novica je za svoj hrabri potez nagrađen medaljom kojom se nikada nije hvalio i za koju sam slučajno saznao mnogo godina nakon što smo se upoznali. Ništa to nije neobično za njega, jer Novica je bio skroman čovek, koji nije voleo da se hvališe ili gura u prve redove.

Bio je jednostavan čovek, koji pleni svojom pažljivošću, dobrotom, neusiljenom i posve prirodnom brigom za ljude. Novica je bio aktivan u boračkoj invalidskoj organizaciji i naš prvi susret sa njim je bio 2002. godine kada smo tražili partnere za prve akcije sa ratnim veteranima. Novica je ideju odmah prihvatio, organizovao jednu tribinu u svom gradu, uprkos raznim pritiscima, i bio jako srećan što je sve snažno i lepo odjeknulo u njegovom mestu i okolini. Narednih godina mu nikad nije bilo teško da sedne u auto i vozi satima da bi se priključio nekoj akciji koju smo organizovali, govorio je o vojnicima koji su bili sa druge strane kao „braći po oružju“. Na tim putovanjima bi se znalo desiti da ga zaustavi saobraćajna policija očekujući da će iznuditi od njega mito, a on bi se satima preganjao sa njima odbijajući da učestvuje u korupciji, po cenu da zakasni tamo kuda je krenuo. Kada smo 2004. godine snimali dokumentarni film *Tragovi*, sedeli smo na terasi njegove kuće i prekinulo nas je dovikivanje sa ulice. On se izvinio i objasnio da su to Romi iz komunalnog preduzeća koji skupljaju smeće, a pošto ih on obično pozove na kafu da se osveže, pozdravljali su ga očekujući da će imati vremena za njih. Takav je čovek bio.

Zdravlje mu je slabilo i svakih par godina je morao na dodatne operacije noge, koja je stalno pomalo skraćivana. Mučio se sa protezom i uvek se izvinjavao kada nešto ne bi mogao.

Nakon posete Srebrenici 2012. godine i njegovog istupa u medijima, dobijao je pretnje i učestale noćne pozive, ali nije odustajao. U njegovom gradu su ga većinom voleli i cenili i kada su imali drugačije mišljenje od njega. Za naš rad sa ratnim veteranima bio je ujedno pionir i simbol, bio je neustrašiv i imao nepogrešiv urođen osećaj za pravdu, a kad god bi uočio da je i on deo nekakvog sistema nepravde, lecnuo bi se i naglas sebi priznavao svoju odgovornost.

Krajem 2020. godine Novica Kostić je umro u 61. godini života.

Naša je velika sreća da smo ga poznavali i delili vreme sa njim. Bio nam je oslonac kao ratni veteran iz Srbije koji se isticao time što je gledao uvek prvo svoju odgovornost i odgovornost svoje strane. Gurao nas je nepokolebljivo napred, jer kad on sa svim svojim životnim nedaćama može toliko da se bori, ko drugi bi smeo reći da je umoran od svega. Izgoreo je naš Novica u svojoj borbi za pravdu i istinu, nije doživeo da bude deo intervjua koji su predstavljeni u ovoj knjizi, umro je pre toga, ali zaboravljen nije.

Centar za nenasilnu akciju je 2021. godine, na godišnjicu Novičine smrti, zajedno sa tridesetak ratnih veterana sa svih strana koji su došli u Vlasotince na Novicinu komemoraciju, podneo zahtev opštini Vlasotince da se deo ulice u kojoj je živeo nazove po njemu. Zahtev je svojim potpisom podržala ogromna većina stanovnika ulice. Zvanična odluka o predlogu još uvek nije doneta.

Nenad Vukosavljević

O timu koji radi s ratnim veteranima

Ivana Franović

Amer Delić

Rođen je u Zavidovićima, Bosna i Hercegovina, 1973. godine. Rat ga je zatekao kao studenta Ekonomskog fakulteta u Sarajevu. Početkom aprila 1992. godine uspeo je da se ukrca na poslednji voz koji je išao na relaciji Sarajevo–Beograd i da se vrati kući u Zavidoviće. Imao je tada 19 godina. Voz na toj relaciji nikad više nije profunkcionisao.

O samom početku rata u Zavidovićima kaže:

„To je nekako krenulo spontano, počele su da organizuju nekakve kvartovske straže, da dolaze neki ljudi, da popisuju ko je tu, pojavilo se neko lovačko naoružanje, odjednom prijeti nam neka opasnost, na haustore su počele brave da se ugrađuju, rešetke da se stavljaju, to je totalno naivno bilo, doće neko, pobiće nas, i onda su određene noćne smjene ko će da čuva stražu. Tada smo se javljali svi punoljetni i imali smo te dužnosti, po dva sata se dežuralo, sutra se dežuralo u neko drugo doba, kod nas nije bilo ni aktivnih borbenih dejstava, znači čitav taj april, skoro čitav maj, tako smo se negdje vrtjeli po tim stražama... I onda je došlo do toga da se formiraju linije i došlo je do potrebe da se to popunjava ljudstvom. Došlo je do granatiranja, puškaranja i meni je to bilo malo... Bio sam ja tad i ono iznerviran zašto su nam prekinuli vodu, struju, počeli da granatiraju. Ja sam se javio u neku jedinicu tu lokalnu, to je bio odred neki, i počeo sam da idem na liniju.“

Sve se dramatično menja u junu 1993. godine, kada počinje sukob Armije BiH i HVO. Počinje totalno okruženje, pucnjava, pada po 2000 granata dnevno, svaki dan neko pogine: „Sam odlazak na liniju je bio da od kuće kreneš i cijelim putem te prati paljba, što puščana, što artiljerijska, što minobacačka, meni je znači tad rat počeo... Ja se tad susrećem sa osakaćenim ljudima, sa mrtvima, sa transportom ranjenika na onim sobnim vratima jer nema nosila, meni bliski ljudi počinju stradavati. Kad dođem kući, dolazim u situaciju da mi je pogino ovaj komšija, ovaj je ranjen... Snajperi su djelovali, pamovi, maljutke su ispaljivali na zgrade, maljutka pogodi i uništi dva stana, nekom ubije roditelje, nekom zapali auto.“ Za jednu sedmicu je od njih 35 u vodu ostalo 23.

Jednom prilikom, „kad je bila ona Vozuća, gori zemlja gore“, Amer nije dolazio kući 13 dana. Kad je došao, nije bilo struje. Usred noći probudilo ga je neko šuškanje, baterija. Ujutro je pitao oca je li on to ulazio: „Kaže: jesam. Pa što? Kaže: htio sam ti slomit nogu il' ruku da se više ne vraćaš gore, da ne ideš više na liniju.“

Amer Delić

Amer je još u toku rata počeo da uspostavlja kontakte s „neprijateljem“. Čovek se zvao Mladen, Mlađo. Rodom je iz Kaknja, odakle je izbegao u Brod, gde su ga mobilisali i poslali u okolinu Zavidovića. Amer opisuje prvi susret:

„Bio je sa mnom Nedžad, bilo je zviždanje, ima li cigara? – Imam. – Ima li da zapalimo? Ja prije svega nisam znao da zviznem, meni je trebao Nedžad koji zna da zvizne. Otišao sam, mi smo tu pušili plavi *ronhil*, počeli da pričamo, i to sasvim normalna priča. On ima na sebi uniformu, ima trobojku, ja imam te neke ljiljane, al' mi pričamo: koga ima on, koga imam ja u Zavidovićima, ja imam starce, tu su, imam curu. Njemu otac ostao u Kaknju, volio bi da se s njim čuje, planira nekad da se skine, da negdje bježi iz Broda, ne vidi neku perspektivu. Tu su počeli odnosi da se zasnivaju.“

Amer kaže da je to susretanje zainteresovalo i druge. Počeli su u grupama da dolaze. Jednom se dogodilo da je jedan dečko počeo da priča o ratu u smislu: „Mi da hoćemo vas zauzeti...“, odmah su mu objasnili da to nije mesto za takve priče, da tu može da se priča o fudbalu i drugim stvarima. Među njima je vladala takva atmosfera da su jedni drugima govorili: „Proće i ovo, čuvajte glave.“ Amer to opisuje sa: „Najnormalnija ljudska priča, kao da smo mi sad negdje na kampovanju, pa aj nešto da se tješimo.“

Kako su se ti susreti ustalili i proširili se, obe strane su pojačale kontrole u vojsci, počeli su da hapse pojedince, čak su i minirali puteve gde su se sastajali. Oni su brzo shvatili gde su mine, pa su ih zaobilazili. Amer kaže: „Postaje te više strah od svojih nego od onih tamo.“ Priseća se i kako se razvijala solidarnost među njima:

„Oni kažu: mi vam ne smijemo brašno, ulje, šećer donositi, mi vam možemo samo cigare, i to, a vi se dalje snalazite. Bio je neki Braco: ja ću vam žvake i čokoladice donositi. Kao ovo smije, a za brašno ode glava. E taj Braco, kad je čuo da je ovaj Hasib dobio bebu, i da beba nema mlijeka, žena mu nema mlijeka, kaže: ja ću tebi donijet, makar glava otišla...“

U tom periodu, tom normalnom periodu u nenormalna vremena, čuvali smo jedni druge. Oni su nama govorili: dolazi nam CSB Dobojevi, oni obično imaju dvojicu snajperista, nemojte glave promaljat... A Nova godina '93. na '94. bila je opšta ludnica da su se posade rovova izmijenjale. Znači, Srbi su išli kod naših, naši kod Srba, dočekivala se Nova godina, nabavljali se akumulatori, muzika slušala, nešto najluđe na svijetu je to bilo, pa su zajedno u ponoć pucali, i tako.“

Amer se dosta rano priključio radu s ratnim veteranima u izgradnji mira, bio je na jednom od prvih treninga sa bivšim borcima, nije ga trebalo nagovarati. Od 2012. godine deo je CNA tima, a sada i koordinator aktivnosti s bivšim borcima.

Nenad Vukosavljević

Rođen je 1967. godine u Kragujevcu. Pre nego što je krenuo u školu, preselio se u Beograd. Sa svojih 19 godina odbio je da služi obavezni vojni rok. Kaže da je njemu tada (1986) počeo rat. Suprotstavio se neslobodi i „jednoj mašineriji koja je bukvalno lomila ljude“. Video je na svojim najbližim prijateljima da ih je boravak u vojsci mimo njihove volje značajno oštetio. „Cilj je zapravo bio da sistem pokaže da si ništa, da mogu da te slome.“ Privremeni otpust na četiri godine dobio je nakon tri nedelje aktivnog opiranja. Pre isteka tog roka napustio je zemlju.

Dok se rat u zemljama SFRJ razbuktavao, živeo je u Nemačkoj i pokušavao na neki način da pomogne. Volontirao je u organizacijama za ljudska prava koje su pružale pomoć izbeglicama. Postao je svestan neprijateljstva i nepoverenja koje se proširilo među ljudima i želeo je da utiče da se to promeni, „da budemo opet slobodni“. Iskoristio je prvu priliku, uz podršku organizacija za ljudska prava sa kojima je sarađivao, da se vrati kući. Kako nije mogao da se vrati u Beograd pod Miloševićem, 1997. godine otišao je u Sarajevo i pokrenuo Centar za nenasilnu akciju.

Jedan je od pokretača saradnje bivših boraca u radu na izgradnji mira. Taj put nije bio jednostavan i na početku je često nailazio na nerazumevanje, pa možda i nipodaštavanje, ali i na zazor zbog činjenice da je prigovarač savesti, dezertar, neko ko nije hteo da učestvuje u ratu.

Nenad smatra da je 99 procenata ljudi bilo primorano na učešće u ratu, primorano silom ili okolnostima u kojima nisu imali nikakvog drugog izbora: „A često su zapravo načinili izbor za koji su verovali da je jedini društveno odgovoran, jer su bili u situaciji da brane svoju zajednicu, da brane svoju zemlju, svoj grad, svoju porodicu, svi su oni nešto branili.“ I platili su vrlo visoku cenu za to.

Na prvom mirovnom treningu koji je organizovao shvatio je da u grupi ima ljude koji su ratovali jedni protiv drugih. Tako je bilo i na svakom sledećem: „Ta činjenica da su oni bili prisutni davala je poseban kvalitet, neku težinu, ozbiljnost tom dijalogu ljudi iz zavađenih, neprijateljskih zajednica, jer je stanje bilo katastrofalno.“ Svedoči:

„Pri tim prvim susretima su ljudi pomalo stidljivo pominjali da su bili u vojsci, da su bili u ratu, ili su to izbegavali, ili su to činili na način kojim bi stavili do znanja da ne žele o tome da pričaju. Bilo im je teško govoriti javno, jer su se bojali i da oni nekog povrede i da njih neko povredi, prosto nisu znali kako

da se nose sa tim. Postalo mi je jasno da je taj dijalog jako važan, i da postoji potreba jer je to teret koji nose sa sobom, i da susret sa neprijateljem nosi jednu vrstu rasterećenja. Čak i na treninzima je postalo očigledno da su oni tražili jedni druge, oni su jedni drugima bili kao magneti. Znači, oni koji su ratovali jedni protiv drugih su se privlačili... I tražili smo načina zajedno da vrednost tog susreta i tog započetog dijaloga učinimo javnim, da na neki način pojačamo njegov efekat na društva u kojima živimo...“

Na pitanje kako izgleda saradnja između bivših boraca i mirovnih aktivista Nenad kaže da su sada toliko pomešani, da tu ne postoji vidljiva razlika. U tom procesu se dogodilo da su sami borci počeli da se predstavljaju kao članovi CNA i mirovni aktivisti. Ali nije uvek išlo tako glatko.

„Imidž nevladinih organizacija u našim društvima je da su to bile neke pijavice, nekakvi paraziti, nekakvi strani plaćenici, tako da su ljudi svakako bili podozrivi, sumnjičavi prema nama dok ne vide s kim imaju posla. Čini mi se da su dosta brzo uviđali s kim imaju posla, prevazilazili smo te prvobitne prepreke u izgradnji poverenja. Značajnu ulogu u tome je igrala i činjenica da su u našem timu bili ljudi i sa ratnim iskustvom, da su bivši borci bili sastavni deo tima, jer nakon prvobitnog nepoverenja zato što je neprijatelj tu, bilo je lakše prihvatiti nekog ko je bivši borac, nego prihvatiti nekog ko je aktivista za ljudska prava ili mirovni aktivista. Veće je podozrenje bilo spram nekoga ko se zove aktivistom, nego što je bilo podozrenje spram onoga ko je pucao na tebe.

Čitav rad na izgradnji mira je takav rad, borba sa nepoverenjem, uspostavljanjem mostova. Napredak koji vidimo nije bio linearan, postojali su padovi, koraci unazad, i to je sastavni deo tog rada. Postojala su razočarenja, neispunjena očekivanja, propali planovi, ali kad sve saberem, postojao je ogroman napredak od onoga sa čim smo počeli i gde smo danas, i stvari koje smo uspeli da postignemo, ostvarimo skoro su neverovatne. Stvari o kojima smo sanjali.“

U radu s bivšim borcima, teško mu pada što ne može više da pomogne oko nekih stvari. Ti ljudi imaju teške živote, muka ih je stisla sa svih strana, dobar deo njih živi u materijalnoj oskudici, nemaju adekvatno lečenje i imaju povrede iz rata koje će nositi čitav život.

Nenad kaže da rad na izgradnji mira sa ratnim veteranima ne može niko sam da radi:

„To može da se radi u timu, samo u grupi. I nisam siguran da li mogu da budem toliko isključiv, ali rekao bih: samo u timu koji obuhvata ljude sa različitih strana koji su iz neprijateljskih zajednica. Ne mogu da kažem da smo mi u timu u neprijateljstvu, daleko od toga, ali nas ljudi vide kao mešanu grupu

Nenad Vukosavljević

i uobičajeni postupak posle rata je to prepoznavanje: da li mi od tebe pretil opasnost? Da bih saznao da li mi od tebe pretil opasnost, ja moram da saznam ko si ti, kojoj grupi pripadaš, jesi li naš ili njihov. To je sasvim uobičajen postupak. Ono što mi imamo, mi smo i naši i njihovi. I to retko ko ima, i mislim da je to ono što je potrebno. Potrebno je i strpljenje, i veštine raznorazne, svašta je potrebno, ali početak je to da smo i naši i njihovi. Ne treći, ne neutralni, ne, ne. Nismo neutralni. Nismo objektivni. Jer nas ljudi prihvataju kao svoje. I kada to uspeš, kad to uspeš s ljudima sa različitih strana, onda ljudi shvate da si ti most preko kojeg oni hodaju. I onda mogu da shvate da im ne treba toliko most, mogu jedni sa drugima. Ali prvi put su prešli preko tebe – ti si most. I svojim primerom postojanja pokazuješ da je moguće. Znaš, ljudi kažu nemoguće je pomirenje, neće to nikad biti. Šta je nemoguće? Da prestane mržnja? Nije nemoguće, evo vidi. Imamo različita mišljenja oko nekih stvari, naravno da imamo. I? Opet se ne mrzimo.“

Tvrđi da su mir, pomirenje i prestanak mržnje realne potrebe ljudi. I da su nam nadomak ruke.

Nedžad Novalić

Rodom je iz Pojski, jednog sela između Zenice i Travnika, 1988. godišće.

Imao je četiri godine kada je počeo rat. Prvo sećanje na rat mu je pogibija daidže 1. maja 1992. godine, u trenutku kada još nije bilo ratnih dešavanja u srednjoj Bosni. Daidža je bio policajac i poginuo je u sukobu milicije i delova JNA i VRS, a taj događaj je dosta obeležio Nedžadovu porodicu.

Njihova porodična kuća bila je na samom kraju sela, ka hrvatskom selu koje je počinjalo 300 metara dalje. Kada je počeo sukob između Armije i HVO, tu je bila stacionirana vojska i kopali su se rovovi. U školu je krenuo pred kraj rata, sa punih osam godina:

„Sjećam se prvog dana škole da je došao babo po mene da me odvede, jer je pola škole bila vojska, a pola smo bili mi. Onda je on išao kao u kasarnu, mi smo išli u školu. Dobro se sjećam, pola sam išao pješke, pola me on nosio, i na jednom ramenu puška, na drugom sam ja, i tu me ostavio u prvom razredu. Bilo nas je možda 45 u razredu, jer je bila sila izbjeglica, nije škola mogla sve to da apsorbuje... Danas se zezam da je to najbolja ilustracija škole, da te neko s puškom vodi.“

Nedžad je po obrazovanju istoričar. Nekoliko godina je radio u medijima. Priključio se CNA timu 2017. godine.

Smatra da je generaciji njegovog oca učinjena velika nepravda, običnim ljudima koji nisu otišli u rat, nego je rat došao po njih. To mu je ujedno bila motivacija da počne da radi s ratnim veteranima. O svom početku tog rada kaže da je imao neku dozu treme i straha kako će biti prihvaćen, jer je dosta mlađi, neki pripadaju generaciji njegovog oca, a nema ni iskustvo učešća u ratu. Međutim, kaže da je dočekan raširenih ruku, da se i sam u momentima osećao kao da je ratni veteran. Izdvaja da mu je u timu koji je planirao i sprovodio aktivnosti značajno bilo prisustvo i angažman Adnana, koji je ratni veteran, a potom i Amera.

Nedžad skreće pažnju da nisu svi antiratni aktivisti/aktivistkinje ujedno i mirovni aktivisti/aktivistkinje. Kaže da ljudi uglavnom ne žele da im se ponovi rat ili da se ponovi njihovoj deci ili da se ponovi bilo kome, ali to ne dovode u vezu s tim što će ujedno podržati neku vrstu diskriminacije u društvu, prema LGBT osobama, prema nekoj zajednici, migrantima, ili nekom drugom. Tako je i sa ratnim veteranima,

kaže da jedan deo njih nije otišao dalje, da li zbog prilika, svog životnog puta, nekih uverenja. Pojašnjava da je razlika između antiratnog aktivizma i mirovnog aktivizma u tome da li radiš samo protiv rata ili radiš za jedno pravednije društvo u kome neće biti diskriminacije, u kome će postojati solidarnost i empatija sa drugima. I dodaje: „A u toj grupi, u našoj grupi ratnih veterana, ja stvarno vidim da su u njoj i mirovni aktivisti. Mogu reć da postoji neka spona, kvalitetna spona između nas koji smo samo mirovni aktivisti, nismo ratni veterani, i ljudi koji su ratni veterani.“

Veliku motivaciju da nastavi da radi na izgradnji mira Nedžad dobija upravo od ratnih veterana. Iako i sam nosi teret u svakodnevnim odnosima da neistomišljenicima objašnjava šta i zašto radi, a to mu posebno teško pada kada su mu ti ljudi bliski, o grupi ratnih veterana kaže:

„Kad vidiš da ljudi pristaju da ponese ogroman teret koji ne moraju ponijeti... Znači da on kao Bošnjak, veteran Armije, dođe u Trusinu, pokloni se žrtvama i priča s nekim kome su ubijena dva, tri člana porodice, a on je 100 km odatle, živi, i ratovao je 100 km odatle, i nije ni na koji način učestvovao u tom zločinu, niti ga je na bilo koji način opravdavô. Ali on dođe ipak, na neki način, ispred te zajednice i ponese taj teret. Ili kad neko ispred VRS ili VJ dođe u Mostar, u Uborak... Dovoljno je da ti samo stoji čovjek i kaže: meni su pripadnici VRS-a ubili majku, oca i sestru, a ja sam imao 12 godina i preživio sam. A ti kažeš: ja se zovem tako i tako, bivši sam pripadnik VRS. Mislim to je ogroman teret, ja stvarno, kad vidim to, onda kažem, okej, šta god da ja učinim, malo je. Šta, šta drugo ti možeš učinit da poneseš teret kakav on ponese?“

Kaže da je za rad sa ratnim veteranima najvažnije imati strpljenja, strpljenja da po više puta odlaziš na sastanke sa istim osobama po udruženjima veterana, ne bi li ih pridobio, strpljenja i taktičnosti kada su po tim udruženjima izložene fotografije ratnih zločinaca, ili neki natpisi koji veličaju zločin ili zločince. Smatra da ovakav rad ne može biti kratkoročan, već da mora biti vrlo procesno orijentisan i ako se u njega krene, da mora da se računa s tim da će trajati bar 10 godina dok rezultati ne postanu očigledni. Takođe, Nedžad skreće pažnju da ovo nije rad samo s ratnim veteranima, već i rad sa udruženjima žrtava, porodicama poginulih boraca i civila, lokalnim vlastima, verskim zajednicama: „Da bi organizirao npr. dolazak mješovite grupe ratnih veterana na neku komemoraciju, moraš se sastati bezbroj puta sa predstavnicima udruženja žrtava, moraš s njima izgraditi odnos, izgraditi povjerenje, pa isto sa predstavnicima vjerskih zajednica, lokalnim političkim liderima, gradonačelnicima ili načelnicima itd. Jeste to rad sa ratnim veteranima, ali je to ujedno rad i sa svima drugima.“

Nada se da će ljudi krenuti da se pomeraju iz svojih malih okruženja, da osvajaju prostor i slobodu i odlaze i u krajeve koje možda doživljavaju neprijateljskim: „Može

Nedžad Novalić

ti se desiti neugodnost, kao što to može i u tvom rodnom gradu, ali u većini slučajeva ljudi će ti pomoći. Volio bih da to ljudi osjete, da što više ljudi to osjete.“ Nada se da će ljudi ostati ovde, i da će njegovo dete i druga deca takođe ostati i da neće odlaziti u beli svet.

Radomir Radević

Rođen je 1978. godine u Podgorici. Rat ga je zatekao na prelasku iz osnovne u srednju školu, imao je 14-15 godina i kaže da je tada bio potpuno nezreo i dodaje kritiku na svoj račun:

„Ja sam potpuno bio ogrezao u tom nacionalnom mitu, o stradanju srpskog naroda, o potrebi da se bori, o neophodnosti da se ratom dođe do istine i do pravde. Tako da sam kao dječak pravio neke gluposti, spaljivao zastavu Hajduka za koji sam navijao ili tako nešto, učestvovao u toj masovnoj histeriji koja se stvarala protiv Hrvata u Crnoj Gori. Do te postepene transformacije da je zapravo to bio besmisao potpuni i da ni jedan jedini argument racionalni ni tada, kao ni dan-danas za takvo ponašanje ne bih mogao da imam, niti bih smio da imam.“

Nakon što je doživio ličnu transformaciju, posvetio se omladinskom aktivizmu i radu na izgradnji mira. Kada je prošao Trening za trenere u organizaciji CNA i upoznao se sa počecima rada s ratnim veteranima, osmelio se da bude suorganizator tribina „Četiri pogleda“ u Crnoj Gori, u Podgorici i Bijelom Polju 2003. godine. Kaže da je osećao divljenje i poštovanje prema ljudima koji su se usudili da dođu na mesto koje se doživljava kao neprijateljsko i javno govore o ratu i protiv rata, iako u tim godinama nije bilo nimalo jednostavno zastupati antiratni stav.

Poredeći rad na izgradnji mira sa ratnim veteranima sa radom s drugim grupama uviđa da je za rad sa ratnim veteranima potrebno mnogo više vremena, da se radi o višegodišnjem naporu i da je od suštinskog značaja raditi na izgradnji međusobnog poverenja koje se nikako ne sme izigrati. Smatra da je strpljenje u tom radu jako važno, i kada dođe do toga da neka nova grupa ratnih veterana odbije saradnju, to nikako ne treba doživljavati kao neuspeh, već samo kao početak procesa u kome veliku ulogu imaju strpljenje i upornost. Napominje da treba imati u vidu da su pritisci na ratne veterane mnogo veći nego na ostale društvene grupe. Kaže da je taj rad jako zahtevan i da ume da ga emotivno iscrpi, ali i da dobija jako mnogo:

„Dobijam snagu ogromnu, mislim da su to jako, jako snažni ljudi, svi koje sam upoznao, raditi to što rade, na način koji rade je stvarno vrijedno divljenja. Tu ima ljudi koji su preživjeli sve, kojima su stradali najbliži, koji su ostali bez dijelova tijela, koji su ostali bez mladosti, bez perspektive, života, imaju svakog razloga da mrze, ali oni to ne rade. Nego su otvoreni za ljubav, saradnju, za

ljepotu i to je stvarno nešto predivno. Često sam razmišljao o tome, da li bih ja mogao na taj način, bih li da sam proživio dio što su oni preživjeli bio spreman da sjednem s drugim, pogledam u oči a kamoli da se sprijateljim, družim... Nešto što većina njih radi... Koliko taj rad ima značaja za lokalnu zajednicu! Koliko je važno da se neko s takvim kredibilitetom ratnika, stradalnika, mučenika, pojavi, pokloni onim drugima. Koliko je to i za kulturu sjećanja uopšte na ovim prostorima neka vrsta oneobičavanja, pokazivanja drukčijeg modela, da možemo evo i ovako, ili možda ovako je bolje, daje bolje rezultate. To ima veze i sa hrabrošću koju oni imaju, ne ugrožavajući bilo koga, možda najviše sebe, jer trpe posljedice u svojoj lokalnoj sredini, pa se nose sa njima.“

Smatra da ratni veterani svojim učešćem u mirovnim aktivnostima postižu da se razgrađuju slike neprijatelja, postižu i razvoj svesti o tome da kultura sećanja mora i može da bude drugačija, a postižu i ličnu transformaciju. Radomir dodaje: „Ono što ja često znam da tvrdim je da je taj nacionalni identitet moralno irelevantan. To se postiže.“

O svojoj motivaciji da radi na izgradnji mira i da radi s ratnim veteranima, između ostalog, kaže:

„Sve češće imamo priče kako je rat prirodno stanje ljudsko, kako je to prirodna potreba čovjeka, kako se kod nas svakih 50 godina mora desiti. Ne, mislim da je to pogrešno, da je to netačno, da je ljudska potreba mir i dobrota i to mi je motivacija. Želim da radim to, želim da to postane zaista mejnstrim. Rat nije prirodno ljudsko stanje. Ne pristajem na to.“

Radomir Radević

Nedžad Horozović

Rođen je 1972. godine u Doboju.

Početak rata zatekao ga je na odsluženju vojnog roka. Imao je tada 19 godina. Iako je zaduživao bojevu municiju, nije mogao da prihvati da se radi o ratu, verovao je da će sve to brzo proći.

Sa ratom se suočio po povratku sa odsluženja vojnog roka, kada je buknuo u Bosni i Hercegovini. Prvo se sa studija u Sarajevu povukao u rodni Doboju, a onda je sa sestrom prešao u Sombor. Imali su plan da u Vojvodini ostanu 15 dana. Ostali su dosta duže.

Nedžad priča:

„Osnovno sjećanje mi se veže za to da sam bio, da tako kažem, na 'pogrešnoj' strani. Jedno od najintenzivnijih i najupečatljivijih sjećanja je kad sam na granici bio ispitivan, saslušan od strane jednog bezbednjaka. U toku tog intervjua od 45 minuta ili sat vremena, nije me ni dodirnuo, ali sam se osjećao kao da sam kroz žrvanj prošao, samleo me je ispitivanjem. Osjetio sam se ugroženo. Mogao sam da očekujem da će bilo šta da se desi. I da me pretuku i da me zatvore i da me puste. Pustili su me na kraju. Tad sam shvatio da prosto postoje ljudi koji mrze i spremni su da drugog izlože nasilju samo zbog imena.“

Upisao je fakultet u Subotici i boravio je u studentskom domu koji je bio ispunjen izbeglicama iz Hrvatske i Bosne i Hercegovine:

„To je bio najjeftiniji, najjednostavniji način da se živi: upišeš fakultet, dobiješ dom, dobiješ povlaštenu karticu za hranu i možeš da preživiš sa 10–15 maraka mjesečno. Ja sam bio jedini koji je bio tog drugog, pogrešnog imena. I nisam imao osjećaj nepripadanja, osjećaj straha, niti bilo šta, nego sam bio prihvaćen. Čak i kad smo pričali o ratu, imam utisak da su ljudi jako vodili računa o tome šta će da kažu ispred mene.“

Nakon rata nije mogao da se vrati u svoj stan u Doboju, pa je neko vreme proveo u Zavidovićima, gde je radio kao nastavnik u osnovnoj školi. Godine 2001. pridružio se CNA.

Kaže da je u početku rad sa ratnim veteranima s jedne strane izgledao mučno i teško, a s druge strane smatra da je to bio upravo proces kakav bi voleo da vidi u društvu: „Možeš da kažeš: tako hoću da izgleda sav proces nakon rata, ovo hoću da se

Nedžad Horžović

dešava poslije rata, da iz ovih pozicija iz kojih oni dolaze, da kažem neprijateljskih, suprotstavljenih ili isključujućih, oni dolaze do toga da pronalaze način da jedni druge saslušaju, razumiju i razgovaraju. I naravno, ne slože se, ali na neki način uspostave određeni odnos, prije svega odnos povjerenja.“

Nedžad bi voleo da živi u društvu u kom ljudi gaje nadu da može biti bolje, da su uvereni da može biti bolje. On još uvek veruje i nada se da može.

Pored užeg tima koji radi sa ratnim veteranima, u većini aktivnosti sa ratnim veteranima koje Centar za nenasilnu akciju organizuje učestvuju i članice CNA tima: **Davorka Turk**, **Ivana Franović**, **Katarina Milićević**, **Tamara Zrnović**, a povremeno i **Helena Rill**. Takođe, kako je i spomenuto na više mesta, dugogodišnji koordinator i član tima bio je i naš kolega **Adnan Hasanbegović**.

Skraćenice i pojmovi

ARBIH ili **Armija RBiH** – Armija Republike Bosne i Hercegovine – zvanična oružana snaga Republike Bosne i Hercegovine (1992–1995)

BiH – Bosna i Hercegovina – Nakon proglašenja nezavisnosti u martu 1992. godine, zvaničan naziv države bio je Republika Bosna i Hercegovina. Na osnovu Dejtonskog sporazuma 1995. godine i novog ustava koji je usledio zvaničan naziv je promenjen u „Bosna i Hercegovina“. Po Dejtonskom sporazumu država Bosna i Hercegovina sastoji se od dva politička entiteta sa svojim parlamentima i vladama: od Federacije Bosne i Hercegovine, čije stanovništvo su većinom Bošnjaci i bosanski Hrvati, i Republike Srpske, čije stanovništvo su većinom bosanski Srbi. Pored ova dva entiteta postoji i administrativna jedinica sa vlastitom upravom – Brčko distrikt.

BORS – Boračka organizacija Republike Srpske

FBiH – Federacija Bosne i Hercegovine – jedan od entiteta u BiH

HDZ – Hrvatska demokratska zajednica – Politička stranka u Hrvatskoj osnovana 1989. godine. Prvi lider bio je Franjo Tuđman. Ogranak stranke osnovan je u Bosni i Hercegovini 1990. godine.

HVIDRA – Hrvatski vojni invalidi Domovinskog rata – Udruženja u Hrvatskoj i BiH

HV – Hrvatska vojska – zvanična oružana snaga Republike Hrvatske, osnovana 1991. godine

HVO – Hrvatsko vijeće obrane – Oružana snaga Hrvata u BiH od 1992. do 1995. godine

IZ – Islamska zajednica – Jedinstvena zajednica muslimana u Bosni i Hercegovini i vrhovno telo muslimana u regiji.

JNA – Jugoslovenska narodna armija – zvanične oružane snage Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (1945–1992).

PTSP – posttraumatski stresni poremećaj

RH – Republika Hrvatska

RKC – Rimokatolička crkva

RS – Republika Srpska – jedan od entiteta u BiH

SDA – Stranka demokratske akcije – Politička stranka Bošnjaka u BiH, osnovana 1990. godine. Prvi lider bio je Alija Izetbegović.

SDS – Srpska demokratska stranka – Politička stranka Srba u BiH osnovana 1990. godine. Prvi lider bio je Radovan Karadžić.

SPC – Srpska pravoslavna crkva – Autokefalna i crkveno nezavisna članica istočnoppravoslavne zajednice. Postoji u svim postjugoslovenskim državama, kao i u državama sa srpskom dijasporom. Poglavar SPC, patrijarh, nalazi se u Beogradu.

UNPROFOR – The United Nations Protection Force / Zaštitne snage Ujedinjenih nacija – Prva mirovna misija Ujedinjenih nacija u Hrvatskoj i BiH (1992–1995)

VRS – Vojska Republike Srpske – oružane snage Srba u BiH (1992–1995)

Kratke biografije autora i urednica

Amer Delić je mirovni aktivista iz Zavidovića, Bosna i Hercegovina. On je ratni veteran Armije Republike Bosne i Hercegovine u periodu od 1992–1995. godine. Od 2003. godine bavi se mirovnim radom. Radi u Centru za nenasilnu akciju od 2012. godine i koordinator je aktivnosti sa bivšim borcima. Ima iskustvo rada kao trener u izgradnji mira i nenasilne razrade sukoba u grupama sa visokim konfliktnim potencijalom, a posebno sa ratnim veteranima iz regije bivše Jugoslavije.

Davorka Turk je mirovna aktivistkinja rođena u Jugoslaviji, u Srbiji, odrasla u Hrvatskoj, a živi u Bosni i Hercegovini. Po profesiji je sociološkinja. Provela je dvadeset godina (uključujući i vreme rata) u produkciji vesti za Hrvatsku radioteleviziju. Radi na polju izgradnje mira u bivšoj Jugoslaviji od 2012. godine iz CNA ureda u Sarajevu, a na programima mirovnog obrazovanja, na suočavanju s prošlošću, produkciji dokumentarnih filmova i publikacijama.

Ivana Franović je mirovna aktivistkinja iz Beograda. Radi na polju izgradnje mira, suočavanja s prošlošću i pomirenja u regiji bivše Jugoslavije, a posebno u trouglu BiH–Hrvatska–Srbija. Od 1999. godine radi u Centru za nenasilnu akciju, gde njene odgovornosti obuhvataju razvoj i sprovođenje različitih programa treninga, rad na publikacijama, organizacioni menadžment i koordinaciju projekata. Završila je MA program Studije mira i pomirenja na Coventry Univerzitetu, UK.

Martina Fischer je politikološkinja i mirovna istraživačica iz Berlina (Nemačka). Objavila je veliki broj publikacija i radova o izgradnji mira i transformaciji sukoba u posleratnim društvima, sa posebnim fokusom na ulogu civilnog društva. Od 1998. do 2016. godine radila je u Berghof Fondaciji (Berlin) kao viša naučna saradnica, zamenica i v. d. direktorka Istraživačkog centra, šefica Programa za jugoistočnu Evropu i kourednica Berghof priručnika za transformaciju sukoba. Radi za Brot für die Welt (razvojna služba protestantske crkve) u Berlinu od 2016. godine. Pruža podršku različitim aktivnostima CNA od 1997. godine.

Nedžad Novalić rođen je u Zenici, Bosna i Hercegovina. On je istoričar sa interesom za pitanja etničkog identiteta, istorijskih narativa i istorijskih mitova. Radio je kao novinar i urednik u različitim medijima. Od 2012. godine posvećen je radu na izgradnji mira u regiji bivše Jugoslavije. Član je tima Centra za nenasilnu akciju.

Nenad Vukosavljević je mirovni aktivista i prigovarač savesti. Vodi prekogranične treninge iz razrade sukoba od 1997. godine kada je osnovao Centar za nenasilnu akciju u Sarajevu. Kući, u Beograd vratio se 2002. godine nakon dugog egzila. U CNA timu ima neprocenjiv doprinos programima izgradnje mira sa ratnim veteranima/ nekadašnjim neprijateljima, programima obrazovanja i razmene, pisanjem i fotografijom.